

OSMANLI ARAŐTIRMALARI XVII

NeŒir Heyeti - Editorial Board
Halil İNALCIK - Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY - İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER - A. Atilla ŒENTÜRK

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES XVII

İstanbul - 1997

Sahibi: **ENDERUN KİTABEVİ** adına **İsmail ÖZDOĞAN**
Tel: (0.212) 518 26 09 Fax: (0.212) 518 26 63
Yazı İşleri Sorumlusu: **Nejat GÖYÜNÇ**
Tel: (0.216) 333 91 16
Dizgi: **Girişim Dizgi**
Tel: (0.212) 513 28 29
Basıldığı Yer: **FATİH OFSET**
Tel: (0.212) 501 28 23 - 612 86 71
Adres: **ENDERUN KİTABEVİ**, Beyaz Saray No. 46 Beyazıt - İST.

e-mail:enderun@orion.net.tr

TAŞKÖPRÜLÜ-ZÂDE'NİN KALEMİNDEN XVI. YÜZYILIN "İLİM" VE "ÂLİM" ANLAYIŞI^(*)

Fahri UNAN

Giriş

Osmanlı devletinin resmî ilim ve eğitim müesseselerinin temelini oluşturan medreselerin nasıl bir ilmî, fikrî, zihnî, târihî ve kültürel arka-plânın vârisleri olarak faaliyet gösterdikleri ve bu faaliyetlerin netîcesinde ortaya nasıl bir tablonun çıktığı meselesini daha sağlam bir zeminde tartışıp değerlendirebilmek için, bizzat bu zihniyetin temsilcileri olan insanların konuyla ilgili düşüncelerini öğrenmeği, atılması elzem en başta gelen adımlardan birisi olarak görüyoruz. Başlı başına bir sistemi ve bir zihniyet dünyâsını bütün yönleriyle ortaya koymak, muhakkak ki, kolay bir iş değildir. Bu sebeple biz, böyle bir meselenin halledilebilmesi için, öncelikle, söz konusu sistemin ve zihniyet dünyâsının tek tek parçalarını gün ışığına çıkarmanın ve ardından bu parçalardan hareketle *bütünü* tanıyıp tanımlamanın, diğer bir deyişle, terkîbî değerlendirmelere gidebilmek için, evvel-emirde o terkîbî teşkîl edecek parçaları te'mîn etmenin gerekliliğini düşünüyoruz. Bilhassa, *zihniyet dünyâsı* gibi kısa bir zaman diliminin ürünü olmayan ve muhtelif kaynaklardan beslenmek sûretiyle uzun süreler içerisinde yavaş yavaş teşekkül eden bir vâkı'anın, belirli bir zaman diliminin tanımlama ve temsil kâbiliyeti sınırlı ürünlerine dayanılarak tahlîli, bizi her an yanlış veya eksik değerlendirmelere götürebilir. İşte böyle bir düşüncenin ürünü olan ve bir seri çalışmanın parçası olarak kaleme alınan bu yazı,¹ XVI.

(*) Hazırlanan bu yazıyı yayımlanmadan önce okuyan ve gerekli tashihlerin yapılmasında yardımcı olan Muhterem Hocam A. Yaşar Ocak'a müteşekkirim.

¹ Bu düşünceyle kaleme alınan ve yayımlanmak üzere olan ilk çalışmamız, "Bir XIV. Yüzyıl Yazarının Kaleminden Çağının 'İlim' ve 'Âlim' Anlayışı" başlığını taşımaktadır.

yüzyılın ünlü âlimlerinden Taşköprülü-zâde Ahmed İsmâ'î'd-dîn'in "ilim" ve "âlim" anlayışına tahsîs edildi.

Bir medeniyetin kültür hâfızasında şekillenen "ilim" ve "âlim" anlayışının ehemmiyeti nedir? Bu anlayış, o medeniyet ve o kültür içerisinde, bilhassa dünyâya bakış nokta-i nazarından nasıl bir rol oynamaktadır? İşte meselenin esâsı budur ve bu sorulara aranıp bulunacak mânâlı cevaplar, meselenin lâyıkıyla kavranılmasını da sağlayacaktır.

Bu çerçevede daha önce hazırlanan bir çalışmamızda,² meselenin mâhiyetini ortaya koyabilmek için şöyle demiştik:

"Osmanlı medreseleri ile ilgili olarak ele alınması gereken en mühim meselelerden birisi, kanaatimizce, bu müesseselerde çalışan insanlarla, ulemâ ile, bu insanların üzerinde çalıştıkları konular; başka bir ifâde ile ilim dallarıdır. Konuyu şu şekilde ifâde ve formüle etmek de mümkündür: Osmanlı eğitim ve kültür sistemi içerisinde âlim denince akla nasıl bir insan gelmekte; kezâ ilim denince ne anlaşılmaktadır? Eldeki verilerden hareketle bir Osmanlı âlimi tipolojisi oluşturmak mümkün müdür? Veya, bize intikâl eden kaynaklardan elde edilen mâlûmâtta yola çıkarak, nev'i şahsına münhasır bir Osmanlı ilmî zihniyeti tesbît etmek kâbil midir?"

"Şu soruların da bu husûsun gerçekten aydınlatılmasında büyük bir ehemmiyeti vardır: Osmanlı âlimi, dünyâya nasıl bakmakta, hâdiseleri nasıl değerlendirmekte, hangi prensiplerle hareket etmektedir? Onun zihniyet dünyâsını besleyen, şekillendiren, yönlendiren ve çalışmalarını mânâlı kılan ilkeler veya hareketlerini kendisine göre ayarladığı mehenkler nelerdir? Bir ilim dalını öğrenmeğe, üzerinde çalışmağa ve diğer insanlara öğretmeğe değer bulurken, hangi kıstaslara göre davranmakta; neleri ölçü olarak almaktadır? Bütün bu konularda, sınırları içerisinde yaşadığı ülkenin şartları ne ölçüde etkili olmaktadır?"

Aynı sorular, bu çalışma için de geçerlidir. Ancak, burada öncelikle başka bir soru üzerinde daha durmak gerekmektedir: Büyük bir medeniyetin (İslâm medeniyetinin) muayyen bir cüz'ünü oluşturan Osmanlı kültür hayâtında, veya daha şümüllü bir ifâde ile,

² Bkz. dipnot 1.

Osmanlı medeniyetinde nev'i şahsına münhasır bir *ilim anlayışını* hangi kriterlerden hareketle araştıracağız? Diğer bir deyişle, nev'i şahsına münhasır bir *ilim anlayışının* mevcûdiyetini belirleyen kıstaslarımız neler olabilir, neler olmalıdır?

Bâzı araştırmalar, bir medeniyetin diğer medeniyetlerden farklı bir hüviyete sâhip olup olmadığını anlamak için, onun kendisine has nitelikleri bulunması gerektiğini ve bu niteliklerin başında ise, nev'i şahsına münhasır bir *ilim* modelinin ve mantığının kurulmuş olmasını öngörmektedir. Böyle bir modelin varlığını kabûl edebilmek için ise, o medeniyetin, kendisini diğer medeniyetlerden ayıran ve tanımlayan bir *ben-idrâkinin* oluşup oluşmadığına; *bilgi* boyutunu şekillendiren farklı bir *ilmî önderlik prototipinin* bulunup bulunmadığına ve tevârüs edilen *bilgi birikiminin* yeniden değerlendirilip husûsî bir sistemleştirme faaliyetinin gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğine bakılmaktadır³.

Umûmî olarak İslâm medeniyetinin burada belirtilen vasıfları taşıdığı yaygın kabûl görmüş bir vâkıdır⁴. Peki Osmanlı ilim âleminin, kendisinden önce teşekkül eden bu ilmî zihniyete, ilim geleneğine ve ilmî birikime katkısı ne olmuştur? Veya, aynı zihniyetin, geleneğin ve birikimin kabûl edilip sürdürülmesinde ne ölçüde başarılı olunmuştur?

Bu soruların cevaplarını sağlıklı bir şekilde verebilmemiz için, henüz yeterli sayıda çalışmanın yapıldığı söylenemez. İşte, bizim -bu çalışmada olduğu gibi- öncelikle münferit örnekleri değerlendirip, ortaya koyma gayretimiz, bu husûstaki diğer çalışmalara eklenecek nâçizâne bir katkı olarak görülmelidir.

Bu yazıda *ilim* ve *âlim* anlayışı ile ilgili düşünceleri tahlîl edilecek olan *Taşköprülü-zâde* kimdir? Bu soru, onun konuyla ilgili düşüncelerini ne ölçüde dikkate almak gerektiği ile de yakından ilgilidir. Bu çerçevede, şu şekilde başka bir soru daha sormak mümkündür:

³ Bu kabûl ve değerlendirmeler için bkz. Ahmet Davutoğlu, "İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri, Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması", *Divân İlmi Araştırmalar*", 1 (İstanbul 1996), s. 2-3.

⁴ Yukarıdaki çalışma, esas olarak İslâm medeniyeti dâiresinde teşekkül eden ilmî geleneği bu cihetlerden incelemekte ve netice olarak, karşımızda nev'i şahsına münhasır bir İslâm ilmî zihniyetinin bulunduğu belirtilmektedir (bkz. s.1-37).

Taşköprülü-zâde'nin *ilim* ve *âlim* anlayışı ile ilgili düşünceleri niçin ehemmiyetlidir? Veya, Taşköprülü-zâde'nin *ilim* ve *âlim* konularındaki düşünceleri, XVI. yüzyıl Osmanlı *ilmiye câmi'*asını ne ölçüde temsil eder?

Öncelikle, kısaca da olsa onun hayat hikâyesini gözden geçirmek, küçük yaştan itibâren nasıl bir eğitim mekanizmasına tâbi' olarak yetiştiğini ve bu mekanizma içerisinde nasıl bir meslek hayatı geçirdiğini görmek, diğer bir deyişle, kendisinin *ilmiye tariki* içerisindeki yerini tesbât etmek, kısmen de olsa bu soruların cevaplarını bulmamıza yardımcı olacaktır.

I. TAŞKÖPRÜLÜ-ZÂDE KİMDİR?

Kendisiyle ilgili bilgileri yine kendisinin vermesi bakımından, Taşköprülü-zâde'nin diğer Osmanlı ulemâsı arasında imtiyâzlı bir yeri vardır. O, bizzat kaleme almış olduğu ve Osmanlı ulemâsının hayat hikâyelerine tahsis ettiği *eş-Şakâ'ıku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'id-Devleti'l-Osmâniyye* adlı eserinin sonunda⁵, çocukluk, gençlik ve olgunluk dönemine âit bilgileri birinci ağızdan verir: Taşköprülü-zâde, 14 Rebî'ü'l-evvel 901 (2 Aralık 1495)'de Bursa'da dünyâya geldi. Dedesi Hayrî'd-dîn Halîl Efendi (ö. 879/1474)⁶, Taşköprü'de Muzafferîyye medresesinde müderrislik etmiş; babası Muslihü'd-dîn Mustafa (ö. 935/1528)⁷ ise, bir süre Yavuz Sultan Selîm'in hocalığında ve *Sahn-ı Semân* müderrisliğinde bulunmuştu. Bu bakımdan, *ulemâ* âilesine mensûb bir kişi olarak, Taşköprülü-zâde'nin uygun bir eğitim-öğretim ortamında yetiştiği söylenebilir. Kendisi, ismi ile ilgili olarak, "... benüm dünyâya geldiğümden bir ay mukaddem babam hazretleri mahmiyye-i Burûsa'dan Engüri'ye intikâl itmek istediği günün gicesinde vâkı'asında bir hûb-sûret pîr ana 'senün bir oğlun zuhûr-itse gerekdür; anun adını Ahmed koyasın' diyü vasiyyet eyledi. Bu sebebden bana Ahmed ismiyle tesmiye eyledi."

⁵ Neşr. A. Subhi Furat, (İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yay.) İstanbul 1985, s. 552-560; Mecdî Mehmed Efendi trc. *Hadâ'ıku's-Şakâ'ık* (bkz. *Şakâ'ık-ı Nu'maniye ve Zeyilleri*, I; neşr. A. Özcan), İstanbul 1989, s. 524-526; Taşköprülü-zâde'nin *Mevzâ'âtü'l-'Ulûm'*unun sonunda da terceme-i hâli bulunmaktadır.

⁶ Hakkında bkz. *Şakâ'ık* (Mecdî trc.), s. 139-142.

⁷ A.g.e., s. 391-393.

der. Verdiği bilgilere göre, babası Muslihü'd-dîn Mustafa, kendisine 'İsâmü'd-dîn, iki yaş büyüğü olan Mehmed adlı kardeşine ise Nizâmü'd-dîn lakabını; kezâ Ahmed'e Ebü'l-hayr, Mehmed'e ise Ebû Sa'id künyesini vermişti.

Ankara'da bülûğ çağına gelince ilk tahsiline başlayan Taşkoprülü-zâde, kardeşiyle birlikte evvelâ "Kur'ân-ı 'Azîm'i hatm" etti. Bu sıradaki hocası, babasıdır; bilâhare âile Bursa'ya göçecek ve genç Ahmed, burada babasından Arapça öğrenmeğe başlayacak, Bursa'da babasından ve amcası Kıvâmü'd-dîn Kâsım'dan⁸ -kendi ifâdesiyle- "çok şey istifâde" eyleyecektir. Daha sonra âilesiyle birlikte İstanbul'a gelen Ahmed, burada tahsîlini devâm ettirmek üzere babası tarafından kardeşiyle berâber Mevlânâ Yetîm adlı "bir fâzıl" a teslîm edilmiş, iki kardeş bu şahıstan "fenn-i sarfdan Maksûd⁹ ve 'İzzî¹⁰ ve Merâh¹¹ nâm muhtasarâtı ve 'ilm-i nahvden 'Avâmil¹² ve Misbâh'ı¹³ ve Kâfiye'yi¹⁴ bi't-tamâm" okumuşlardır. Kâfiye'nin şerhlerinden Vâfiye'nin¹⁵ merfû'ât kısmına geldiklerinde, amcasının Bursa Molla Hüsrev medresesine tâyin edilmesi üzerine, onunla birlikte Bursa'ya gitmişler ve kendisinden aynı kitâbın mecrûrâta kadar olan kısmını tahsil etmişlerdir.

Bu sırada kardeşi Mehmed'in hastalandığını ve bir süre sonra öldüğünü (914/1508) görüyoruz. Kardeşinin hastalığı sırasında boş

⁸ A.g.e., s. 393-394.

⁹ Eserin müellifi meçhûldür; bir rivâyete göre eser İmâm-ı A'zam'a âittir (bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988; s. 30, dipnot 1. Ayrıca bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, II (nşr. Ş. Yaltkaya, R. Bilge), İstanbul 1943, s. 1806.

¹⁰ Eser, Şeyh İzzü'd-dîn Ebu'l-fezâ'il İbrâhîm (öl. 655/1256) tarafından kaleme alınmıştır; bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, s. 1138.

¹¹ Eserin tam adı *Merâhu'l-Ervâh*; Ahmed b. Ali b. Mes'ûd (öl. ?) tarafından yazılmıştır; bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, s. 1651.

¹² Şeyh Abdü'l-kâdir-i Cürçânî (öl. 471/1078)'nin Arap nahvine dâir eserinin orijinal adı *el-'Avâmilü'l-Mi'e*; bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, s. 1179.

¹³ Müellifi, İmâm Nâsır b. Abdü's-seyyid Matrizî (öl. 610/1213); bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, s. 1708.

¹⁴ Eserin tam adı *el-Kâfiye fi'n-Nahv*; İbn Hâcib [İbn Ömer Osmân] (öl. 646/1248) tarafından yazılmıştır; bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, s. 1370.

¹⁵ İranlı şâir, âlim ve mutasavvıf Câmî (Nûru'd-dîn Abdu'r-rahmân b. Ahmed b. Mehmed; öl. 898/1492)'nin şerhi.

durmayan Ahmed, amcasından “*fenn-i sarfdan Hârûniyye’yi*¹⁶ ve ‘*ilm-i nahvden Elfiyyetü ibn Mâlik*”¹⁷ okuyup “*hızf*” edecektir. Bilâhare, amcasından *Dav’-ı Mısbâh*’¹⁸ okumuş ve aynı eseri başından sonuna kadar yazıp tashîh etmiş; ardından *metn-i İsbâgüci’yi*¹⁹, onun şerhi olan *Hüsâm Kâtî’yi*²⁰ ve bir mikdâr *Şerh-i Şemsiyye’yi*²¹ okumuştur.

Taşköprülü-zâde’yi bundan sonra, Amasya Hüseyniyye medresesinde, babasının yayında görüyoruz; burada babasından “*Şerh-i Şemsiyye’yi Küçük Hâşiye ile ikisini evvelinden âhirine değin ve Şerh-i ‘Akâ’id’i Hayâlî’siyile ve Mollâ-zâde’yi Hâce-zâde’siyile ve Mes’ûd nâm kitâbı ve Şerh-i İsfahânî’yi*²² *Seyyid’in hâşiyesiyle ve Hâşiye-i Şerh-i Metâli’ün*²³ *ba’zî mebâhisini kırâ’at*” edecektir. Taşköprülü-zâde’nin ifâdesine göre, bu kitapların tamamlanmasından sonra babası kendisine, “*zimmet-i himmetüme lâzım olan hakk-ı übüvveti ben tamâm eyledüm, şimden sonra tekmîl-i zât ve tahsîl-i kemâlât eylemek senün elündedür.*” diyerek artık kendisinin öğretebileceği bir şey kalmadığını söyler.

Bundan sonra dayısından, “*vücûb*” ve “*imkân*” bahislerine kadar “*Hâşiye-i Tecrîd*²⁴; Fenârî Muhyî’ d-dîn Çelebi (ö.

¹⁶ *Kâfiye*’nin şerhlerinden olan bir eser.

¹⁷ Asıl adı *el-Elfiyye fi’n-Nahv* olup sâdece İbn Melek olarak da bilinen eser, Cemâlî’ d-dîn Ebû Abdü’l-lâh Muhammed b. Abdü’l-lâh-ı Tâ’î (öl. 762/1360-61) tarafından yazılmıştır; bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I (1941), s. 151.

¹⁸ Sarf, nahiv, lügat ve bunların kavâ’idine tahsîs edilmiş bir eser.

¹⁹ Riyâziyeci ve hey’et âlimi Esîrî’ d-dîn Mufazzal b. Ömer-i Ebherî (öl. 700/1300) tarafından yazılan *Risâle-i Ebheriyye* [bizde *İsbâgüci* adıyla meşhûr olmuştur] isimli mantıkla ilgili eser; bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I, s. 309.

²⁰ *İsbâgüci*’nin Hüsâmü’ d-dîn Kâtî (öl. 760/1359) tarafından yapılan muhtasar şerhi.

²¹ Nasîrî’ d-dîn-i Tûsî’ nin talebelerinden Necmü’ d-dîn Ömer b. Alî-i Kazvînî [Kâtibî] (öl. 693/1294)’nin mantıkla ilgili muhtasar eseri; bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I, s. 1063.

²² Şemsi’ d-dîn Mahmûd b. Abdü’r-rahmân-ı İsfahânî (öl. 749/1348)’nin Abdullah b. Ömer Beyzâvî (öl. 685/1286)’nin *Tevâlî’u’l-Envâr* [bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, s. 1116] adlı eserine yazmış olduğu kelâmla ilgili şerhtir; *Şerh-i Tevâlî’* olarak da bilinir; bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 26.

²³ Kadî Sirâcü’ d-dîn Mahmûd b. Ebû Bekr-i Urmevî (öl. 683/1283)’nin mantık dâir *Metâli’ü’l-Envâr* adlı eserinin bir şerhine yazılan hâşiye; bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, s. 1715 vd.

²⁴ Nasîrî’ d-dîn-i Tûsî (öl. 672/1273)’nin *Tecrîdü’l-Kelâm*’ının bir şerhi; *Tecrîd* ve şerhleri hakkında bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I, s. 346-351.

954/1547)'den²⁵ “*müsned*” bahsinin sonuna kadar *Şerh-i Miftâh*'i²⁶; Kocalı Seydî Muhyî'd-dîn Efendi (ö. 931/1524-25)'den²⁷ “*ilâhiyât*” bahsinin başından “*nübüvvet*” bahsine kadar *Şerh-i Mevâkıf*'i²⁸; *Tefsîr-i Keşşâf*'dan²⁹ *Sûre-i Nebe*'i; Mîrim Çelebi (ö. 931/1524-25)'den³⁰ Ali Kuşçu'nun *hey'*etle ilgili *Fethiyye*'sini³¹ okuyan Taşköprülü-zâde, Mevlânâ Şeyh Mehmed-i Magûşî'den³² *Sahîh-i Buhârî*'nin bir *mikdârını* ve *Kâdî 'Iyâz'un Şifâ'sının*³³ bir *mikdârını* ve ‘*ilm-i hılâf* ve ‘*ilm-i cedeli kırâ'at* eyledi. Ve ‘*ulûm-ı 'akliyye* ve ‘*ulûm-ı 'Arabiyyede anunıla mübâhesât-ı kesîre* eyledi.” Magûşî -kendisi Şeyh Şihâbü'd-dîn Ahmed-i Mağribî'den, o ise Mevlânâ Hâfîzu'l-Maşrikîn İbn Hacer'den icâzet almıştı-, okuttuğu ilimlerle ilgili olarak Taşköprülü-zâde'ye icâzet verdi.

Aynı zamanda kendi babası da' *ilm-i tefsîr ü hadîs*"ten icâzet vermiştir. Babasının icâzeti, Mevlânâ Yegan, Mevlânâ Fenârî ve Mevlânâ Cemâlî'd-dîn-i Aksarâyî aracılığıyla Şeyh Ekmel'e; ayrıca Mevlânâ Hâce-zâde ve Mevlânâ Fahrü'd-dîn-i 'Acemî kanalıyla Mevlânâ Sa'dü'd-dîn-i Taftazânî'ye; kezâ Mevlânâ Kocevî Seyyidî Mehmed ve Hasan Çelebi vâsıtasıyla İbn Hacer'in talebelerine ulaşmakta idi; dolayısıyla *Şakâ'ık* müellifi de bunlardan icâzetli ve aynı ilmî geleneğin tâkipçisi sayılmaktadır.

Aktif tahsîl hayâtını bu şekilde tamamlayan Taşköprülü-zâde, bundan sonra *ilmiye tarîki* içerisinde öğretici sıfatıyla yer alacaktır. İlk vazife yeri, yevmî 20 akçeli medreselerden Dimetoka medresesi-

25 Mecdî., *a.g.e.*, s. 387-389.

26 Allâme Sirâcü'd-dîn Ebû Ya'kûb Yûsuf Ebûbekr-i Sekkâkî (öl. 626/1228)'nin maânîye dâir *Miftâhu'l-'Ulûm* adlı eserinin bir şerhi; *Miftâh* ve üzerinde yapılan çalışmalar için bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, s. 1762-1768.

27 Mecdî., *a.g.e.*, s. 315-316.

28 Adudu'd-dîn Abdu'r-rahmân b. Ahmed el-İcî (öl. 756/1355)'nin kelâma dâir eserine Seyyid Şerîf-i Cürçânî [Ali b. Mahmûd-ı Cürçânî] (öl. 816/1413) tarafından yazılmış olan meşhûr şerh; diğer çalışmalar için bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, s. 1891-1894.

29 Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (öl. 538/1143)'nin *el-Keşşâf 'an-Hakâ'iki't-Tenzil* adlı meşhûr tefsîri; eser ve üzerinde yapılan çalışmalar için bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, s. 1475-1484.

30 Mecdî., *a.g.e.*, s. 338-339.

31 Meşhûr Türkistanlı âlim Ali Kuşçu (öl. 879/1474)'nun *hey'*etle ilgili eseri.

32 Mecdî., *a.g.e.*, s. 452-453.

33 Kadî İyâz (öl. ?)'in *hadîse* dâir eseri.

dir (931/1524-25). Bu medresede iki eğitim yılı kalan genç müderris, *belâgat*la ilgili olarak *Mutavvel*'i³⁴ (*kısm-ı beyân evvelinden isti'âreye değin*), *kelâmdan Hâşiye-i Tecrîd*'i (*umûr-ı 'âmmeye değin*) ve *fıkıhla* ilgili olarak ise Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *Ferâ'iz Şerhi*'ni okutmuştur.

933-936 (1526/27 - 1530) yılları arasında yevmî 30 akçeli medreselerinden Hacı Hasan medresesinde vazîfe alan Taşköprülü-zâde, bu zaman zarfında *fıkıhla* ilgili olarak *Sadru's-Şerî'a*'yı³⁵ (*evvelinden kitâb-ı bey'a değin*), *belâgatla* ilgili *Şerh-i Miftâh*'ı (*evvelinden mebâhis-i icâz u itnâba değin*), *kelâmla* ilgili *Hâşiye-i Tecrîd*'i (*umûr-ı 'âmmeden vücûb u imkâna değin*) ve *hadîsle* ilgili olarak ise *Mesâbîh*'i³⁶ (*evvelinden âhirine değin*) ders olarak okutmuştur.

Taşköprülü-zâde, 936 ilâ 942 (1530-1536) yılları arasında *Kırklı* medreselerden Üsküb'de bulunan İshâk Paşa medresesinde bulundu. Burada okuttuğu dersler (=kitaplar) ise şunlar: *Hadîsden Mesâbîh* ve *Meşârik*³⁷ (bütünüyle), *ilm-i usûl* (*usûl-i fıkıh*)dan *Tavzîh* (bütünüyle), *fıkıhdan Sadru's-Şerî'a* (*kitâb-ı bey'dan âhirine değin*) ve Seyyid Şerîf'in *Ferâ'iz Şerhi* ve *belâgatdan* ise *Miftâh* (*fenn-i beyândan âhirine değin*).

942 (1536) yılında yine *Kırklı* bir medreseye, İstanbul Kalenderhâne medresesine nakledilen Ahmed Efendi, burada 944 (1537)'e kadar *hadîs* (*Mesâbîh*'in başından *kitâb-ı büyü'a* kadar), *kelâm* (*Şerh-i Mevâkıf*'in *vücûb* ve *imkân* bahsinden *a'râz* bahsine kadar), *fıkıh* (*Sadru's-Şerî'a*'dan bir mikdâr) ve *belâgat* (*Şerh-i Miftâh*'in bâzı yerleri) dersleri vermiştir.

34 Sa'du'd-dîn-i Taftazânî (öl. 791/1389)'nin *belâgata* dâir eseri; bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 26-27.

35 Burhânü's-şerî'a Mahmûd (öl. XIII. yy.)'un *Vikâye* adıyla bilinen ve tam adı *Vikâye er-Rivâye fî Mesâ'ili'l-Hidâye* olan ve kızdan torunu Sadru's-şerî'a-i Sâni (öl. 750/1349) adına yazılmış bulunan, bu sebeple daha ziyâde *Sadru's-şerî'a* nâmıyla tanınan *fıkıhın mu'âmelât* kısmıyla ilgili eseri; *Vikâye* üzerindeki çalışmalar için bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, s. 2020-2024.

36 İmâm Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferra' el-Begavî (öl. 516/1126)'nin *Mesâbîhü's-Sünne* adlı *hadîsle* ilgili eseri; eser üzerindeki çalışmalar için bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, s. 1698-1702.

37 İmâm Raziyyü'd-dîn Hasan b. Mehmed-i Sagânî (öl. 650/1253)'nin asıl adı *Meşâriku'l-Envâri'n-Nebîyye min Sthahi'l-Ahbâri'l-Mustafiyye* olan *hadîsle* dâir eseri; bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, s. 1688.

Medreseleri alttan üste doğru basamak basamak geçerek yükselmeğe devâm eden Taşköprülü-zâde'nin, 944 (1537)'de *Hâriç Ellili* bir medrese olan Koca Mustafa Paşa medresesine getirildiği görülüyor. Burada da aynı nitelikli dersleri (=kitapları) okutacaktır: *Hâdis-ten Mesâbîh* (kitâb-ı büyü'dan sonuna kadar), *fıkıhtan Hidâye*³⁸ (başından kitâb-ı zekâta kadar) ve *kelâmdan Şerh-i Mevâkıf* (ilâhiyât kısmı).

Taşköprülü-zâde, 945 (1539)'te, Edirne'de bulunan *Dâhil* medreselerinden Üç Şerefeli medrese tâyin edilmiştir. Burada bir eğitim yılı boyunca okuttuğu dersler ise şunlardır: *Hadîsten Sahîh-i Buhârî*'nin birinci cildi, *fıkıhtan Hidâye* (kitâb-ı zekât kısmından kitâb-ı hâcca kadar), *usûl-i fıkıhtan* ise *Telvîh*³⁹ (başından taksîm-i evvele kadar).

Artık yolun sonuna doğru yaklaşmakta olan Taşköprülü-zâde'yi 946 (1539)'da *Sahn* medreselerinde görüyoruz. Bu, kendisinin ilk *Sahn* müderrisliğidir ve 951 (1544)'e kadar sürecektir. Ülkenin ve başkentin en önde gelen medreselerinden olan *Sahn*'da, *hadîs* (*Sahîh-i Buhârî*'yi iki kez), *tefsîr* (*Tefsîr-i Kâdi*⁴⁰, Bakara sûresini), *fıkıh* (*Hidâye*, kitâb-ı nikâhdan büyü'a kadar) ve *usul-i fıkıh* (*Telvîh*, taksîm-i evvelden *ahkâm* bahsine kadar) dersleri okutan müderris, bilâhare Edirne'deki *Altmışlı* Sultan Bâyezid medresesine nakledilmiş ve burada bir yıl süreyle ders vermiştir. Burada okuttuğu dersler de aynı niteliktedir: *Hadîs* (*Sahîh-i Buhârî*'nin üçte biri), *fıkıh* (*Hidâye*, büyü'dan şüf'aya kadar; *Şerh-i Ferâ'iz*, *tashîh* bahsine kadar), *usûl-i fıkıh* (*Telvîh*, *ahkâm* bahsinden sonuna kadar) ve *kelâm* (*Şerh-i Mevâkıf*).

Artık sıra kadılığa gelmiştir... Taşköprülü-zâde, 26 Ramazan 952 (3 Ekim 1545)'te Bursa kadılığına tâyin edilir. Ancak, burada iki yıl kaldıktan sonra azl olunur; fakat ortada bırakılmaz ve yeniden *Sahn*

38 *Hidâye*, *fıkhın fûrû'* kısmıyla ilgili olup Şeyhülislâm Burhânü'd-dîn Ali b. Ebûbekr-i Merginânî (öl. 593/1196-97)'nin yine kendisi tarafından yazılan *Bidâyetü'l-Mübtedî* adlı eserinin şerhi; *Hidâye* üzerindeki çalışmalar için bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, s.2032-2040.

39 Sa'dü'd-dîn-i Taftazânî (öl. 792/1389-90)'nin *et-Telvîh fî Keşfi Hakâ'iki't-Tenkîh* adıyla Şerefü'd-dîn Ahmed (öl. 771/1369)'in *Tenkîhu'l-Ahdâs fî Ref'i't-Teyemmümi'l-Ahdâs* adlı eserine yazdığı şerh.

40 Nâsîru'd-dîn Sa'îd Abdu'llah b. Ömer el-Beyzâvî (öl. 692/1292-93)'nin tam adı *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* olan meşhûr tefsîri; bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 23.

müdürlüğüne getirilir (954/1547). Onun ikinci *Sahn* müdürlüğü de oldukça uzundur. 958 (1551) yılına kadar süren bu dönemde verdiği dersler ise şunlardır: *Hadîs* (*Sahih-i Buhârî*'nin tamâmı), *fıkıh* (*Hidâye*, *şüf'a* bahsinden sonuna kadar), *usul-i fıkıh* (*Telvîh*, başından *taksim-i râbi'a* kadar) ve *tefsîr* (Seyyid Şerîf'in *Keşşâf*'a yazmış olduğu *hâşiye*).

958 (1551)'de İstanbul kadılığına tâyin edilen ve 961 (1554)'e kadar bu vazifede kalan müderris, bu sırada gözlerinin görmemeğe başlaması üzerine kadılıktan çekilir. Yedi sene a'mâ olarak yaşayan Taşköprülü-zâde, 30 Receb 968 (16 Nisan 1561)'de vefât etmiş ve Âşık Paşa mahallesindeki Seyyid Velâyet Türbesi civârında defn olunmuştur⁴¹.

Kendisinin '*ulum-ı 'âliyye* dâir otuzdan ziyâde risâle yazdığı bildirilmekte ise de, bunların ekseriyetini *tebyîze* fırsat bulamadığı için, çalışmalar günümüze kadar gelememiştir. Ancak, ona asıl şöhretini kazandıran eserleri *Miftâhu's-Sa'âde* ve *Mısbâhu's-Siyâde*⁴² ile ulemânın hâl tercümesine tahsîs edilmiş bulunan *Şakâ'ık*'tır⁴³.

Taşköprülü-zâde'nin yukarıda kısaca hulâsa olunan hâl tercümesi gözden geçirildiğinde, onun klasik Osmanlı eğitim sisteminin bir ürünü olarak tahsîl gördüğü ve yine aynı sisteme uygun bir şekilde medreselerde hocalık ettiği dikkati çeker. Bu bakımdan, onun verdiği

⁴¹ Buraya alınan hâl tercümesi için bkz. *şakâ'ık* (Mecdî trc.), s. 524-526; kezâ, Nev'î-zâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmîleti's-Şakâ'ik* (*Zeyl-i Şakâ'ik*; *Şakâ'iku'n-Nu'mâniye ve Zeyilleri* 2; neşr. A. Özcan), I, İstanbul 1989, s. 524-524; Taşköprülü-zâde'nin hâl tercemesi *Mevzû'âtü'l-'Ulûm*'un sonunda da verilmiştir; ayrıca bkz, M. Münir Aktepe, "Taşköprülü-zâde" [Ebu'l-Hayr İsameddin Ahmed Efendi], *İA*, 12 / I (1979), s. 42-44.

⁴² Eser, üç cild halinde 1328'de Haydarâbâd'da basılmıştır. İslâm dünyasında üzerinde çalışılan *ilimlerin* tertîb ve tasnif edildiği *Miftâhu's-Sa'âde*, bizzat yazarın oğlu Kemâlî'd-dîn Mehmed tarafından *Mevzû'âtü'l-'Ulûm* adıyla Türkçe'ye çevirilmiş ve bilâhare iki cild hâlinde 1313'te İstanbul'da basılmıştır.

⁴³ Bkz. Dipnot 5. Taşköprülü-zâde'nin kayda değer diğer eserleri ise şunlardır: *Nevâdirü'l-Ahbâr fi Menâkıbi'l-Ahyâr* [üç fasıl, 1. fasıl, sahâbe ve âbidlerin, ikinci fasıl içtihad sâhiplerinin ve üçüncü fasıl ise müneccim ve tabiblerin hâl tercümelerine tahsîs edilmiştir.]; *Risâle fi 'İlmi Âdâbi'l-Bahs* [mübâhase ve münâzara âdâsına dâir]; *Hâşiye 'alâ hâşiyeti's-Seyyid Şerîf 'alâ Şerhi't-Tecrid*; *Şerhu'l-Ahlâki'l-'Adudiyye*; *Risâle fi'l-Ferâ'iz* [Şerh-i Ferâ'iz'e dâir]; *Şerhu Mukaddîmeti's-Salât* [Mollâ Fenâfî'nin namâza dâir yazdığı risâlenin şerhi]. Çoğu *risale* olan diğer eserleri için bkz. Aktepe, *a.g.m.*, s. 44.

bilgiler, aynı zamanda bize klâsik Osmanlı eğitim sisteminin niteliği ile ilgili ipuçları da sunmaktadır.

Kendisinin bu yazıda tahlil edilecek olan *ilim*le ilgili düşüncelerini, birbirleriyle ilişkileri nokta-i nazarından, *bizâtihi ilim* (ve *ilimler*), bu ilimle uğraşan kimseler (*âlim* veya *âlimler*) ve henüz ilim öğrenmek mevki'inde bulunan *talebe* olmak üzere üç ana başlık altında ele almak mümkündür: Bu üç noktanın ayrı ayrı ele alınması, öyle sanıyoruz ki şu soruların cevaplarını ortaya koyacaktır: Geniş çerçevede *ilim* nedir, *âlim* kimdir? Dar çerçevede, *ideal ilim* veya *ilimler* nelerdir; *ideal âlim* nasıl olmalıdır? *İlmi* tahsîl edecek olanlarda (=talebe) ne gibi vasıflar bulunmalıdır? *Âlim* ile talebe, diğer bir deyişle, ilim öğretene ilim öğrenen arasındaki ideal ilişkiler nasıl olmalıdır?

II. TAŞKÖPRÜLÜ-ZÂDE VE “İLİM⁴⁴”

XIV. yüzyıl yazarlarından Şeyhoğlu Sadru'd-dîn Mustafa'nın bir eserinden hareketle yazarın, dolayısıyla çağının *ilim* ve *âlim anlayışının* tedkîk edildiği ve daha önce tarafımızdan kaleme alınmış bulunan başka bir çalışmada da⁴⁵ dikkatimizi çektiği üzere, Taşköprülü-zâde de, tıpkı Şeyhoğlu gibi, ilimle ilgili teorik meseleler, târif ve tavsîfler üzerinde fazla durmamakta, doğrudan ilmin, ilim öğrenmenin ve öğretmenin fazîletlerini (*fezâ'il-i 'ilm ve ta'lîm ü ta'allüm*) anlatmakta, bilâhare ilim adamlarının nasıl olmaları, nelere dikkat etmeleri gerektiğini (*âdâb-ı müderrisân ve kâdıyân ve vezâ'if-i meşâyih-i 'izâm*) ele almaktadır. Ancak, konuyu daha teferruatlı olarak ele almadan önce, burada bir husûsun altının çizilmesinde fayda vardır: Aşağıda bâriz bir şekilde görüleceği üzere, Taşköprülü-zâde'nin *fezâ'il-i 'ilm ve ta'lîm ü ta'allüm* çerçevesinde ileri sürdüğü, açıkladığı düşünceler çoğu zaman *subjektif* niteliklidir; bu görüşler *olani* değil, *olması arzûlananı* biraz da îmânî bir çerçevede ifâde ederler. Dolayısıyla, bu düşüncelerin, Osmanlı cemiyetinin “reel” *ilim* ve *âlim* anlayışını ne ölçüde temsîl edeceği

⁴⁴ Taşköprülü-zâde, umûmî olarak ilimlerle ve âlimlerle ilgili düşüncelerini, yukarıda adı geçen *Miftâhu's-Sa'âde* adlı eserinde toplamıştır. Bu çalışmada, eserin, bizzat yazarın oğlu Kemâlî'd-dîn Mehmed tarafından yapılan tercümesi olan *Mevzû'ât* kullanılmıştır.

⁴⁵ Bkz. yukarıda, dipnot I.

meselesi, ciddî bir soru olarak her zaman ortadadır. Bununla birlikte, bu düşüncelerin bütünüyle *âfâkî* olduğunu ileri sürmek ve bunları değerlendirmeğe değer bulmamak, haksızlık olur. En azından, insanların bu konuda zihin yormaları ve kendilerine göre *ideali* bulmağa çalışmaları bile başlı başına bir şeydir. Öte yandan, *ilim* ve *âlim* konusunda yazıp çizen başka insanların ileri sürdükleri düşüncelerin, bütünüyle hakikatleri yansıttıkları da, pek tabîî olarak, ileri sürülemez. Şu hâlde, gerek *Miftâhu's-Sa'âde* (*Mevzû'âtü'l-'Ulûm*)'nin kaleme alınış sebebinin zikredildiği kısımda (s. 21-27) ve gerekse üzerinde çalışılan konunun teferruatlı bir şekilde ele alındığı müteâkıp yerlerde verilen bilgilerden hareketle, kendisinin *ilimden* ne anladığını ortaya çıkarmak mümkündür. Meseleye bu açıdan baktığımızda, Taşköprülü-zâde'nin *ilim anlayışında* da, yine tıpkı yukarıda adı geçen Şeyhoğlu gibi, *dînin* ve *dînî ilimlerin* merkez teşkil ettiğini görüyoruz. Ancak, Şeyhoğlu'ndan farklı olarak, Taşköprü-zâde'nin konuya daha geniş bir çerçeveden baktığı, yukarıda kısaca gözden geçirilen hayat hikâyesinin gösterdiği üzere, kendisinin -deyim yerinde ise- *kalburüstü* bir Osmanlı âlimi olması hasebiyle, bir takım ilimleri ve ilim konularını peşin bir hükümlerle mahkûm etmeğe kalkışmadığı dikkati çekiyor. Onun bu yaklaşımını, şu satırları gâyet açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“... ey tâlib-i fazl u kemâl, eğer ihtâr ... idersen ki ‘ulûm u fûnûn kesîr ve anun cümlesini belki ekserîsini tahsîl gayr-i yesîr ve zamân-ı ‘ömr dahi kasîr ve âlât-ı tahsîli dahi tahsîl ‘asîrdür, pes bu muzîkdan halâsa tarîk nedür? İmdi sana zikr ideceğim ‘ulûmda te’emmül ü tefekkür kıl her birinün ism ü resmi ve mevzû’ u nef’i cihetinden, ve sana tarîk-i tahsilde ihtirâ itdiğüm tafsilde tedebbür kıl ve beyân itdiğüm âdâb-ı erbâb-ı elbâbda tezekkür kıl ... İmdi eğer ol ‘ulûmun cümlesini tekâmîl ve anunla sa’âdet-i dâreyni tahsîl itmeği Rabb-i Celîl sana tebşîr ü teshîl iderse habbezâ, zehî sa’âdet-i cân-fezâ. Hemân ol ni‘mete hamd idüp el-hamdü li’llâh ... diyesin. Zîrâ içinden ba‘zî gayr-i nâfi’ ise yine zulmet-i cehli râfi’ oldığı cihetden makbûl ü memdûh idüğü mübeyyen ü meşrûhdur. Nitekim Felâtun-ı İlâhî dimişdür ki: “Bir ‘ilm-i müstakbah yokdur, illâ cehl andan kubhdur.”⁴⁶”

⁴⁶ *Mevzû'ât*, I, s. 23-24.

Taşköprülü-zâde'nin, ilimler ve fenler çoktur; dolayısıyla bunların hepsini veya çoğunu tahsil etmek zordur; öte yandan ömür kısa, tahsîl âletlerini elde etmek de kolay değildir; öyleyse bu sıkıcı durumdan kurtulmanın yolu nedir, sorusuna verdiği cevap, bizi seçmeci davranmağa yöneltmektedir. Mâdem ki bütün ilimleri öğrenebilmemiz -en azından maddeten- mümkün değildir; o hâlde, bunların içlerinden bir kısmını seçmek ve onları öğrenmek durumundayız. Bütün ilimler konuları ve faydaları cihetinden (=mevzû' u nef'i cihetinden) gözden geçirilmeli, üzerlerinde düşünölmeli, bunların içerisinden hangileri daha faydalı ise öncelikle onlar tahsîl olunmalıdır. Eğer Allâh, sayılan bütün ilimleri öğrenmeyi ve bununla her iki dünyânın saadetini (sa'âdet-i dâreyini) kazanmayı bize nasîb etmişse, ne âlâ, ne güzel; böyle bir durumda Allâh'a hamd etmek gerekir. Gerçi öğrenilen ilimler arasında faydasız (gayr-i nâfi') olanlar da bulunabilir; ama olsun, zîrâ, faydasız ilimlerin bile mutlakâ bir faydasız vardır, cehâletin karanlığını ortadan kaldırdıkları için bunlar da makbûldür. Nitekim Eflâtun, "kötü olan hiç bir ilim yoktur; kötü olan cehâlettir" demiştir.

Esâsen ilimlerin ne kadar çok olduğunu, insanın ne kadar çok şeyi öğrenmesi gerektiğini Hz. Muhammed şu hadîsinde ifâde etmektedir: "İlmimin artmadığı bir günü Allâh bana mübârek etmesin"; aynı şekilde, "İki günü birbirine müsâvî olan ziyândadır." Allâh, Kur'ân-ı Kerîm'de Peygamberine "'Rabbim ilmimi artır' de"⁴⁷ buyurmuştur. Kezâ, "Her ilim sâhibinin üstünde bir bilen bulunur."⁴⁸ buyurulmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de bunların dışında ilme ve onun artırılmasına işâret eden pek çok âyet vardır. Bu bakımdan, "derecât-ı 'ilm gayr-i mütenâhiye olup 'ulûma tâlib olanlara farz u vâcibdür ki, her an izdiyâdına râgıb ... olalar."⁴⁹

Peki, bütün ilimleri öğrenmemiz mümkün olmazsa, o zaman hangi kriterlere göre hareket ederek öğrenmek istediğimiz ilimleri seçeceğiz? Hepimiz neyin iyi, neyin kötü olduğunu işin başlangıcında anlayabilecek durumda olmayabiliriz; üstelik görüyoruz ki, iyi ve kötü, faydalı ve zararlı kişiden kişiye değişmektedir; dolayısıyla,

47 Tâhâ, 114.

48 Yûsuf, 76.

49 Mevzû'ât, I, s. 23.

bu konuda bir bilene danışmak da her zaman tatmîn edici olmayabilir. Öyleyse, “*biz nice bilirüz ki kangı ‘ilm efdal ‘ale’l-ıtlâkdur?’*”

Böyle bir durumda en güvenilir yol, hangi ilimlerin insanı *ebedî saadete* götüreceğini kestirmektir. Bunlar neler olabilir? Taşköprülü-zâde’nin cevâbı şudur:

“*Ve bi’l-cümle şol ‘ulûm ki, anunla sa’âdet-i ebediyyeye tevessül ve dâru’s-selâmda ‘inde’l-meliki’l-’allâm civâr-ı kudse nüzûle tavassul olunur. Hazret-i Cibrîl Cenâb-ı Nebiyy-i Celîl’den su’âl itdüği ‘ulûmdur ki, îmandan su’âl ile usûl-i dîne işâret eyledi ki Kelâm ile müsemmâdur. Şol şartile ki bâhis olan mütâba‘at-ı ehvâ vü evhâm itmeyüp belki kavâ‘id-i ‘akâ‘id-i İslâm üzre bast-ı kelâm eyleye. Ve İslâm’dan su’âl ile ‘ilm-i fıkha işâret eyledi ki harâm u helâl olan ef’âl u a‘mâl..dan bâhisdür. Ve ihsândan su’âl ile ‘ilm-i tasavvufa işâret eyledi ki semere-i îmân ve netîce-i İslâm’dur. Ammâ, tefsîr ü hadîs zikr olunan ‘ulûmda dâhillerdür⁵⁰.*”

Hazret-i Muhammed ile Cebrâîl arasında sorulu-cevaplı cereyân eden bir görüşmeden çıkarılan bu netîceye göre, insanı *ebedî sâadete* ulaştıracak olan ilimler şunlardır: Hevâ ve vehimlere tâbi olmayan, diğer bir deyişle spekülâtif ve demagojik tartışmalarla iştigâl etmeyen, İslâm dîninin inançla ilgili kâidelerini ortaya koyan bir *kelâm ilmi* (=usûl-i dîn); harâm ve helâl olanı, yapılması ve yapılmaması gereken fiilleri ve amelleri anlatan *fıkıh ilmi* ve nihâyet îmanın semeresi ve İslâm’ın netîcesi durumundaki bir *tasavvuf ilmi*. Tabîî ki *tefsir* ve *hadîs* ilmi de burada zikrolunan ilimlerin içerisinde mündemiçtir. Aslında burada bir ilim tasnîfi ile karşı karşıya bulunuyoruz işek de, aşağıda da görüleceği gibi, Taşköprülü-zâde tarafından zaman zaman yapılan bu tür tasnîfler, kabaca tasnîflerdir. Binâenaleyh, kendisinin ilimlerle ilgili teferruâta müteallik tasnîfini yazımızın son kısmında etrâflıca göreceğiz.

Burada zikrolunan ilimler, aslında bize yine Taşköprülü-zâde tarafından başka bir vesîleyle aktarılan bir *ilim tasnîfini* hatırlatmaktadır: O, *Şakâ‘ik*’inde,⁵¹ kendi ifâdesiyle “*takrîri ve tahrîri mümkün olan; takrîre hâ‘iz olup tahrîr-i câ‘iz olmayan*” ve “*takrîr ve tahrîre*

⁵⁰ A.g.e., I, s. 25.

⁵¹ Bkz. Mecdî trc. s. 153-154.

mecâl olmayup tahrîr ü tasvîre imkân olmayan” olmak üzere üç grup ilimden söz eder. Birinci grubu oluşturan ilimler, “*cemâhir-i meşâhîr-i musannifînün musannefât u mü’ellefâtunda mektûb olup kilik-i tahkîk ile sebt ü imlâ olunmuşdur*”; diğeri bir deyişle, bu ilimler bizden önceki meşhûr yazarların eserlerinde kayıtlı bulunan ilimlerdir. İkinci grupta yer alan ilimler ise, “*meselâ esnâ'-i mübâhasede hasmeynün mîzâb-ı lisân-ı ratbu'l-beyânında cârî olan mukaddemât-ı 'ilmiyye-i âbdârdur. Egerçi lisân-ı serî'ü'l-cereyân ile takrîr olunur; fe-emmâ mahzâ müşâcere vü münâza'a ve muhâsâma vü mu'âraza için olmağın hâme-i peygâm-âverile tahrîr ü tastîr olunmaz: Zîrâ bu makûle kîl u kâl mücerred nizâ' u cidâl için sevk olunup cümle-i mukaddemâtı vehmiyyât ile mahlûl ve mugâlatât ile*” mâluldür. “*Bu sebebdan mücerred ilzâm-ı hasmdan gayri nesne ifâde eylemez*”; yâni kısaca hulâsa edecek olursak, bu kategoride mütalaa olunan ilimler, tartışmalar esnâsında tarafların birbirlerine gâlip gelmeleri için kullanılırlar; dolayısıyla ekseriyetle vehimlerden ve mugâlatalardan ibârettirler; bu sebeple hasmî ilzâmın dışında bir işe yaramazlar. Üçüncü grupta yer alan ilimler ise, “*dekâ'ık rumûz-ı ledünniyyedür*”; diğeri bir deyişle, bu kategoride yer alan ilimler hiç bir kitapta kayıtlı değildir; dolayısıyla gerçek mânâda yazılıp çizilmeleri mümkün değildir; bir takım remiz ve işâretlerle varlıkları anlaşılır; ancak irfân, zevk ve vicdân sâhibi kimseler tarafından bilinir, duyulur, hissedilir.

Bu tasnîfte ikinci kategoriye oluşturan ilimler faydasız, dolayısıyla gereksizdirler; hasmî susturmanın, ona gâlip gelebilmenin ötesinde hiç bir faydaları yoktur. Binâenaleyh, sâdece *cedelde* işe yarayan bu ilimleri öğrenmek için zaman harcamak hiç de mânâlı değildir. Taşköprülü-zâde'nin, yukarıda *kelâm ilminin* çerçevesini çizirken kullandığı kelimeler, bu bakımdan dikkat çekicidir: *Kelâm*, insanı *ebedî saadete* ulaştıracak ilimlerdenidir. “*Şol şartile ki bâhis olan mütâba'at-ı ehvâ vü evhâm itmeyüp belki kavâ'id-i 'akâ'id-i İslâm üzre bast-ı kelâm eyleye.*” Burada üzerinde durulan, tavsiye olunan *kelâmın* *Mu'tezilî* değil, *Eş'ârî kelâmı* olduğu, bu *kelâmın* zaman içerisinde *isbât-ı tevhîd* ile sınırlı hâle geldiği⁵² hatırlanırsa, kolayca anlaşılabilir.

⁵² Nitekim, İmam Gazzâlî, *kelâm*la ilgili olarak şöyle der: “*Onun maksadı, sünnet ehlinin akîdesini muhâfaza ve buru bid'at ehlinin tehlikesinden korumaktır.*” (*el-Munkızu mine'd-*

Aynı tasnifte birinci grupta yer alan, yâni, *takrîri ve tahrîri mümkün olan* ilimler ise, geniş çerçevede yukarıda zikrolunan *ilm-i fikh* ve onun ayrılmaz parçaları durumundaki *tefsîr* ve *hadîs* ilimleri olmalıdır. Esâsen bu ilimler kitaplarda yazılı buldukları, bu bakımdan öğrenilmeleri daha kolay ve mümkün olduğu için, öncelikli olarak tahsîli gereken ilim dallarıdır. Üçüncü grubu oluşturan *ledünnî* ilimlerin *ilm-i tasavvuftan* başka bir şey olmadığını izâha ise hâcet yoktur⁵³.

Taşköprülü-zâde'nin, ilimleri başka bir şekilde daha tasnif ettiğini görüyoruz. Ancak, hemen belirtmeliyiz ki, bu son tasnifi de, esâsen itibâriyle, yukarıda gözden geçirilen tasniflerden tamâmiyle farklı görmek mümkün değildir. Bu tasnifte de yine insâna *fayda* veya *zarar* esâs alınmıştır. Bu bakımdan ilimler ya *mahmûd* (övgüye değer, dolayısıyla *faydalı*) veya *mezmûm* (kötü, dolayısıyla *zararlı*)dırlar. Böyle bir tasnife zemîn hazırlanırken, öncelikle *ilim* sayılan *bilgilerin kaynakları* esâs alınmıştır. Binâenaleyh, Taşköprülü-zâde'ye göre, ilimler ya *şer'îdir* veya *gayr-i şer'îdir*. Bu iki ibâreyi, ilimler ya *naklîdir* veya *aklîdir* şeklinde anlamak durumundayız. Nitekim, *şer'î* ilimler " *ancak enbiyâdan istinbât olunur*"; diğer bir deyişle, *naklen* tevârüs edilirler; *şer'î olmayan* ilimler ise, öncekilerden farklıdırlar; onların " *idrâkinde*" esâs iş *akla* düşmektedir. Böyle bir tasnif, Taşköprülü-zâde'yi, bekleneceği şekilde, *şer'î* ilimleri *faydalı* (*mahmûd*) ve *gayr-i şer'î* ilimleri ise *zararlı* (*mezmûm*) şeklinde bir netîceye götürmez. Burada esâs olan, bir *ilmin* insana *faydalı* olup olmadığıdır. Meselâ, " *bekâ'-i ebdân*", yâni bedenlerin bekâsı, vücûdun sağlığı ile ilgili olan *tıbb* veya " *kısmet-i vesâyâ ve mu'âmelât*", yâni mîrâsın taksîmi ve insanlar arasında cereyân eden bir takım muâmelelerde kullanılan *hesâb*, *gayr-i şer'î* olmalarına rağmen *faydalı* (*mahmûd*)dırlar. Tıpkı *tıbb* ve *hesâb* gibi çiftçilik (*felâhat*),

Dallâl [=*Dalâletten Hidâyete*, çev. A. Subhi Furat], İstanbul 1978, s. 45); ayrıca bkz. Birgivi Mehmed Efendi, *Tekmilâ-i Terceme-i Tarikat-i Muhammediyye* (Vidâdî trc.) İstanbul 1256, s. 43; H. İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*, London 1973, s. 176; bu çerçevede ilk dönemlerde *kelâmcılarla hadîşçiler* arasında cereyân eden münâkaşalar için bkz. Talat Koçyiğit, *Hadîscilerle Kelâmcılar Arasındaki Münâkaşalar*, TDV yay., 3. baskı, Ankara 1988.

⁵³ Bu tasnif için ayrıca bkz. F. Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fâtiḥ Külliyesi* (yayımlanmamış doktora tezi), H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993, s. 291-292 (Türkiye Diyanet Vakfı tarafından basılmaktadır).

kan alma (*hacâmet*) ve siyâset de faydalı ilimlerdenidir. Ancak, bu tür ilimler “*fürûz-ı kifâye kabîlinden*”dir; diğer bir deyişle, bunları bütün insanların öğrenmeleri gerekmez; içlerinden bir kısmının öğrenmesi ve ihtiyaç hâsıl olduğunda, bu ilimleri öğrenenlerin devreye girmeleri yeterlidir. Bunlar *umûr-ı dünyâ* ile ilgilidirler; dolayısıyla dünyevîdirler. Binâenaleyh, dünyevî bir ilme itibâr edip etmemede ölçü, bir taraftan o ilmin insana faydalı olup olmadığı iken, diğer taraftan ise *dîn* karşısındaki durumudur: Eğer *tıbb*, *hesâb* ve benzeri ilimler gibi, insana bir faydası dokunuyorsa, o ilmi öğrenmek “*fazîlet*”tir; fakat *sihir*, *tılsım*, gözbağcılık (*şa’beze*) ve benzeri bilgi veya beceriler, insana hiç bir faydası olmayan, bilakis kötülüğe veya insanların kandırılmasına yol açan şeyler oldukları için kötü (*mezmûm*)dürler. Her iki durumda da olmayanlar, meselâ “*eş’âr ve tevârîh ve anların mecrâsına cârî olanlar*” ise *mübâh* ilimlerdir; *dîn* bakımından öğrenilip öğrenilmemelerinde beis yoktur. Fakat, *dînî* (şer’î) ilimlerin durumu farklıdır. Taşköprülü-zâde’nin ifâdesiyle, “*ammâ ‘ulâm-ı şer’iyye, anun cümlesi mahmûdedür.*”⁵⁴

Taşköprülü-zâde, *mahmûd* olan ilimleri de çeşitli gruplara ayırır: Bunlar ya *kitâb*, *sünnet*, *icmâ’* ve *kıyâs* gibi *usûl* (metodoloji) ile ilgilidirler veya *fürû’*a dâirdirler. *Fürû’*a dâhil olanlar ise, fikhî meselelerin ekserisinde olduğu gibi ya *dünyevî*dirler veya bâzı fikhî meseleler gibi, iyi ve kötü huyları (*ahlâk-ı mahmûde ve mezmûme*) ayırdetmeğe yarayan “*ma’rifet-i ahvâl-i kalb*” gibi *uhrevî*dirler. *Kezâ lügat*, *nahv*, *ma’ânî*, *hatt* gibi şer’î ilimlerin öğrenilmesinde faydası dokunan âlet hükmündeki ilimler de *fürû’*a dâhildirler ve bunlara *mukaddemât* denir; Kur’ân’ın okunması ile ilgili *kırâ’at*, harflerin çıkış yerlerini öğreten *mehâric*, mânâ itibâriyle *tefsîr*, Kur’ân’ın *nâsıh* ve *mensûhunu* bilme gibi husûslar da yine *fürû’* içerisinde mütâlâa olunurlar ki, bunlara da *mütemmimât* (=tamamlayıcı hükmünde ilimler) denilir. Aynı şey, *hadîs* ve benzeri ilimler için de söz konusudur⁵⁵.

Bu noktada karşımıza şöyle bir soru çıkmaktadır: *İlim* niçin ve nasıl *mahmûd* veya *mezmûm* olur?

54 *Mevzû’ât*, II, s. 257.

55 *A.g.e.*, II, s. 257-258.

Taşköprülü'nün bu soruya verdiği cevap, kendi ilim mantığı çerçevesinde son derece basit ve anlaşılırdır: Hiç bir ilim bizâtihi *mezmûm* değildir. Onu, *mezmûm* veya *mahmûd* kılan bir takım durumlar söz konusudur. Fakat, hemen belirtmekte fayda vardır ki, burada da esâs endîşe, *fayda* ve *zararla* ilgilidir. Meselâ, bir kişi bir ilmi öğrenmeğe kalkışır, fakat onu "*idrâke kâdir*" olamaz ise, böyle bir durumda bu ilim o insan için *zararlı* (*mezmûm*) olur. Taşköprülü-zâde'ye göre, "*ulûm-ı felsefe*" ile uğraşanların ekserîsi böyledir. Zîrâ, bunların çoğu "*hakkı hilâfından temyîze kâdir*" olamazlar; ve yâhud, o ilmin iyi yönü var iken, kötü tarafını kullanmağa kalkışılar, *ilm-i nücûm* gibi. Hâlbuki, bu ilim güneşin ve ayın nasıl hareket ettiğini hesaplamağa yaraması cihetinden, *mezmûmluk* bir tarafa, bilakis mu'teberdir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de, "*Güneş ve ay bir hesaba göre (hareket etmekte) dir.*"⁵⁶ ve "*Ay için de birtakım menziller (yörüngeler) tayin ettik.*"⁵⁷ buyurulmuştur; bunlar ise, ancak bu konuda bilgi sâhibi olmakla bilinebilir. Fakat, *ilm-i nücûmu*, bu ve yolculukta yol, denizde ise rota tâyîni gibi çeşitli işler için kullanmak gerekirken, ondan geleceğe yönelik bir takım hükümler çıkarmağa kalkışmak, doğru değildir ve böyle bir hareket o ilmi *mezmûm* hâle getirmektedir. Zîrâ, Peygamberimiz, "*kazâ ve kader ü nücûm ile beyân-ı hayr u şerr ve ashâb-ı kirâm beyninde beyân-ı rütbe ve kaderde sükût ile emreylemişdür*". Keza, Hz. Ömer ise "*İlm-i nücûmdan ancak bahr ü berrde seferde ta'yîn-i râh için lâzım ve mu'teber olan mikdârı ta'allüm idüp andan sonra imsâk idün.*" buyurmuştur. Aynı şekilde, *sihir* ve *tılsım* da *mezmûm*dur. "*Zîrâ bu ikisi ızrâr-ı halka vesîledür.*" Esâsen, bu tür faydasız ilimleri öğrenmeğe çalışmakla ömür geçirmek "*tazyî'-i 'ömr*"dür⁵⁸.

Burada üzerinde durulan durum sâdece şer'î olmayan ilimler için geçerli değildir. Aynı şey, yâni bir bilginin *mahmûd* veya *mezmûm* olması, bâzı şer'î ilimler için de söz konusudur. Bu nasıl olur? Taşköprülü-zâde, biraz önce belirtildiği üzere, bütün şer'î ilimleri *mahmûd* gördüğü hâlde, bir ilmin *mahmûd* veya *mezmûm* olmasının sebeplerini tartışırken, niçin bir takım şer'î ilimlerin *mezmûm* olabileceğini ileri sürmektedir? Yazar, bu husûsu açıklarken *fıkhdan*

56 *Rahmân*, 5

57 *Yâsin*, 39.

58 *Mevzû'ât*, II, s. 258.

hareketle şöyle der: “İmdi ma'lûm ola ki ba'zı 'ulûm-ı şer'iyeye vardur ki savten *mahmûd* ve ma'nî [ma'nen] *mezmûm*dur; cümleden biri *fıkh*dur ki mukaddemâ tarîk-i âhiret 'ilmine 'ıtlâk olunurdu ve dahi âfât-ı nüfûs ve mefâsid-i a'mâli ma'rifet ve hakâret-i dünyâyı ve şeref-i na'îm-i 'ukbâyı ihâta ve kalbe istîlâ-yı havfa itlâk olunurdu; şimdi tahsîs olunmuşdur ma'rifet-i fûrû'-ı garîbe ve fetâvâ-yı'acîbeye ve her birinün 'ileline utulâ' ve anlara müte'allıka olan makâlâtı tettebbu' ve mesâ'il-i fer'iyeyi istiksâr hattâ tefrî'ât-ı talâk ve le'ân ve selem ve icâre ve bunların dahi gerek umûr-ı uhreviye için mütecerred olsun gerek olmasun, ammâ 'asr-ı evvelde asıl maksad ma'rifet-i umûr-ı âhiret olup umûr-ı dünyâ ana tab'iyet ile idi, şimdi ise hâl mün'akis olup bu cihetden 'ilm-i fıkhâ zemm tedâhul eylemişdür, eğerçi asılda mahmûd ise dahi.⁵⁹”

Bu değerlendirmede dikkatimizi çeken husûs, Taşkoprülü-zâde'nin *fıkh* teriminin İslâm'ın ilk dönemlerindeki mânâsının, daha sonraki dönemlerde değişmiş olduğunu ileri sürmesidir. Ona göre, bu terimin şümûlüne ilk dönemlerde *uhrevî* meseleler girerdi; oysa, zaman içerisinde bu şümûl nisbeten değişti ve *fıkh* denince *dünyevî* meseleleri ele alan bir ilim dalı anlaşılmağa başladı. Başlangıçta aslı olan, “*tarîk-ı âhiret ilmi*” idi; nefislerin âfetlerini ve amellerin ifsâd edici yönlerini bilmek, dünyâyâ değer vermemektir; *fıkh*, âhiret ni'metlerinin şerefi, kalbin Allâh korkusu ile dolması gibi konulara tahsîs edilmişti. Bilâhare bu durum değişti; âhiret düşüncesi zayıflamağa ve bunun yerini dünyevî meseleler almağa başladı; dolayısıyla *fıkh*ın inceleme sâhasına giren konular, insanlar arasında cereyân eden meselelerle ilgilenir oldu. Binâenaleyh bu gelişme, başlangıçta *mahmûd* olan bir ilmi, neredeyse *mezmûm* hâle getirmiştir.

Taşkoprülü-zâde'ye göre, aynı şey *ilim* için de geçerlidir. Onun ifâdesiyle, *ilm* kelimesi, “*mukaddemâ Hakk Te'âlâ'yı 'ilm [bilme] ve 'ibâd u halkında olan âyât u ef'âlini 'ilme [bilmeye] itlâk olunurdu.*” Oysa, zaman içerisinde bu durum da değişmiş ve kelime “*mesâ'il-i fıkhîye ve gayrinde münâzaraya iştigâle tahsîs*” olunmuş; bu husûsta mâhir olanlara ise *gerçek âlim* gözüyle bakılmağa başlanmıştır. Binâenaleyh, asıl gâyeden uzaklaşıldığı için, böyle bir

⁵⁹ A.g.e., II, 259.

ilim anlayışı da *mezmûmlaşmıştır*⁶⁰. Taşköprülü-zâde'nin bu değerlendirmesi, onun hakîkî mânâda *ilim* kelimesinden ne anladığını veya insanların bu kelimedenden ne anlamaları lâzım geldiğine dâir düşüncesini özlü bir şekilde ortaya koymaktadır. Böyle bir anlayışın yazarın düşünce dünyâsındaki meşrû'iyetinin -bu yazı içerisinde yeri geldikçe vurgulandığı üzere-, *dünyâda insanın asıl gâyesinin saâdet-i ebediyyeyi tahsîl* olduğu kabûlünden beslendiğini ileri sürmemek için bizce hiç bir sebep yoktur. Bu da, bu dünyâ ile âhiret arasında sürekli bir köprü kurmayı gerektirir; dolayısıyla dünyâda öğrenilen her bilginin, işlenen her amelin uhrevî netîcesinin de düşünülmesi kaçınılmaz olur.

Taşköprülü-zâde için *tevhîd* ilminin dahi *mezmûmlaşması* söz konusudur. Nasıl? Ona göre, *tevhîd* kelimesi veya *ilmi*, ilk dönemlerde "*cemî'-i umûrun zuhûrunu Hakk Te'âlâ'dan rü'yete utlâk olunurdu*"; görünüşteki sebepler hakîkî sebep sayılmazdı; "*hayrı ve şerri ancak Cenâb-ı Hakk'dan*" bilmek esâs düşünce idi. Ne yazık ki, zaman içerisinde bu düşünce de değişmiş ve *tevhîd* ilmi "*sınâ'at-i kelâmdan ve ma'rifet-i tarîk-ı mücâdele ve münâkazâtı ihâta ve bunlarda ve teksîr-i esvele ve enâre-i şübühât ve te'lîf-i ilzâmâtta teşeddükdan 'ibâret olmuştur*." Dolayısıyla, bu husûsta bilgi sâhibi olanlar, kendilerini "*ehl-i adl ü tevhîd*" olarak adlandırmaya başlamışlar; hattâ *kelâmcılar* "*ulemâ-yı tevhîd*" diye anılır olmuşlardır. Oysa, *cedelle* meşgûl olmak, sırf bir takım polemiklerle rakîbi ilzâmî mârifet saymak, "*asr-ı evvelde*" şiddetle tenkîd edilirdi⁶¹. Taşköprülü-zâde'nin *tevhîd* veya *kelâm* ile ilgili bu değerlendirmesi, onun *kelâm* (dolayısıyla *tevhîd*) etrafında şekillenen ve yoğun spekülâtif tartışmalara yol açan akımları ve bilhassa IX. asrın başlarında hayli revaçta bulunan *Mûtezilî kelâmını* bir *sapma* olarak gördüğünü düşündürmektedir. Dolayısıyla, kendisinin böyle bir *kelâmı* ve böyle bir *tevhîd* ilmini *mezmûm* sayması anlaşılır bir husûstur.

Taşköprülü-zâde, *şer'î* nitelikli bir ilmin *mezmûm* sayılmasına örnek olarak iki konu üzerinde daha durmaktadır. Bunlar, kendi ifâdesiyle "*zîkr ü tezkîr*" ve "*hikmet*" anlayışdır. Ona göre, *zîkr* ve *tezkîrden* "*asr-ı evvelde ilm-i âhiret*" husûsunda konuşma anlaşılırdı;

60 Aynı yer.

61 Aynı yer.

bu vesîle ile ölüm, nefsin âfetleri ve ayıpları, şeytânın insanları hangi yollarla iğfâl ettiği ve bunlardan kaçınmanın yolları, Allah'ın ni'metlerine nasıl şükretmek gerektiği, dünyânın geçiciliği, ona değer vermenin kötülüğü ve âhîret ahvâli düşünülür, anlatılır, insanlar bu şekilde harekete teşvîk edilirdi. Dolayısıyla, böyle bir zikir ve tezkîr güzel, övülmeğe değer (*mahmûd*) idi. Ne var ki, zaman içerisinde bu da değişmiş, zikir ve tezkîrden "kısas u eş'âr" ve "şath u tâmât u güftâr" anlaşılır olmuştur. Oysa, kısas bid'attir; kıssa anlatıcıların meclisinde oturmak *selef* tarafından nehyedilmiştir. "Zîrâ anlar eğer Kur'ân'da olan kısas u ahbâr üzre iktisâr iderlerse isâbet iderler, lâkin niçesini tebdîl ve tağyîr ve ziyâde ve noksân ve taklîl ü teksîr vâki' olmuştur. Hattâ ba'zınun nefsi semâhat ve tâ'âte tergîb için kendüden vaz'-ı hikâyâta cür'et etmişdür. Ve zu'mu budur ki bundan maksûdı halkı Hakk'a da'vet ola, lâkin bu vaz' u şân nez'ât-ı şeytândandır, ... ammâ eş'âr, anı dahi va'zda iktisâr mezmûmdur, zîrâ müstemî' her işitdüğünü kalbine müstevlî olan şey'e tenzîl ider." Bu tür meclislerde cemiyetin her tabakasından insan vardır; anlatılanları yerli yerine oturtabilecek kâbiliyet ve bilgisi bulunmayanların, duyduklarını yanlış değerlendirmeleri pekâlâ mümkündür. Bir takım şiirler bu gibilerin şehvetlerini arttırır; onları kötü yollara sevk edebilir. Avâmın huzûrunda her türlü bilgiyi nakletmek doğru değildir; nitekim, "halka bildiklerini söyleyün, inkârı terk idün, zîrâ ol inkârın mü'eddâsı bed-terîn kârdur ki Allâh'ı ve Rasûlü'nü tekzîbe mü'eddîdür, siz ister misünüz ki Allâh ve Rasûlü tekzîb olunalar, bu fesâd sâhibi fehm itdüğü mevâddadur, fe-keyfe ki kâ'ili fehm itmeye, eğer kâ'ili fehm idüp sâmi' itmezse anun zikri helâl olmaz" denmiştir⁶². Bu durumda zikir ve tezkîrin mezmûm olmasını yadırgamamak gerekir.

Hikmete gelince; Taşköprülü-zâde'ye göre, "kadîmden hikmet hayr-ı kesîr 'add olunurdu." Nitekim, Kur'an-ı Kerîm'de, Allâh'ın hikmeti dilediğine vereceği, kime hikmet verilmiş ise, ona çokça hayır verildiği ve akıl sahiplerinin bundan ibret almaları gerektiği belirtilmiştir (Bakara, 269). Kezâ, Peygamberimiz, "İnsanlara hikmetten bir kelime öğretmek, onun için dünyâ ve mâfihâdan hayırlıdır." buyurmuştur. "Şimdi ise hikmet tabîbe ve şâ'ir ü müneccim[e] nakl

⁶² A.g.e., II, s. 260-261.

olunmuştur.” Bunlar ise, netîcesi boş şeylerle uğraşırlar. “*İmdi nazar eyle ki nakl-i evvel kande ve nakl-i sâni kandedür.*”⁶³

Durum bu olduğuna göre, yukarıda gözden geçirilen kötülöklere düşmemek isteyen insan, nasıl hareket edecek, kendisine neyi rehber edinecektir? Taşköprölü-zâde'nin bu konudaki bir cümlelik tavsiyesi şöyledir: “*Sana vâcib olan oldur ki, nefsiüne nazar idesin ve selefe iktidâ idüp anların râhına gidesin ve habl-ı gurûra teşebbüs idüp halka itmeyesin.*”⁶⁴

Dikkat edileceği üzere, Taşköprölü-zâde, bir *ilmi* ele alıp değerlendirirken, onu çeşitli açılardan muhâkemeye tâbi tutmakta ve her hâlükârda bu bilgi ile *dîn*, *imân* dolayısıyla *âhiret* arasında sıkı bir ilişki kurmağa çalışmaktadır. Ehemmiyetine binâen olduğu gibi aktarılan şu satırlar, Taşköprölü-zâde'nin tedkîke ve tahsîle değer gördüğü bütün ilimlerle ilgili düşüncelerini ve değer yargılarını hiç bir tereddüde meydân bırakmayacak şekilde, açıkça ortaya koyacaktır. Kezâ, aynı satırlar, yazarın, bir *mü'minin* hangi ilimleri, hangi önceliklere göre ve nasıl bir yol tâkip ederek öğrenmesi gerektiğine dâir düşüncelerini de göz önüne sermektedir:

“*İmdi ma'ulüm ola ki ba'zı 'ulûm vardır ki kalîli ve kesîri mezmûmdur; ne fâ'ide-i dîniyye ve ne fâ'ide-i dünyeviyye vardır, yâhûd zararı nef'ine gâlibdür, 'ilm-i sihr ve tısumât ve nücum gibi; ba'zı 'ulûm dahi vardır ki cümlesi mahmûddur, Hakk Te'âlâ'nun zât u sıfâtına ve ef'âline ve halkında câriye olan sünnetine 'ilm gibi; zîrâ bir bahrdür ki sâhili yokdur ve ol bahre havz itmemişdür, illâ enbiyâ ve evliyâ ve râsihûn fi'l-'ilm olanlar itmişlerdür; ve bunun evvelâ miftâhı ta'allüm ve cidd ü ikdâm ve müşâhede-i ahvâl-i 'ulemâ'-i a'lâmdur, âhiren mücâhede ve riyâzat ve kalbi tasfiye ve 'alâ'ik-ı dünyâdan tefrîğ ve Hakk Te'âlâ'nun enbiyâ' ve evliyâsına teşbîhdür, ammâ şol 'ulûm ki andan mahmûd olmaz, illâ kadar-ı mahsûs olur, şol 'ulûmdur ki fûrûz-ı kifâyât kabîlindendür, zîrâ her 'ilmde iktisâd ve istiksâ vardır, eğer nefsiünü islâh itdün ise 'ulûmda istiksâ itmekde be's yokdur gayri islâh için. Ammâ sana mertebe-i iktisâd -ki hadd-i vasatdur- kifâyet ider, belki ol hayr u evlâdur, zîrâ cemî'-i 'ulûmu istiksâya a'mâr-ı insân vefâ itmez, ba'zını istiksâ idüp ba'zını*

⁶³ A.g.e., II, s. 261.

⁶⁴ Aynı yer.

itmek dahi değıldür, belki cümlesinde iktisâd ahsendür, eğer maksad nefsünü islâh etmek ise, zinhâr ve zinhâr ki nefsünü terk idüp gayri islâha kasd idesin, zîrâ anun gibi husrân-ı 'azîm olmaz.

"İmdi sana vâcib olan oldur ki nefsünü âsâm-ı zâhire ve bâtımadan tathîre meşgûl olasın, bir haysiyyet ile ki anı nefsünde dîden ve 'âdet-i münteşîre kılasın, ba'dehû fûrûz-ı kifâyâta iştigâl idesin tedrîc üzre ki 'an-karîb zikr olunur inşâ'allâhu ta'âlâ.

İmdi evvelâ **Kitâbu'llâh** ile ibtidâ eyle, ba'dehû **Sünnet-i Resûli** ile, ba'dehû **'ilm-i tefsîr** ile ve sâ'ir **'ulum-ı Kur'an** ile -ki nâsıh u mensûh ve mefsûl u mevsûl ve muhkem ü müteşâbihdür-; kezâlik **Sünnet**de dahi ba'dehû **'ilm-i fûrû'**a müştâgil ol -ki **'ilm-i fikh**dur **'ilm-i hulâf** değıldür-; ba'dehû **usûl-i fikh**a ve hâkezâ bakıyye-i 'ulûma iştigâl eyle, vaktiinde vüs'at oldukca. Ammâ cemî'-i ömrünü bunların birisinde istiğrâk idüp istiksâ kasd eyleme. Zîrâ 'ilm kesîr ve 'ömr kasîrdür; eğer zikr olunan 'ulûmdan dahi ziyâde taleb idüp vaktde dahi vüs'at olursa **'ilm-i lügatiün şâ'i'** olanından **kelâm-ı Arabî** fehm idüp nutka kudret gelecek mikdâr iktisâr eyle. Ve dahi garîb-i lügatden **garîb-i Kur'an** u **hadîse** iştigâl idüp ta'ammukı terk eyle ve dahi **nahv**den ma'rifet-i Kitâb u Sünnet mütevakkıf olduğu mikdâr üzre iktisâr eyle ve **tefsîr**de 'ulemâ vasît 'add itdüği mikdâr ta'ammuk eyle; ba'dehû zihnünü anun letâ'if ü işârâtına sarf eyle; **hadîs**de dahi **Sahîheyn**'de olanı tahsîl ve yâhûd **sihâh-ı sittede** olandan a'mâlde muhtâcün-ileyh olan mikdârı tahsîle iktisâr eyle; ve dahi **Sahîheyn**'den ve yâhûd sâ'irinden bir nüsha tahsîl idüp mütûn-ı hadîse habîr bir racülden tashîha sa'y eyle. Ve dahi esâmî-i ricâlün ve 'ilelinün ma'rifetini terk eyle, zîrâ câmi'-i sihâh olan selef ol me'netden birre kifâyet eylemişlerdür; ammâ **fikh**, anda hıfz-ı **Hidâye** ve yâhûd **Vikâye** ve yâhûd **Manzûme-i Neseî** kâfi ve vâfidür. Ammâ **kelâm**, anda **Kitâb** ve **Sünnet**de vâride olan 'akâ'idi muhâfazat idecek mikdâr kifâyet ider, eğer andan mâ'adâ def'-i mübtedi'aya kudret tahsîl idersen gâyet ile ahsen olur. Ammâ **hulâfiyât** 'alâ-hâl senün ana ihtiyâcun yokdur; zîrâ andan garaz ikbâl-i nâs ve kemâl-i rağbet ve 'inde'l-vülât vefret ü hurmet ü haşmetdür; ol ise ahsen-i ağırâz ve erzel-i a'vâzdur. Husûsan ki anların ebvâbında bezl-i 'ilme mü'eddî husûsan ki ahkâmda anların rızâlarını talebe mütesaddî ola

"Ammâ mantık, ol 'ilm-i kelâm da dâhildür. Ammâ 'ulûm-ı felsefiyye, anun içinden dahi muhâlif-i şer' olan ekser-i mebâhis-i 'ilm-i ilâhî gibi ve ba'zı 'ilm-i tabî'î gibi; ol dahi hükm-i sihrde dâhildür, belki andan ahterdür, zîrâ küfre mü'eddî olması sihrden esra'dur; ammâ muhâlif-i şer' olmayan ba'zı mesâ'il-i ilâhî gibi ve ekser-i mesâ'il-i tabî'î gibi ve dahi cemî'-i mebâhis-i riyâzî gibi, anlardan men' yokdur, ol dahi 'ilm-i hisâb hükmündedür; meğer ki bunlara iştigâl iden kimse istidrâc ile bevâkîye dahi 'ubûr itmek havfı ola. Ol takdîrce anlardan ba'zı nâs ziyâde men' olunur ve ba'zî kalîl men' olunur.

"İmdi sana vâcib olan 'ulûm âhirete ikbâldür. Ol dahi iki kısımdur ki 'ulûm-ı mu'âmele ve 'ulûm-ı mükâşefedür; kısım-ı evvel kısım-ı sâniye tarîkdür. Ammâ 'ulûm-ı mu'âmele, ma'rifet-i ahvâl-i kalbdür, anlardan mahmûd olan sabr gibi. Ve dahi şükr ve havf u recâ ve zühd ü rızâ ve kanâ'at u takvâ ve ihsân u sehâ ve hüsn-i zann u hulk ve mu'âşeret ü sıdk u ihlâs gibi ve mezmûm olan havf-ı fakr gibi. Ve sahat-ı makdûr ve gıll u hukd u hased ü gıç ve taleb-i 'ulüvv ve hubb-ı senâ ve hubb-ı bekâ' fi'd-dünyâ ve kibr ü riyâ ve gazâb u fahr u hıyelâ [gurur, kibir] ve tenâkus ve tûl-ı emel ve dünyâyâ ferah ve ehli ile üns gibi ve bunların gayri. Ammâ 'ulûm-ı mükâşefe Hakk Te'âlâ'nun zât u sıfâtını ve ef'âl ü hikmetini ma'rifet ve ma'rifet-i ma'nâ-yı nübüvvet ü nebî ve ma'nâ-yı vahy u melâ'ike ve şeyâtîn ve ma'rifet-i cennet ü nâr ve 'azâb-ı kabr ve sırât u mîzân u hisâb ve ma'rifet-i ma'nâ-yı likâ'ullâh ve vech-i kerîmine müşâhede ve nazar ve ma'nâ-yı kurb-ı Hudâ ve civârına nüzûl gibi ve bunların gayri ahvâl ki gitâ' mürtefi' olup Hakk Celle ve 'alâ bir tarîkile mutazzah ola ki bî-gümân cârî ve mecrâ'l-'ayân ola. Bu ma'nâ cevher-i insânda mümkindür, nihâyet mertebe keder-i kâzûrât-ı dünyâ andan şâgil olur, kaçan ki kalbe sakâlet ve ol kâzûrâtdan tahâret hâsıl ola, ol makûle kalbe 'ulûm-ı mezkûre bilâ-iştibâh tecellî idüp ol hakâyıkun envârı bilâ-şekk anda mütelâlî olur. Hakikatde ol 'ulûm kütübdâ tasîr ve âhare ihbâr u takrîr olunmaz; illâ meger şol kimseye ki ana 'ârif ve ol makûle hakâ'ika vâkıf ola. İmdi bir 'âlim ki Hakk Te'âlâ ol 'ilmi ana i'tâ eyleye, anı tahkîr itmemek gerekdür; zîrâ Hakk Te'âlâ anı tahkîr itmeyüp ol 'ilmi ana ihsân eyledi, ba'zı 'ârifin eyitdi "bir kimsenün ki bu 'ilmden ya'nî mükâşefeden nasîbi olmaya, andan sû'-i hâtimedâ havf iderüm ve andan ekall-i nasîb

ol 'ilme tasdik ve ehline teslîmdür", ve biri dahi dimişdür ki "bir kimsede ki iki haslet ola, bu 'ilmden ana bir şey feth olunmaz ki ol iki haslet bid'at-ı zikrdür". Ve dahi dimişlerdür ki "bir kimse ki hubb-ı dünyâ olsa ve yâhûd hevâ üzre musırr olsa, bu 'ilmile mütehakkık olmaz, gerçi sâ'ir 'ulûm ile mütehakkık olur ve bunu inkâr idenün ekall 'ukûbeti andan bir şey nasîb olmamakdur ki bu 'ilm, 'ilm-i siddikîn ve mukarrabîndür".⁶⁵

Görüldüğü üzere, Taşköprülü-zâde için *ilim* bizâtihi *ilim* olduğu için değil, insanın dünyâsına ve âhiretine olan faydasına göre değerlendirilebilecek bir çalışma mevzû'udur. Ancak, dünyâ ve âhîret ihtiyaçları değerlendirilirken, her hâlükârda öncelik daha ziyâde uhrevî olana verilir. Esâsen insan, bu dünyâyâ sınırlı bir zaman dilimi için gelmiş ve ebedî kalacağı bir mekâna eninde sonunda gidecektir. Öyleyse, öncelikler de buna göre belirlenecektir. Nasıl ki, bir günün bir yıla tercîh edilmesi akıl kârı değilse, fânî olanın da bâkî olana tercîh edilmesi doğru değildir. Ancak, bu demek değildir ki, insân dünyâda dünyâsı ile ilgili olanları bütünüyle gözardı edebilir; bilakis, dünyâ ebedî olan âhîret için bir hazırlık (imtihân) yeridir; hazırlığını iyi yapmayanın, gideceği yerde iyi karşılanmayacağı tabiidir. Dolayısıyla, dünyâda çalışmak yerilemez; yerilmesi gereken şey, dünyâyâ gereğinden fazla bağlanmak, değer biçmektir; onun kölesi olmaktır. Oysa insan, dünyânın, diğer bir deyişle maddenin kölesi değil, efendisi olmalı, onu kendi iyiliği için kullanmağa çalışmalıdır. Hakikat bu olduğuna göre, *ilim* için de aynı yaklaşım geçerlidir. Bu yaklaşım, *mü'mini*, dünyâsı ile âhîreti arasında köprü durumunda bulunan veya diğer bir deyişle, kendisine hem dünyâsından ve hem de âhîretinden haber veren bir kaynakla sürekli irtibât hâlinde olmağa yöneltecektir. Bu durum *ilim* için de geçerlidir. İnsanı, *mü'mini ebedî saadete* götürecek olan bu kaynak nedir? Taşköprülü-zâde, bu soruya şu beyitle cevap verir:

*'Ulûmun cümlesin Kur'ân muhît olmuşdur lâkin,
'Ukûl-i halk anun fehminde oldı kâsır u hayrân.⁶⁶*

⁶⁵ A.g.e., II, s. 261-264.

⁶⁶ *Mevzû'ât*, I, s. 25.

Bütün ilimler Kur'ân'dadır; lâkin bunu anlamakta insanlar yetersizdirler. Durum bu olduğuna göre, insanların bu eksiklerini gidermeleri gerekir.

Esasen, öğrenilmesi öngörülen ilimler için verilen mehengin her hâlükârda Kur'ân olması da bu anlayışı ortaya koyar. Aslında bu anlayışı, *bir medeniyetin dünyâya bakışı ve onu idrâk edişi* olarak değerlendirmek de mümkündür. Binâenaleyh, İslâm medeniyetinin istikbâl ufukları ile Batı medeniyetinin istikbâl ufukları arasındaki en dikkat çekici farklılık, belki de burada aranmalıdır. Kezâ, İslâm medeniyetinin tefekkür dünyâsı, kendisini bu dünyâda *iğreti* görür ve yüzünü sürekli kâinâtın *mâverâsına* çevirirken, Batı medeniyetinin -bilhassa Aydınlanma çağı ile kendisine itibârlı bir yer edinen- rast-yonalist ve gitgide pozitivist bir mâhiyet kazanan düşünce âleminin, daha ziyâde gördüğüne itibâr etmesi, deyim yerinde ise, çevresini maddenin sınırlarıyla mukayyed görmesi ve ne yapacaksa bu sınırlar içerisinde yapacağını düşünerek bütün gayretini buraya teksîf etmesi, pek muhtemeldir ki bu farklı dünyâ idrâklerinden kaynaklanmaktadır. Bu da, her iki medeniyetin -ilim sâhasında olsun tefekkür sâhasında olsun- târih boyunca çoğu zaman farklı kulvarlarda koştuklarını gösterir. Dolayısıyla da, Taşköprülü-zâde'nin yukarıda gözden geçirilen mütâlaalarını böyle bir kontekst içerisinde ele almak gerekir. Bu kontekst, *bizâtihi ilim ve ilmin hedefi* için geçerli olduğu gibi, aşağıda görüleceği üzere, bu ilimlerle uğraşanlarda -ulemâ ve talebe- bulunması öngörülen vasıflar için de geçerlidir.

Taşköprülü-zâde, *ilim* konusundaki ana çerçeveyi bu şekilde belirledikten sonra, ilmin nasıl faziletli bir hassa ve meleke olduğunu *âyet* ve *hadîs*lere dayanarak uzun uzun anlatır. Konunun bu şekilde takdîmi, yâni teorik veya etimolojik tahlîllerle uğraşılmadan doğrudan mevzû'un ele alınması ve îzâha daha ziyâde *ilmin faziletine* dâir *âyet* ve *hadîs*lerle başlanması, bizce hiç de göz ardı edilmemesi gereken bir tavrın veya kabûlün gereği olarak mütâlaa edilebilir. Bu tavır veya kabûl, yukarıda bir nebze temâs olduğu üzere, ilmin *bizâtihi* gâyesi ile ilgilidir. Bu gâye, öncelikle *sa'âdet-i dâreyne* (dünyâ ve âhiret mutluluğuna) ulaşmaktır. Bu da ancak ilimle olur; dolayısıyla, başlı başına bir *fazilet* ve *şeref* olan *ilim*, kendisi ile uğraşanları da *faziletli* ve *şerefli* kılar. Nitekim Kur'ân'da, "Allâh sizden inananların ve kendilerine ilim verilenlerin derecelerini

yükseltsin.⁶⁷”; kezâ, “Allâh, melekler ve ilim sâhibleri, ondan başka Tanrı olmadığına şâhitlik etmişlerdir.⁶⁸” buyurulmaktadır; diğer bir deyişle, âlimlerin Allâh ve meleklerden sonra zikr olunmaları, bu fazîleti ve şerefi ortaya koymaktadır⁶⁹. “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?⁷⁰” âyeti de aynı şeyi ifâde etmektedir⁷¹. Hazret-i Muhammed, “Âlimler peygamberlerin vârisleridir.” buyurmuştur. Peygamberlerin Allâh katındaki derecelerinin yüksekliği mâlûm olduğuna göre, onlara vâris olanların ne kadar üstün görüldüğü düşünölmelidir⁷². Şu hadîsler de aynı niteliktedir: “Rûz-ı kıyâmetde aklâm-ı ‘ulemâ-i a’lâmdan cereyân iden midâd, mîzân-ı ‘amelde hûn-ı şühedâ ve erbâb-ı cihâd ile mevzûn olur.” “Rûz-ı kıyâmetde üç zümre-i ‘aliyye Cenâb-ı Rabbu’l-‘izzetden mazhar-ı sa’âdet ve nâ’il-i mansıb-ı şehâdet olurlar: Evvelâ enbiyâ-i ‘izâm, sâniyen ‘ulemâ’-i zevi’l-ihtirâm ve sâlisen şühedâ-i âlî-makâm.⁷³” Kıyâmet gününde ilim adamlarının kalemlerinden süzülen mürekkeple, şehîdlerin ve Allâh için savaşanların kanları aynı değerde olduğuna ve

67 Mücâdele, 11.

68 Âl-i İmrân, 18

69 Nitekim, “Bir kişünin mâdihi kim ola Hakk
Halk anı medh itmeğe olur ahakk’

70 Zümer, 9

71 Mevzû’ât, I, s. 27.

72 Şu hadîs de aynı husûsu vurgulamaktadır (I, s. 28): “Âhâd-ı nâsdan derece-i nübüvvete akrab olanlar ‘ulemâ-i dîn ile fî sebîli’llâh mücâhidîn olanlardır. Zirâ ‘ulemâ halkı enbiyânun getürdükleri şerâyi’a delâlet ve mütâba’at-ı sünnet-i Rasûle irşâd u hidâyet eylediler. Erbâb-ı cihâd dahi enbiyâ vü rusûl ...ün getürdükleri şer’at u ahkâma muvâfık kılıçları ile cihâd u mukâtele ve a’dâdan rû-gerdân olmayup mukâbele eylemişlerdir.”

73 Bu mâhiyette nakledilen diğer hadîslerden bâzıları şöyledir (I, s. 28-30): “Hakk Te’âlâ yevm-i kıyâmetde, ki ‘ibâdını ba’s ider, evvelâ ‘avâm-ı ehli İslâm’ı, ba’dehum zümre-i ‘ulemâ’-i a’lâmı ba’s ider. Andan sonra buyurur ki, ‘yâ ma’sere’l-‘ulemâ!’ Ben sizün kulûbunuzda ‘ilmi vaz’ eylemedüm, illâ sizi bildüğüm için vaz’ eyledüm. Ya’nî ‘ilmi-ezelimde sizün ol sa’âdete fâ’iz olmağa isti’dâdunuz muhakkak oldığı için. Ve ben sizde ‘ilmümi size ‘azâb için vaz’ eylemedüm. İmdi gidün ve mahall-i Rıdvâna dühûl idün ki ben sizi tahkîk mağfîret eyledüm”; “Bir kimse taleb-i ‘ilmi Allâh için itmeyüp tahsîl-i câh u mâl ve yâhûd bunların emsâli ahvâl için eylese, ol kimse dünyâdan çıkmaz, tâ ki yine ana gelüp niyyeti hâliseten li-vechî’llâh olmayınca. Ve her kimse ki ‘ilmi li-vechî’llâh taleb eyleye, ömrünün cemî’-i eyyâmında sâ’im ve leyâlinde kâ’im gibi olur. Ve bir kimsenin ta’allüm itdiği ‘imden bir bâb ol kimseye hayrdur andan ki Cebel-i Ebû Kays cümleten dînâr olup sebîli’llâhda ol kimse infâk eyleye”.

ulemânın makâmı peygamberlerden sonra, şehîdlerden önce geldiğine göre, ilmin değerini bundan daha iyi ne ortaya koyabilir?

Taşköprülü-zâde'nin, ilmin fazîletini ve şerefini anlatabilmek için çok sayıda âyet, hadîs, kelâm-ı kibâr veya muhtelif ulemâdan bu konuyla ilgili görüş naklettiği görülmektedir. Bunların bir kısmı yukarıda gözden geçirildi. Âyet ve hadîs dışında zikredilen örneklerden bir kaçını daha aktarmak yerinde olacaktır. Meselâ, ilimle ilgili olarak, Hz. Ali şöyle demiştir:

"İlim maldan yedi cihetten üstündür: 1- İlim, peygamberlerin mîrâsıdır, mal ise Fir'avların mîrâsıdır; 2- ilim, başkalarına vermekle, dağıtmakla azalamaz, mal ise azalır; 3- malın bir muhâfıza ihtiyâcı vardır, ilim muhâfıza ihtiyaç duymaz, bilakis sâhibini kötülüklerden korur; 4- mal sâhibi öldüğü vakit malı dünyâda kalır, âlim öldüğünde ilmi kendisiyle kabre gider; 5- mal mü'mine de, kâfire de nasîb olur, ilim ise ancak mü'mine nasîb olur; 6- bütün insanlar dinleriyle ilgili işlerinde âlime muhtaç olurlar, fakat bu konuda kimse mal sâhibine muhtaç olmaz; 7- ilim, Sırât köprüsünü geçerken sâhibini destekler, güçlendirir ve huzûruna vesîle olur, mal ise bu köprüyü râhatça geçmekten sâhibini alıkor."⁷⁴

Kezâ, Hz. Ali şöyle demiştir: *"Âlim olanlar sâ'im ü kâ'im ve mücâhid ü zâhiden efdaldür. Her kaçan kim bir 'âlim fevt ola, husn-ı İslâm'da bir rahne peydâ olur ki anı sedd eylemez, illâ yine anun halefî bir merd-i 'âlim."⁷⁵* Yâni, âlimler oruç tutanlardan, namaz kılanlardan, cihâd edenlerden ve züht sâhiplerinden daha faziletlidirler. Ne zaman bir ilim adamı vefât etse, İslâm'ın kalesinde bir gedik açılmış olur; bu gediği sadece ve sâdece onun yerini dolduracak başka bir âlim kapatabilir.

⁷⁴ Bu satırların orijinali (I, s. 29): *"İlm mâldan efdaldür yedi vechile: Evvelâ 'ilm mîrâs-ı enbiyâ; mâl mîrâs-ı ferâ'inedür. İkinci 'ilm infâk ile noksân-pezîr değüldür; ammâ mâla noksân gelür. Üçüncü mâl bir hâfıza muhtâcdur; 'ilm muhtâc değüldür. Belki sâhibini hufz idüp ma'âsî ve menâhîden zecr ider. Dördüncü mâldâr fevt olsa mâlını dünyâda terk idüp gider, 'âlim fevt olsa 'ilmi anunla bile kabre girer. Beşinci mâl mü'mine ve kâfire nasîb olur, 'ilm nasîb olmaz, illâ mü'mine. Altıncı cemî'-i halk emr-i dînlerinde 'âlime muhtâc olur, ammâ sâhib-i mâla kimse muhtâc olmaz. Yedinci 'ilm sâhibini sırât üzre mürûrda takviyyet idüp bâ'is-i huzûr olur, mâl sâhibini mürûrdan men' ider."*

⁷⁵ Mevzû'ât, I, s. 30

Aynı konuda Ebü'l-Esved'den naklolunan şöyle bir cümle görüyoruz: “İlmden şerîf [şerefli] ü ‘âlî [yüce] ve andan girân-mâye [değerli] vü gâlî [pahalı, kıymetli] nesne yokdur.⁷⁶”

İbn Abbas'dan rivâyet olunan ilimle ilgili bir başka görüş de şöyledir: “Hz. Süleymân bin Dâvûd (a. s.) ‘ilm ve mâl ve mülk miyânında tahtyîr olunup kendüsi ‘ilmi ihtiyâr eyledi. Ve Hakk Ta‘âlâ anun bereketinde ‘ilm ile bile mâl u mülki dahi i‘tâ eyledi.⁷⁷” Öyleyse, dünyâda ve âhirette arzûsuna nâil olmak isteyen kimse, öncelikle ilme sarılmalıdır; zîrâ elde edeceği ilim, onu sâdece âlim olmakla bırakmaz, istediği mala ve mülke de kavuşturur.

Kezâ, aynı konuda bir hakîm de şöyle demiştir: “Kalb meyyitdür, hayâtı ‘ilmdür. Ve ‘ilm dahi meyyitdür, hayâtı talebdür. Talebün te’sîri za‘îfdür, kuvveti müdârese ve müzâkere iledür. Ve müdâreseden sonra dahi pes perde-i ihticâbdadur, zuhûrı münâzara iledür. Her kaçan ki münâzara ile zâhir ola yine ‘akîmdür, nitâcî ‘amel iledür. İmdi şol dem ki ‘ilm ile ‘amel tezvîc ve ikisinün miyânında bâzâr-ı ülfet ü ittihâd tervîc oluna, mâ-beynlerinde tevâlüd ü tenâsül olup derhâl müntec-i mülk-i ebedî-i bî-zevâl olur.⁷⁸” Dolayısıyla, kalbin ölmemesi için ilim öğrenmeli; öğrenebilmek için talep etmeli; talep netîcesinde elde edileni sürekli hâle getirmek ve güçlendirmek için, diğer ilim sâhipleriyle fikir alış-verişinde bulunulmalı; meseleler münâzara olunmalıdır. Fakat, ilmin sâhibine faydalı olabilmesi için, bunlarla da yetinilmemeli, ilim amele dönüştürülmeli, bizzat yaşanmalıdır. Ancak bu sûretle ilmin zevâli önlenir.

Aynı şekilde, başka bir hakîmden nakledilen bir görüş de şöyledir: “Kaçan bir ‘âlim fevt olsa anunçün mâhî deryâda ve mürg hevâda girye ider. Ve ‘âlimün kendüsi mefkûd olsa dahi zikri mensî olmaz, ke’ennehû mevcûddur.⁷⁹” Bir âlimin ölümü üzerinde, onun için denizde balığın, gökte kuşun ağlaması ne demektir! Âlimin sâhip olduğu ilim o kadar değerlidir ki, kendisi gitse bile, ne ilmi ne de adı unutulur; ilmi onu ebediyyen yaşatır.

76 A.g.e., I, s. 29.

77 A.g.e., I, s. 30.

78 A.g.e., I, s. 29.

79 A.g.e., I, s. 30.

İlmin fazileti ve şerefi ile ilgili olarak Taşköprülü-zâde'nin yukarıya aktarılan düşüncelerinden, onun *ilimden* esâs olarak neyi anladığını, diğer bir deyişle *ilim anlayışının* muhtevâsını ana hatlarıyla çıkarmak mümkündür ve görüldüğü üzere, bu husûstaki *vurgu* dönüp dolaşıp *dînî* bir muhtevâyâ işaret etmektedir. Ancak, daha umûmî bir değerlendirme yapabilmek için, kendisinin ilim öğrenmenin ve öğretmenin fazîletine (=fazîlet-i ta'allüm ve ta'lîm] ve bir âlimde bulunması gereken niteliklere dâir düşüncelerini de gözden geçirmek yerinde olacaktır. Böylece, burada vurgulanan çerçeve daha net bir şekilde ortaya çıkacaktır.

a) *İlim Öğrenmenin ve Öğretmenin Fazîleti*

Taşköprülü-zâde, yukarıda gözden geçirildiği üzere, *ilmin fazîletini* anlatmak için tâkip ettiği metodu burada da aynen tâkip etmekte, yâni, ilim öğrenmenin ve öğretmenin fazîletini ortaya koyabilmek için, önce konuyla ilgili *âyetleri*, bilâhare *hadîsleri*, daha sonra bâzı sahâbelerin düşüncelerini ve ardından da büyük *imâmların* ve önde gelen ilim adamlarının görüşlerini nakletmektedir. Böyle bir metodoloji, İslâmî ilimlerde bir konuyu isbât etmek için tâkip edilen klâsik veya an'anevî delil getirme usûllerine de uygundur. Nitekim, bu usûlün *içtihâd* konusunda da aynen cârî olduğunu biliyoruz. Bunlar, *naklî* adıyla nitelenen delillerdir. Böyle bir metodu tâkip etmenin, İslâmî ilimler nokta-i nazarından son derece yerinde olduğu kabûl edilebilir. Ancak, aynı usûlün *münhasıran* bir mü'mini iknâ edebilecek en güvenilir, en etkili metod olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, dışarıdan bakıldığında, ileri sürülen görüşlerin başka bir açıdan subjektif görülmesi pekâlâ mümkündür. Bununla birlikte, bu durumu normal karşılamak ve Taşköprülü-zâde'nin de esâsen bir mü'mine hitâb ettiğini dikkate almak zorundayız. Fakat, aşağıda görüleceği üzere, Taşköprülü-zâde, sâdece *naklî delilleri* zikretmekle yetinmez ve kendi ifâdesiyle "*şevâhid-i 'akliyye*"den, yâni *aklî delillerden* de misâller sunar.

Taşköprülü-zâde'ye göre, ilim öğrenmek bizzat Kur'ân'da tavsiye olunmaktadır: Cihâd etmek, kulların en ehemmiyetli işlerinden olduğu hâlde, Allâh mü'minlerin tamâmının savaşa katılmasını doğru bulmamış; içlerinden bir kısmının geride kalarak

dînin ahkâmını iyi öğrenmelerini (*tefakkuh fi'd-dîn*) ve savaşa katılanlar geri döndüklerinde onları bu husûslarda irşâd etmelerini buyurmuştur⁸⁰. Zîrâ, *tefakkuh* (dînin ahkâmını iyi öğrenme) *cihâd-ı ekber*dir. Yine, Kur'ân'da "*Ehl-i zikre -ki maksad 'ulemâdur- su'âl idün eğer siz bilmez isenüz.*"⁸¹ buyurulmuştur. Şu hâlde, "*ilmi bilmeyenler(in) bilenlere su'âl idüp*" öğrenmeleri "*vâcib*" olunca, öğrenmenin fazîleti de kendiliğinden anlaşılmaktadır⁸².

İlim öğrenmenin fazîletine dâir Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Bir kimse ki taleb-i 'ilm için bir tarîka sâlik olup ihtiyâr-i şedâ'id ü mehâlik eyleye, Hakk Te'âlâ anı cennete mavsıl tarîka îsâl ve dâr-ı na'îme idhâl ider.*" Yâni, bütün güçlükleri ve hattâ ölümü göze alarak ilim öğrenmek için yola düşen bir insanı, Allâh cennetine kor. Kezâ, "*Tahkîk melâ'ike kanadlarını tâlib-i 'ilm için indirüp bast ider. Ya'nî mekkâre vü âfâtdan hıfz ider işlediği işe -ki taleb-i 'ilmdür- râzı oldukları için.*" Bütün melekler, ilim öğrenmekte olan birisini kötülüklerden ve felâketlerden korumak için, onun üzerine kanatlarını gerdiklerine göre, *taleb-i 'ilmin* ehemmiyeti ortaya çıkar. Yine aynı şekilde, Allâh'ın Rasûlü "*İlim talep etmenin, kadın ve erkek, her Müslümâna farz olduğunu*"; kezâ, "*İlim Çin'de de olsa gidip öğrenilmesi gerektiğini*" belirtmektedir. Başka bir hadîste ise: "*Bir kimsenin kabz-ı rûhuna melekü'l-mevt gelse şol hâletde, ki ol kimse ihyâ-yı dîn-i İslâm ve takvîyet-i şer'-i hazret-i hayru'l-enâm niyyetine taleb-i 'ilme sa'y u ihtimâm üzre ola, lâ-cerem ol kimse ile enbiyâ miyânında tefâvüt ancak bir derecedür.*" buyurulmaktadır. Yâni, Azrâ'il'in, İslâm dînini ihyâ etmek düşüncesiyle ilim öğrenirken rûhunu kabzettiği bir insan ile peygamberler arasında sâdece bir derecelik fark vardır. Bu da, ilim öğrenmenin ne kadar fazîletli olduğunu göstermektedir⁸³.

80 *Tevbe*, 122: "*İnananlar toptan savaşa çıkmamalıdır. Her topluluktan bir tâifenin dîni iyi öğrenmek ve milletlerini geri döndüklerinde uyarmak üzere kalmaları gerekli olmaz mı? Ki böylece belki yanlış hareketlerden çekinirler.*"

81 *Nahl*, 43: Âyetin tamâmı şöyledir: "*Ey Muhammed! Doğrusu senden önce de kendilerine kitaplar ve belgelerle vahyettiğimiz bir takım adamlar gönderdik. Bilmiyorsanız kitaplılara -ehl-i zikre- sorun.*" Taşköprülü-zâde'nin burada biraz te'vil yaptığı anlaşılıyor.

82 *Mevzû'ât*, I, s. 30-31.

83 *A.g.e.*, I, s. 31.

İlim öğrenmek için katlanılan sıkıntılar, öğrenildikten sonra kazanılan mevki ve itibâr dikkate alındığında ehemmiyetsiz kalır. Nitekim İbn Abbâs şöyle demiştir: “*Tâlib-i ‘ilm iken zelîl idüm. Ya’nî zillet ü muzâyakayı ihtiyâr itmiş idüm. Ammâ matlûb olduğum hâlde ya’nî tekâmül-i tahsîl idüp halk istifâde için bana tâlib olduklarında ‘azîz oldum.*” Binâenaleyh, insan *zelîl* iken, ilim onu *azîz* eyler. İşte bu sebeptir ki, Ebü’d-Derdâ, “*‘İlmden bir mes’ele ta’allüm eylemek bana ehabbdur kıyâm-ı leyden*”, yâni, ilimle ilgili bir şey öğrenmek, bana gece boyu ibâdetten, namaz kılmaktan daha sevimlidir, demek lüzûmunu duymuştur. Ebü’d-Derdâ, yine bu sebeptir ki, “*‘Âlim ile müte’allim şeriklerdür hayrda. Sâ’ir hemecdür, anlarda hayr yokdur*”; kezâ “*Sen ‘âlim ol yâhûd müte’allim veya müstemi’ ol. Bu üç sınıfdan hâric olan sınıf-ı râbi’dan olma ki helâk olursun. Helâkden murâd uhrevî olandur.*” demiştir. Demek ki, ilim öğretene (âlim) ile öğrenen (tâlib) hayır işlemek bakımından birbirine benzerler; bunların dışında kalanlar sinek gibi şaşkın ve işe yaramaz kimselerdir, onlarda hayır yoktur. İnsan ya *âlim*, yâ *tâlib* (öğrenen) veya ilim dinleyici olmalıdır; âhirette helâk olmamak, hüsrâna uğramamak için bir dördüncü zümreden olmamalıdır. İmâm Şâfi’î de, “*Taleb-i ‘ilm nâfileden efdaldür.*” derken, aynı şeyi, ilmin fazîletini vurgulamaktadır. Hattâ, İbnü’l-Hakem’den nakledilen şu satırlar, ilim tahsîlinin farz ibâdetlerden bile üstün olduğunu anlatmaktadır: “*Hazret-i İmâm Mâlik (r. a.) katında ‘ilme iştigâl üzre idüm. Vakt-i zuhr dâhil olup ben dahi kitâblarımı cem’ eyledüm ki edâ’-i salât eyleyem. Hazret-i İmâm buyurdu ki, ‘edâsına kıyâm itdiğün hâlâ tahsîline ikdâm itdiğünden efdal değüldür. Kaçan tashîh-i niyyet ve ihlâs-ı ‘azîmet eylesen*⁸⁴”.

İlim öğrenmek kadar öğretmek de fazîletli bir iştir. Nitekim, Kur’ân’da (Tevbe, 122) “*onlar kavmlerini uyarınlara (inzâr etsinler)*” buyurulmaktadır ki, “*inzârdan merâm ta’lîmdür*”, ilim öğretmektir; yine Allâh Kur’ân’da, kendilerine kitap verilenlerden, onu diğer insanlara da öğretmeleri konusunda söz aldığını beyân etmektedir⁸⁵; bu da “*icâb-ı ta’lîmi ifâde eder.*” Kezâ, Peygamberimize, “*Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütlerle çağır; onlarla en*

⁸⁴ A.g.e., I, s. 31-32.

⁸⁵ Âl-i İmrân, 187: “*Allâh, kitap verilenlerden, onu insanlara açıklayacaksınız ve gizlemeyeceksiniz diye ahid almıştı.*”

güzel şekilde tartış⁸⁶ diye emrolunmaktadır ki, Allâh'ın yoluna "da'vetten merâm ta'lîm-i 'ilm ü hikmetdür." İnsanlara bilmediklerini öğretmek, bizzat öğreten insan için her şeyden hayırlıdır. Bu vesîleyle, kendisinin ebedî saadete ermesi umulur. Nitekim Peygamberimiz, Yemen'e gönderdiği Hz. Mu'âz'a şöyle demiştir: "Tahkîk Hakk Te'âlâ senün sebebünle bir kimseyi hidâyet eylemek, sana dünyâ ve mâ-fihâdan hayırlıdır." Başka bir hadîste de şöyle buyurulmuştur: "Bir kimse 'ilmden bir bâb ta'allüm eylese halka ta'lîm itmek için, ol kimseye yetmiş siddîk sevâbı hâsıl ve bu mukâbiledede ol sa'âdet-i celîleye vâsıl olur." Kezâ, "Bir kimse ki bir 'ilmi tahsîl eyleye. Dahî anı gayrden ketm ve kîse-i ma'ârini mühr-i men' ile hatm eyleye. Ol kimse rûz-ı kıyâmda nârdan lücâm ile ilcâm olunur." Hz. İsâ da şöyle buyurmuştur: "Bir kimse ki 'âlim ve 'ilmiyle 'âmil ve âhara dahi ta'lîm ile nef'i 'âmm u şâmil ola, ol kimseyi sükkân-ı melekût [u] semâvât 'azîm diyü söylerler."⁸⁷

86 Nahl, 125.

87 Mevzû'ât, I, s. 32. Bu mânâyâ gelen hadislerden bâzıları da şöyledir: "Hased, ki bir ni'metün gayrden zâ'il olup kendüsünde hâsıl olmasını temennîdür -câ'iz değüldür-, illâ iki kimseye câ'izdür: Evvelki ol kimseye ki Hakk Te'âlâ ana tarîk-ı helâlden bir mikdâr mâl vire ve ol mâlî tarîk-ı Hakkda sarf u helâk mesleğine islâk eyleye. İkinci ol kimseye ki Hakk Te'âlâ 'ilm ü hikmet vire, dahi anunla 'ibâdu'llâh arasında kazâ bi'l-hakk eyleye ve âhara dahi ta'lîm eyleye." Peygamber "bir gün hâne-i bâ-sa'âdetlerinden çıkup iki meclis gördiler ki bir meclisün ehli zikru'llâh idüp Cenâb-ı Hakk'a tazarru' ve du'â iderler. Ve meclis-i âharun ehli ta'lîm-i 'ilm iderler. Pes zikru'llâh idenler için buyurdular ki "Ammâ bunlar Hakk Te'âlâ'dan su'âl iderler. Hakk Te'âlâ dilerse merâmîlarını virüp hâcetlerini kabûl ider. Dilerse men' ü redd ider. Ammâ bunlar nê'u ta'lîm iderler. Tahkîk ben dahi ta'lîm için meb'âsum" diyüp ba'dehû ta'lîm idenler cânibine 'udûl ve anlar ile ku'âdu kabûl eylediler." (I, s. 33)

Taşköprülü-zâde, ilim öğretmenin fazîletine dâir, başka dinlerin kitaplarından da bilgiler nakleder. Meselâ, "Zebûr'da dahi mektûbdur ki Hakk Te'âlâ Hz. Dâvûd ...a buyurmuşdur ki, 'Benî İsrâ'il'ün ahbâr u ruhbânına söyle ki Hakk'dan etkîyâ ile musâhabet eylesünler. Eğer merd-i takî bulamazlar ise 'ulemâ ile. Eğer 'âlim bulamazlar ise 'ukalâ ile. Zîrâ takvâ ve 'ilm ü 'akl üç mertebedür. Anların hiç birini bir kimseye nasîb itmezem ki anun helâkini irâdet imiş olayum. Ve ma'lûm ola ki 'akl beden gibidür, 'ilm seçer gibidür ve takvâ semer gibidür. Anun için Hakk Te'âlâ takvâyı 'ilm üzre ve 'ilmi 'akl üzre takdim eyledi. Ammâ İncil'de mezkûrdur ki Hakk Te'âlâ İncil'ün on yedinci sûresinde buyurmuşdur ki, 'Veyl ü helâk ol kimseye ki 'ilmi işidüp taleb eylemeye. Ferdâ-yı kıyâmeide göre ki ne vehile cehhâl ile haşr olunup nâra idhâl olunur. 'İlme tâlib olup ta'lîm eyleyün, zîrâ 'ilm size sebeb-i sa'âdet olmaz ise bârî mâni'-i şakâvet olur. Ve eğer derecenüzi ref' eylemez ise bârî vaz' dahi eylemez. Eğer sizi ganî eylemez ise muzırr dahi eylemez. Dimen ki tahsîl-i

Yukarıda belirtildiği üzere, Taşkoprülü-zâde, ilim öğretmenin fazîletiyle ilgili olarak sadece âyetleri ve hadîsleri nakletmemekte, aynı konuda sahâbînin veya başka kimselerin görüşlerini de aktarmaktadır. Meselâ, İbn Abbâs, “*Ta’lîm-i hayr eyleyenler için cemî’ eşyâ istiğfâr ider, hattâ ka’r-ı deryâda olan havt [denizin dibindeki büyük balık] dahi.*” Süfyân-ı Sevrî’den naklolunan bir bilgi daha da ilgi çekicidir: Süfyân, bir gün Askalân şehrine gelmiş ve burada bir kaç gün kaldığı hâlde, hiç kimsenin gelip kendisinden bir şey sormadığını görünce, “*bana kirâ tutun (hayvan kiralayın), gidelim, bu bir şehrdür ki, bunda ‘ilm meyyit olur. Ya’nî ‘ilmün hayâtı ve izdiyâdı kesret-i ta’lîm ü ta’allüm iledür. Bir yerde taleb kalîl olsa ‘ilm meyyit [ölü] hükmünde olur.*” Kezâ, “*‘Atâ’dan menkûldür, dimişdür ki, bir gün Sa’id bin el-Müseyb hazretine vardum ve anı bükâ ider[ağlar] gördüm. Sebebini su’âl eyledüm, didiler ki ‘bir kimse görmezem ki gelüp bir mes’eleden su’âl eyleye.*”⁸⁸

Yukarıda Taşkoprülü-zâde’nin, konuyu gereği gibi aydınlatmak için sâdece *naklî delîlleri* zikretmekle yetinmediğini ve kendi ifâdesiyle “*şevâhid-i ‘akliyye*”den, yâni *aklî delîllerden* de misâller sunduğunu belirtmiştik. Bu husûsta şu satırlar dikkat çekicidir: “*Bundan sonra vaktâ ki fazîlet-i ‘ilm için edille-i nakliyyeden maksadda tenebbüh hâsıl olacak mikdâr-ı yesîr irâd u tahrîr olındı, şevâhid-i ‘akliyyeden dahi ifâde-i yakîn-i tâmm idecek mikdârı zikr ü tastîr idelim.*”⁸⁹

Taşkoprülü-zâde’nin *şevâhid-i ‘akliyyesi* nelerdir? Bu husûsla ilgili değerlendirmelerini *mantıkî muhâkeme* temelinde dayandırmaya çalıştığı görülmekle birlikte, yine de dînî bir yaklaşımı ve anlayışı benimsediği söylenebilir: Ona göre, bir şeyin *şerefi* ve *fazîleti* ya

‘ilm den havf iderüz ‘amel itmeyevüz diyü. Belki dimek gerekdür ki recâ iderüz ki ‘âlim olup ‘amel müyesser ola. Zîrâ ‘ilm sâhibine şefâ’at ider. Ve Hakk Te’âlâ üzerine muktezâ-yı lutfi üzre hakk u vâcibdür ki ol kimseye cezâ vü helâk virmeye. Ve Hakk Te’âlâ rûz-ı kıyâmetde eyidür ki “yâ ma’sere’l-‘ulemâ, Rabbünüze zannunuz nicedür?” Anlar dahi dirler ki “zannumuz oldur ki bize rahmet ü mağfîret eyleye. Ol vaktde Hakk Te’âlâ buyurur ki sizde ‘ilm ü hikmetüm vedî’at koymışumdur. Böyle eyledüğüm size şerr irâdet itdüğüm den değüldür, belki hayr irâdet itdüğüm dendür. İndi ‘ibâd-ı sâlihînüm ile cennet ve rahmetüme dâhil olun” (I, s. 34-35)

88 A.g.e., I, s. 33-34.

89 A.g.e., I, s. 35.

bizâtihi kendisinden kaynaklanır veya kendisinin dışındaki sebeplerden ileri gelir. Bu husûsta *ilmin* ayrı bir yeri vardır; zîrâ *ilim* her iki cihetten de şeref ve fazîleti hâizdir. *İlim* kendi zâtında “*lezîz*”dir; bu sebeple zâtı için talep olunur; öte yandan zâtının dışında da “*lezîz*”dir; bundan dolayı da rağbet görür. Bu durum, ancak ehli tarafından bilinir; ilimde nihâyetsiz lezzetler vardır ve ondan daha üstün bir lezzet yoktur. Nitekim, ‘*Âlim-i Rabbânî İmâm Muhammed bin el-Hasan eş-Şeybânî*’ye ne zaman “*müşkilât-ı ‘ulûmdan bir mes’ele münhal ve ma’lûm olsa*” şöyle buyururdu: “*Kandedür ebnâ-yı mülûk ki bu lezzeti bilüp meslek-i ‘ilme sülûk eylemezler.*” Bu lezzet, yerlerin ve göklerin nasıl idâre edildiği ve âlemlerin Rabbi olan Allâh’ın sırları ile ilgili mülâhaza, tefekkür ve tasavvurda açıkça ortaya çıkar. İlmî mansıplar, dünyevî mansıplara hiç benzemez; ilmin lezzetini alan bir kimse, artık hiç kimseye minnet etmez; kimseden sıkıntı duymaz. Bir ilim sâhibinden ilim talep eden ne kadar çok olursa, mâlûmat da o ölçüde geniş ve sonsuz olur; iştirâk edenlerin çokluğu ve mübâhaseler, bilginin artmasına vesîledir. Hâlbuki dünyevî menfaat, mansıb ve makâm böyle değildir. Menfaat te’minine çalışan, makâm ve mevki’ elde etmeğe uğraşan insanın düşmanı çok olur; bunlara ulaştığında da *hased* ve *buğza* yol açar. *Lezzet-i ‘ilmiyye* diğer bütün lezzetlerin en devâmlısı, en şümûllüsü ve en umûmîsi olduğu için, “*vülât-ı umûr ve ümerâ ve sâ’ir erbâb-ı dünyâ*”, “*izzet-i ‘ulemâya nâ’il ve anlarun rütbesine vâsil olmak isterler.*” İlmî lezzeti, nefsin şehvet hislerine ve geçici lezzetlere tevessülüne mâni’ olur. Bütün bunlar, bizzat ilmin kendisinde mündemiç olan lezzetlerdir.

Öte yandan, “*ilmde li-gayrihi hâsıl olan lezzât*” ise iki türdür; ya *uhrevî* veya *dünyevî*dir. *Uhrevîsi* bâzan *uhrevî* lezzetlerin en büyüğüne, bâzan da *ebedî saadetin* en mükemmeline vesîle olur. “*Evvelkisi civâr-ı Rabbü’l-‘âlemîn*”e veya yerlerin ve göklerin Yaraticı’sının rızâsına “*vusûl lezzeti*”dir; esâsen asıl maksad ve en büyük saadet de budur. İkincisi ise, *ilmin* mertebesinin en küçüğüdür ve “*ufk-ı mübîne vüsûl*”e ve “*civâr-ı Rabbü’l-‘âlemînde*”ki en yüce cemaatin arasına katılmağa vesîle olur. Burada zikrolunan ebedî saadete nâil olmak ancak *amelle* mümkündür; *amel* ise *ilimle* mümkündür. Bu sebeple, *ilim* bütün saadetlerin başı, en yüce makamların tamâmının zirvesidir. “*İlmün li-gayrihi olan lezzât*”ı ve

“*menâfi ‘-i dünyeviyyesi*” ise, izzet ve vakârın husûlüne sebep ve “*nüfûz-ı kelâm u ta’zim ü i’tibâr*”a vesîle olmasıdır. Hattâ içleri hased ve inat ateşi ile dolu olan insanların en kötöleri dahi, zâhiren de olsa *ulemâyı* ululamaktan, onlara iyilik ve hürmet etmekten kendilerini alamazalar. Câhillerin, içlerinden “*meşâyih ü kibâra ziyâde tevkîr ü i’tibâr*” etmeleri de esâsen bu sebeptir; bunlar ulemânın, meşâyihin ve kibârın ilim, “*kemâl u şeref-i câh u mâl*” sâhibi olduğunu gayr-i ihtiyârî bilir ve ona göre davranırlar⁹⁰.

Buraya kadar Taşköprülü-zâde’nin bakış açısından ilmin, ilimin öğrenmenin ve öğretmenin fazîleti ve şerefi üzerinde duruldu. Peki, böyle bir şerefi ve fazîleti hâiz olan ilimle meşgûl olanların nitelikleri nelerdir? Bunlar nasıl olmalıdır? Bunların vazîfeleri nelerdir? Taşköprülü-zâde’nin, bu meseleyi iki ayrı başlık altında, yâni ilmi öğrenenler (*talebe*) ve öğretenler (*ulemâ*) açısından ayrı ayrı ele aldığı görülüyor. Şimdi de bu husûsları inceleyelim:

b) Talebe Kimdir, Nasıl Olmalıdır? Vazîfeleri Nelerdir?

Taşköprülü-zâde, bu konuya Zinnûn-Aristo-Eflâtûn kanalıyla Sokrat’tan nakledilen, ideal bir talebe nasıl olmalıdır, sorusunun cevâbı niteliğindeki cümlelerle başlıyor: Sokrat, “*hikmeti öğrenmeğe azîmet ve niyet eden bir kimse genç, lakab ve şöhetten berî, mizâc (=karakter) sâhibi, dünyâ lezzetlerine iltifât etmeyen biri olmalı; ilmi o kadar sevmeli ki, onun dışında başka hiç kimseye muhabbet beslememeli; sözüne sâdik olup sadâkatten ayrılmamalı; insâf sâhibi, dindâr (=mütedeyyin), kendisine güvenilir (=emîn) olmalı; şer’î mesâlihi ve dînî umûru bilmeli; vâcibât-ı şer’iyyeden birini ihlâl etmemeli; Nebîsinin helâl ettiğini harâm, harâm ettiğini helâl durumuna getirmemeli; zamânında geçerli olan umûmî örf ve âdetlere uymalı, yaptığı işlerde bunlara uygun hareket etmeli; kesinlikle kötü huylu olmamalı, güzel ahlâk ile muttasıf bulunmalı; kendisinden aşağıda bulunana karşı merhametli ve insâflı olmalı; yemeğe-içmeğe düşkün olmamalı; ölümden korkmamalı, zîrâ korku dolayısıyla sürekli ölümü düşünmek kendisini tahsîlden alıkor; ihtiyâcından ziyâde mal toplamaya tevessül etmemeli, zîrâ fazla mal toplamak için çalışmak ilmin ve kemâlî tahsîline engeldir.”*

⁹⁰ . A.g.e., I, s. 35-37.

Bu kısa girişten sonra, Taşköprülü-zâde, *ilim öğrenmek* için gerekli olan şartları, *talebede* aranması gereken nitelikleri on ana başlık (=vazîfe) altında toplamıştır. Bu on şartı tek tek gözden geçirelim:

1- Talebe, öncelikle nefisini kötü huylardan arındırmalı, güzel huylarla süslemelidir. Bu vazîfe son derece mühimdir; nasıl ki tedâvî için önce yaraların temizlenmesi gerekir ve bu bedenî bir ibâdet olan namazdan önce gelirse, *ilim* de *ibâdet-i kalbdir* ve kalbin öncelikle kötü huylardan temizlenmesi lâzımdır. Nitekim Peygamberimiz, “İçinde köpek (=kelb) olan eve melekler girmez” buyurmuştur. Kalb, bedeninin evi ve hattâ *Hâlık*’ın nazargâhıdır. Nitekim, bu sebeple bazı geçmiş milletlerin, *ilim* talep eden birisini evvelâ imtihan ettikleri, eğer kendisinde kötü huylar varsa, kendisini *ilim* öğrenmekten şiddetle men’ettikleri rivâyet olunur. Zîrâ, böyle birisi ilmi kötüye kullanabilir, ahlâkı ifsât edebilir, insanları kötü yola sevk edebilir⁹¹.

2- Talebe, *ilim* öğrenmeye hâlis bir niyet ile başlamalıdır. Nitekim Peygamberimiz, “*Ameller niyete göredir.*” buyurmuştur. Kişi, “*tahsîl ideceği ilm ile li’llâh* [Allah için] ‘*amel*’ eylemelidir; *ilim* öğrenmek için yola çıkarken gâyesi, “*ta’lîm-i câhil ve ikâz-ı gâfil ve irşâd-ı gavî vü dâll ve te’yîd-i za’îf [ü] bî-mecâl*”, yâni maksadı, bilgisizlere bilgi aktarmak, gâfilleri uyarmak, yolunu şaşırılmışları ve sapıtmışları irşâd etmek, zayıfları ve güçsüzleri güçlendirmek olmalıdır; “*zîrâ ‘ilmi li-gayri’llâh ta’allüm bâtul ve ‘amel için olmayan taleb-i ‘ilm bî-nef’ ü ‘âtıldur.*” Kezâ, hadîste “*Bir ‘ilm ki anunla emr-i dîn ve âhiretde intifâ’ olmaya, bir kenz gibidür ki andan hergiz infâk olunmaz.*” buyurulur. Binâenaleyh, dîn ve dünyâ işlerinde faydası olmayan *ilim*, toprak altında kalan, kimsenin faydalanamadığı define gibidir. ‘*İlmün nef’i*, ibâdetleri güzel bir şekilde edâya vesîle olmasıdır. İnsanın *vera’* ve *zühdünü* artırmayan *ilim*, faydasız ilimdir. Bu sebeptendir ki, Peygamberimiz “*‘ilm-i gayr-i nâfi’den Hakk Ta’âlâ’ya isti’âze iderler*” [faydasız ilimden Allâh’a sığınır] ve “*‘ilm ikidür: Bir ‘ilm kalbedür ki ol ‘ilm nâfi’dür. Bir ‘ilm dahi ancak lisân üzre cârî ve nef’den ‘ârîdür, ol ‘ilm Allâhu Ta’âlâ’nun benî Âdem üzerine hüccetidür. Ya’ni rûz-ı âhiretde «ben*

91 A.g.e., I, s. 37-39.

size 'ilm virüp tarîk-i Hakk'a irşâd ve temyîz-i miyâne-i salâh u fesâd eyledüm. Yine niçün siz râh-ı Hakk'a sâlik ve muhâlefet-i nefis ü şeytâna mâlik olmadunuz» diyüp her biri bi-kadar-ı istihkâkîhî müstehakk-ı 'itâb ve yâhûd mübtelâ-yı 'ikâb olurlar." buyururlardı⁹².

3- Talebe, nefisini "tezlîl" eylemeli ve nefsin heves ettiği "alâ'ık-ı dünyeviyye" onu uzak tutmalıdır. Hattâ "ehl-i vatan u evlâda hırsı az ve anlara meylden ihtirâz eyleye"; zîrâ, kalbin çok şey ile meşgûl olması, hakikî maksada ulaşmaktan insanı alıkor⁹³.

4- Talebe, ilme "müştâk" olmalı; bu uğurda her sıkıntıya katlanmalı ve kat'iyen tembellek etmemelidir; zîrâ "sâhib-i kesel cem'-i 'asel idemez" denilmiştir. İnsanı tembelleğe iten birinci sebep, "zamân-ı müstakbele i'timâd"dır; bu îtimâd, şu an yapılması gereken işi geleceğe te'hîr ettirir; böylece çalışma alışkanlığı terk olunur. İnsanı tembelleğe iten bir başka sebep de "mevî tezekkür ve andan havf"tır. İnsan, ölüm korkusuyla sürekli onu düşünürse, çalışmaktan uzaklaşabilir. Gerçi, ölümü düşünmek bizâtihî tembelleğe sebep olmaz; hattâ ölüm düşüncesi yerli yerinde kullanıldığında faydalıdır; ölüm korkusu, "cümle-i esbâb-ı tahsîl ve bâ'is-i tekmîl" olarak da düşünülebilir. Zîrâ, ibâdetle ilgili amellerde ölümü düşünenler için ilim ve ilimle amel etmekten daha efdal bir amel yoktur. Bu sebeple, ölüm düşüncesinin tembellek sebeplerinden sayılması, ya ilmin faziletinin bilinmemesinden dolayıdır ve yâhut diğer dünyâ işleri gibi ölüm dolayısıyla ilmin geride kalacağıının düşünülmesidir; oysa ilim insana âhirette de faydalı olacaktır⁹⁴.

92 A.g.e., I, 39-41.

93 A.g.e., I, s. 41-42.

94 Teferruât için bkz. a.g.e., I, s. 42-46. Taşköprülü-zâde'nin dünyânın idrâk edilişi ile ilgili şu düşünceleri, ilim ile âhiret arasında bir bağ te'sîs etme gayretini anlamamızı kolaylaştırmaktadır: "... ma'lûm olmak lâzımdur ki dünyâ bir cây-ı kesîrû'l-mesâ'ib ü mükedderü'l-meşâribdür, cemî' berayâ tasliyet-ı belâyâ ider ve her lokmasında bir gussa ve her safâsında kederden bir hisse mukarrerdür. İmdi eğer zamân-ı mâzî için mute'ellim olursan aslâ müfîd olmayup zâyi' olan mâl için te'ellüm perîşân olanı cem' ve vâki' olan husrânı men' ü def' eylemez. Eğer hâzır için ise ana dahi her ne isâbet iderse iktizâ-yı kazâ vü kader ile idüğü mukarrerdür. Ve ma'a-hâzâ yine elbette noksânı muhakkakdur. Eğer müstakbel için ise ol dahi eğer muhtemelü'l-vukû' kabîlinden ise ol dahi humk u sefehîdür. Zîrâ vukû'u muhtemel olan emr için hüzn muhakkak hâric-i tavr-ı 'akldur. Eğer vukû'u muhakkak ise ol dahi mevt için te'ellüm kabîlindendür" (I, s. 44).

5- Herkes ömrünün sonuna kadar ilim öğrenmek için çalışmalıdır. İlimi bir saat terke heveslenen, bu hevesini hemen terk etmelidir. Nasıl ki köle, efendisinin hizmetlerinin dışında bir işe kalkışamaz ve onun çizdiği yolun dışına çıkamazsa, “*tâlib-i ‘ilm dahi şugl-ı âhara iştigâl itmeğe imkân yokdur.*” Nitekim, “bir kimse ilim için çok vakit vardır” diye düşününce, o kişi ilmin hakkını gözetmemiş ve onu noksanlaştırmış olur, denmiştir. Peygamberimiz, bir peygamber olarak o kadar çok şeyi bildiği ve Rabbi kendisini çok şeyden haberdâr ettiği hâlde, Allâh yine de O’na “*Rabbim ilmimi artır, de*”⁹⁵ diye hitâb eder; kezâ kendisine, “*Her ilim sâhibinden üstün bir bilen*”in bulunduğu⁹⁶ hatırlatılmıştır. Bu iki âyet bile “*merâtib-i ‘ilme hadd u gâyet olmadığuna irşâd u hidâyet ider.*” Nitekim, “*Ne zamâna değin ‘ilmi ta‘allüm idersin?*” sorusuna, Abdullah b. Mübârek şu karşılığı vermiştir: “*Recâ iderem ki bir kelime-i nâfi‘a ola ki henûz işitmemiş olayum ve ben anunla intifâ‘ eyleyeyüm.*” Hasan b. Ziyâd, *fıkıh* öğrenmeğe başladığında seksen yaşında idi; bu yaşında *fıkıh* öğrendi ve kırk yıl “*emr-i fetvâ*” ile uğraştı. Binâenaleyh, “*taleb-i ‘ilm emr-i ‘azîmdür. Belki ekser ‘ulemâ-i kemâl katında ihtiyâr-ı cihâddan efdaldür.*” İlim, başkalarının övmesi için değil, Allâh için öğrenilmeli; kimsenin övmesinden veya yermesinden üzüntü duyulmamalıdır. Nitekim Eflâtûn, “*Sen kendünde ‘ilm var idüğüne ‘âlim isen, gayrûn bilmediğinden sana zarar yokdur ki elem çekesin.*” demiştir⁹⁷.

6- Talebe, üstâdını seçerken dikkatli olmalıdır. Üstâd, güzel nasihat eden, soyu-sopu temiz, meşgalesi çok olmayan, dindarlığı, takvâsı ve *vera*’ı âşikâr ve sağlam birisi olmalı; pek genç olmalı, insanlar arasında belirli bir yere sâhip olmalıdır. Nitekim, Muhammed b.

95 *Tâhâ*, 114

96 *Yûsuf*, 76.

97 Teferruât için bkz. *Mevzû‘ât*, I, s. 46-48. Şu cümleler, burada üzerinde durulan husûsu tamamlar niteliktedir: “*İmdi cemî‘ evkâti tahsîl-i kemâlât itmeğe sarf itmekde hîle oldur ki, kaçan ki bir ‘ilmden melâl gelse âhar ‘ilme iştigâl eyleye. Nitekim Hz. Abbas (r.a.) her kaçan ki ta‘lîm-i müte‘alliminden se‘met ü melâl hâsıl olsa, ‘dîvân-ı şu‘arâyı getirün’ diyü buyururlar idi. Hz. İmâm Muhammed bini‘l-Hasan, dâ‘imâ leyâlde bîdâr olup sâkin olduğu dârda her nev‘den kütüb ü defâtir vaz’ ider idi. Kaçan ki bir nev‘den melâl gelse nev‘-i âhar mütâla‘asına iştigâl idüp ve gâhî bir mikdâr âb ile def‘-i hâb idüp su‘âl idenlere cevâb virürler idi ki, ‘nevm harâretendür. Pes anu bir mikdâr mâ ile itfâ‘ itmek gerekdür’ (I, s. 47).*”

Seleme, “*kişinin cümleden evvel üstâdını yâd iderler. Eğer üstâdı ‘âlim-i celîl ise tilmîzinün dahi celâlet-i kadrine delîl olur.*” demiştir. Talebe, devlet erkânı (=e‘âzım-ı ricâl) ile bir araya gelmeye (=ihtilâta) meyilli olmamalı, dünyâ sevgisi kendisini dîninden uzaklaştırmamalı, iyi bir üstâd için uzak memleketlere gitmeyi göze alabilmeli; bu vasıfları hâiz bir üstâd bulduğunda, ona dayanıp cân u gönülden teslîm olmalıdır. Talebeye, “*‘ilm üzerine tekebbür ve mu‘allim ü üstâd üzerine ta‘azzüm u tecebbür*” etmemek “*vâcib*”tir. Hastanın doktorun sözünü dinleyip kabûl etmesi gibi, talebe de hocasının sözlerini dinlemeli ve kabûl etmelidir. “*Ammâ ‘ilm üzerine tekebbür meselâ bir ehinden ‘ilm istifâde eylemekden istinkâf ile ‘ilmi istihfâf eyleye, bu hâlet ‘ayn-ı humk u cehâletdür.*” Zîrâ, ilim mütekebbire hasımdır, ondan faydalanma ihtimâli yoktur. Binâenaleyh, “*tahsîl-i ‘ilmde tevâzu‘ lâzımdur.*” Bu sebeptendir ki, Allâhu Ta‘âlâ, “*Doğrusu bunda kalbi olana veya hazır bulunup kulak verene ders vardır.*”⁹⁸ buyurmuştur. Kezâ, hadîste “*Bir kimse ki bir sâ‘at züll-i ‘ilm ve cefâ-yı mu‘allime tahammüle istitâ‘at eylemeye, ol kimşe hadîd-i züll-i cehl-i ebedîde bâkî olup merâkî-i ma‘ârife râkî olmaz.*” buyurulmuştur.

Talebe, üstâdı karşısında yumuşak bir toprak gibi ve aşağı (=pest) bir durumda bulunmalı, tıpkı üzerine yağmur yağın toprağın suyu her hâlükârda kabûllenışı (=emişi) gibi üstâdından gelecek her şeyi kabûllenmelidir; “*üstâdınun her re‘yine mütâba‘at eyleye, eğer savâbı hilâfında zann iderse dahi*”; zîrâ, “*sâlik-i râh olan kimse*”nin, kendisine “*reh-nümâ olan kimse*”de hatâ araması doğru değildir. Talebe, güçlü bir tabiate ve zihne sâhip olduğu inancına kapılarak, “*ilmden mahrûm ve sıfat-ı cehâlet ile mevsûf u mevsûm*” olmamalıdır. Nitekim, “*el-‘ilmü fi’s-sudûr lâ fi’s-sutûr*” [ilim sadırlardadır, satırlarda değil] denilmiştir. Talebe, soru sormaktan çekinmemeli, kaçınmamalıdır. Nitekim, Hz. Ali, “*ilm bir kufl-ı pür-eşkâldür [şekillerle dolu bir kilitdir] ki anun miftâhu [anahtarı] su‘âldür*”, buyurmuştur.

Talebe, kendisine “*bir harf ta‘lîm idenün hıdmetine ‘ömrini sarf*” eylemeli; ona sevgide ve saygıda kusur etmemeli, kendisiyle alâkasını kesmemeli; kendisine hizmet ve yardımdan kaçınmamalı;

⁹⁸ Kâf, 37.

gizli veya âşikâr kendisine her fırsatta duâ etmelidir. Nitekim, bu husûsta Hz. Ali şöyle demiştir: “Bir kimse Hakk Te’âlâ’nun kullarından birine Kitâbu’llâh’dan bir âyet ta’lîm eylese, onun mevlâsı olup ta’zîm eylemek vâcib olur. Ve lâyük değüldür ki üstâdına terk-i nusret ve gayri üstâdı üstine îsâra ‘azîmet eyleye. Eğer bir kimse ki bu semte sâlik ola, İslâm’dan bir ‘urve-i vüskâ kat’ itmiş olur. Bir kimseden üstâdı müte’ezzî olsa bereket-i ‘ilmden mahrûm u zelîl ve ‘ilmden intifâ’ı kalîl olur.”⁹⁹ Talebe, “hakk-ı üstâdı hakk-ı vâlideyn ve sâ’ir müslimîn üzre takdîm” eylemelidir.

Talebe, üstâdının zaafalarını ve kusurlarını araştırmamalıdır; hocasının bir takım zaafı ve kusurları olduğunu işitse dahi, bunları doğruya hamletmeli, iyiye yormalıdır; meclisinde izin almadan konuşmamalı, izin aldığı da sözü uzatmamalı, iddiâsında ısrarlı olmamalıdır; hocasını üzüntülü görse, niçin üzüldüğünü sormamalı, sırrını öğrenmeğe kalkışmamalı, onun “ahvâl ü evkâtine ri’âyet” ve Allâh’a isyân dışında her husûsta emrine itaat etmelidir; zîrâ, Allâh’a isyânın olduğu yerde, mahlûka itaat söz konusu olamaz. Kezâ, “üstâdının evlâdını ve müte’allikâtını tevkîr dahi üstâd’adâdından ma’dûddur. Eslâf-ı ‘ulemâ için tevkîr-ı üstâd husûsunda ba’zı dekâûk-ı umûr vardur ki zamânumuzda kimsenün hâtırına hutûr eylemez.”¹⁰⁰

Taşköprülü-zâde’nin, hoca-talebe ilişkisi ve talebenin hocası karşısındaki durumu ile ilgili olarak, çoğu tipik bir şeyh-mürîd ilişkisini hatırlatan uzun değerlendirme ve tavsiyelerde bulunduktan sonra, sözü kendi zamânına getirdiğini ve ulemânın o dönemdeki durumundan şikâyetçi olduğunu görüyoruz. Esâsen, yukarıda ana hatlarıyla hulâsa olunan düşünceler, kendi ifâdesiyle, “zikrolunan kinâyât ve îrâd olunan rivâyât u hikâyât” geçmiş dönemlere mahsûs hoca-talebe ilişkilerine dayanılarak anlatılmıştır. Bu bilgiler, yine

99 Şu cümleler de aynı düşünceleri tamamlar niteliktedir: “Üstâdın cümle (-i) ta’zîminden biri oldur ki evine vardukda dakk-ı bâb ile ıztırâb virmeye. Belki taşra çıkınca tevakkuf eyleyüp istikbâr u te’ennüf itmeye ... Ve dahi şer’-i şerîfde mübâh olanlardandır, her ne emr iderse muhâlefet eylemeyüp cümlesinde rızâsını ri’âyet eyleye. Hz. Nebî (a.s.), dâ’imâ mev’îza zamânında sahâbe-i kirâmını yoklayup va’zdan kesel ve se’met gelmesün diyü hâtırlarına ri’âyet iderdi. İmdi emr-i ta’lîmde bu mertebe ri’âyet lâzım olıcak, ta’allümdê hod evleviyyet ile lâzım olur” (Mevzû’ât, I, s. 50).

100 Teferruat, a.g.e., I, s. 48-55.

kendi ifâdesiyle, “*zamân-ı evvelde ne mertebe tevkîr-i ashâb-ı 'ulûm u dirâyât*” olduğunu, diğer bir deyişle, ulemâ zümresinin eskiden nasıl saygıdeğer bir mevki'de bulunduğunu göstermektedir. Oysa, kendi zamânında durum bir hayli değişmiş ve “*tevkîr-i 'ilm ü 'ulemâ ve ikrâm-ı meşâyih u fuzalâdan bir nesne*” kalmamıştır. Ulemâyâ saygı gösterilmeyişi ile ilgili olarak eğer “*bu eyyâmda o makûle 'ulemâ-i a'lâm kalmadı; hâlâ bu mevcûd olanlar lâûk-ı tevkîr olmadukları ma'lûm-ı sagîr ü kebîrdür,*” şeklinde bir karşı mütâlaa yürütülecek olursa, buna Taşköprülü-zâde'nin cevâbı şudur: “*Didiğün müselleme ü makbûldür. Lâkin anlar kâbil-i tevkîr ü i'tibâr değıldür, didiğün cây-ı inkârdur. Zîrâ asl-ı tevkîr 'ilmîdür. İmdi anlar hakkında taksîr câüz değıldür. İmdi 'ilme mahabbetün var ise anların emsâli emâsil-i 'ulemâ ve efâzıl olmaduklarından sana zarar gelmez. Belki anı tedârük anların 'uhdelerine lâzımdur. Ve bi'l-cümle mahabbet-i 'ilm cümle 'ilme intisâb idenlere mahabbeti icâb ider.*” Binâenaleyh, sırf ilme saygı ve hürmet dolayısıyla, ulemâyâ hürmet etmek lâzımdır; mevcûd ulemânın ilmî bakımdan yetersiz durumda olması, talebeyi ilgilendirmez; bu eksiklerini gidermek ulemânın kendisine düşer. Bu düşünce, kitap için de söz konusudur: “*Ve 'ilmi ta'zîmdendür ta'zîm-i kitâb dahi. Hattâ gerekdür ki tahâretsüz kitâba yapışmaya ve kitâb tarafına pâyini dirâz itmeye. Ve üstüne âhar nesne vaz' eylemeye. Ve kütüb-i tefsîrün kadrini ref' ve anları sâûr kütüb üzre vaz' eyleye.*”¹⁰¹

7- Talebe için gerekli olan husûslardan birisi de, tahsîl hayâtının başında ihtisâsa yönelmemektir. Öncelikle her ilim dalından ve konusundan bir mikdâr okuyup bilgi sâhibi olunmalıdır; zirâ, bütün ilim dalları arasında bir ilişki, bir bağlantı söz konusudur; bu bağlar öğrenildikten sonra, istenirse uygun görülen bir ilim dalında daha ileri seviyede tahsîle devâm olunabilir¹⁰².

¹⁰¹ A.g.e., I, s. 53-54.

¹⁰² Bu düşüncenin dile getirildiği orijinal metin ilgi çekici olabilir: “*Müte'allim olan kimse 'ulûmun envâ'ından bir nev' ve fûnûnundan bir fenn okumayup elbette her birine bir mikdâr nazar idüp gâyet ü maksad u tarîkinden bâ-haber ola. Andan sonra eğer 'ömrde müsâ'ade ve esbâbda muvâfakat olursa şey'en fe-şey'en tahsîle mübâderet ve her birinde tebahhür ve cümlesinde temehhüre himmet eyleye. Zîrâ cemî'-i 'ulûm birbirine müte'âvin ve ba'zısı ba'zısına mürtebt ü mukârindür*” (A.g.e., I, s. 55).

Kezâ, talebe bir konuyu (=ilmi) tahsîl edip iyice öğrenmeden bir başkasına geçmemelidir; böyle bir durumda hiç bir ilmi (=konuyu) yeterince öğrenemez, şaşırır kalır ve bir süre sonra da hepsinden vazgeçer. “‘İlmün ba‘zına meyl ve ba‘zınâ ‘adâvet”, yâni bâzı dersleri (=ilimleri) sevip, bazılarını düşmanlık göstermek doğru değildir; talebe, “zinhâr ve zinhâr ki ‘ulûmdan birini istihânet [hor görme] ü istihkâr [tahkîr etme]” etmemelidir. Böyle bir tavır, “cehl-i ‘azîm” olduğu için âkıbeti vahîmdir. Nitekim, “İnsanlar bilmedikleri şeyin düşmandırlar,” denmiştir¹⁰³. Aynı sebeple Kur’ân-ı Kerîm’de, İslâm hakkında hiç bir şey bilmeyenlerin, onu tenkîde kalkışmaları yerilir¹⁰⁴.

Taşköprülü-zâde, muhtelif ilim dallarına olduğu kadar, o ilim dallarında eser te’lif eden kimselere de düşmanca duygular beslenmemesi gerektiğini söyler. Hattâ o kadar ki, eserlerinde inançlarımızın veya kabûllerimizin tamâmiyle zıddına görüşleri savunanları bile -bizim muhtelif konularda farklı düşüncelerin de olduğunu öğrenmemize imkân sağladıkları ve bir meseleye değişik açılardan bakmamıza vesîle oldukları için-, hayırla yâd etmemiz gerekir. Bu bakımdan Taşköprülü-zâde’nin, son derece müsâmahakâr bir tabiati ve ilim anlayışı bulunduğunu kabûl etmemek için hiç bir sebep yoktur. Gerçekten, şu cümleler, bu nokta-i nazardan son derece ehemmiyetlidir:

“Hattâ ba‘zı fuzalâdan hikâyet olunur ki, dimişlerdür: “Bize kitâblarında tevlîd-i şükûk ü şübühât iden ‘ulemânun âbâ’ u ümmehâtına şükr eylemek lâzımdur. Zîrâ ‘ulûmdan münâzara ve mübâhese itmekde bizüm hâtırumuzu tahrîk ider kimselerin vücûduna anlar sebeb olmuşlardır.”¹⁰⁵”

Şu hâlde, fikirlerine iştirâk etmediğimiz insanlara karşı bile -bizi muhtelif konular hakkında düşünmeğe sevk ettikleri için- şükran borçlu olduğumuza göre, bizimle aynı düşünceleri paylaşan, bizzat veya eserleriyle bize bilmediklerimizi öğreten insanlara karşı olan minnet borcumuzu unutmamız aslâ düşünülemez:

¹⁰³ A.g.e., I, s. 55-56.

¹⁰⁴ Atıfta bulunulan âyetin tamâmı şöyle (Ahkâf, 11): “İnkâr edenler, inananlar için: “Eğer İslâmiyet’te hayır olsaydı, bu husûsta bizden öne geçemezlerdi,” derler. Bununla doğru yola girmedikleri için de, “Bu eski bir uydurmadır” derler.”

¹⁰⁵ A.g.e., I, s. 56.

"Pes, bize 'ilmden bir mikdârını bi'z-zât ifâde idenlere şükürünü ziyâde eylemek evleviyyet ile lâzım olur. Fi'l-hakîka eğer mütekaddimînün fikr ü dikkatleri olmasa 'ulemâ-i müteâhhirîn nice mesâlih-i dünyeviyyelerini ma'rifetde kâsır u hayrân ve mütehayyir ü ser-gerdân olurlar idi. Kande kaldı ki mesâlih-i âhiret tedârüküne imkân u kudret olaydı?¹⁰⁶"

Söz sevilen ve sevilmeyen ilimler noktasına gelince, Taşköprülü-zâde'nin, burada mantık ve nücûm gibi ilimler üzerinde bilhassa durduğu görülmektedir. Yukarıda da bir vesîleyle ifâde ettiğimiz gibi, bu husûsta Taşköprülü-zâde hiç de peşin fikirli ve hükümlü değildir¹⁰⁷. Taşköprülü-zâde'nin bu konudaki tavrını daha iyi anlayabilmek için, aşağıdaki satırları birlikte okumak faydalı olacaktır:

"...Pes sen dahû ol zümreden olma ki bilmedükleri 'ulûmu istihânet [horlama] ile kesb-i züll u mehânet [küçümseme] iderler. Meselâ, 'ilm-i mantık ki cemî'-i 'ulûmun asl u medârı ve ezhân u fuhûmun takvîm ü mi'yârı iken anı zemm ü istihânet itdükleri gibi. Ebû Hayyân **Bahr** nâm tefsîrinde tahrîr eylemişdür ki, Cezîre-i Endülüs'de sâkin olan erbâb-ı'ilm-i mantık, savlet ü hücum-ı fukahâdan ihtirâz itdüklerinden keşf-i râz itmeyüp mantıktan mef'il ile ta'bîr ve bu vechile 'ibâreti tağyîr iderler idi. Hattâ, ba'zı vüzerâ oğluna mantıktan bir kitâb iştirâî itmek istedikde havfından fukahâdan ihtifâî eyledi. Ba'zı tâîfeyün dahi 'ulûm-ı hikemiyyeyi 'aleîl-utlâk zemm üzre ittifâk itdükleri gibi içinden mezmûm olan mikdârı ile memdûh olanı fark u idrâk itmedin. Ve dahi 'ilm-i nücûmu 'aleîl-utlâk zemm itdükleri gibi. Ma'a hâzâ, 'ilm-i nücûmun da ba'zîsî farz-ı kifâye ve ba'zî mübâh ve ba'z-ı âharı harâmdur. Ve dahi makâlât-ı sûfiyye-i muvahhidîn anlar katında kelimât-ı mülhidîn ile müştebih olup cihet-i temyîzine mühtedî ve mütenebbih olmadukları cihetden mutlakâ kelimât-ı sûfiyyeyi zemm ü kadh itdükleri gibi. [...] Ve bi'l-cümle kadr-i 'ulûmu inkâr ve mücerred

¹⁰⁶ Aynı yer.

¹⁰⁷ Oysa, bir XIV. yüzyıl yazarı olan şeyhoğlu'nun, bu husûsta hiç de Taşköprülü-zâde gibi düşünmediğini biliyoruz (bkz. dipnot 1). Daha sonraki dönemlerde de Şeyhoğlu gibi düşününlere bol bol rastlanacaktır (Meselâ bkz. Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fi İhtiyârü'l-Ahakk* (neşr. O. Şaik Gökyay), İstanbul 1980, s. 114; ayrıca bkz. *Kitâb-ı Müstetâb*, neşr. Yaşar Yücel, Ankara 1983, 24).

âbâ vü ecdâda taklîd ile zemm üzre isrâr eylemek lâûk değüldür. Belki cehd idüp tahkîka vâsıl ol ki merâmun hâsıl ola. Hz. 'Alî (k.v.) buyurmuşlardur ki 'hakkı sen halk ile bilme, evvelâ hakkı bil, sonra ehlini bilürsin'. Ma'a hâzâ bir 'ilm nefsinde her ne mertebe mezmûm olsa yine sâhibi nef'inden bi'l-külliyeye mahrûm olmaz. Ekall mertebe ol 'ilme kâ'il olanları men' ü ilzâma kudret mertebesine nâ'il olmakdur. Andan sonra 'ulûm bu mertebe kesret-i derecât ve merâtib ile şundan hâlî değüldür ki, ya Hakk Te'âlâ'nun 'ibâdını Mevlâ'sına îsâl anun vasf-ı hâlî ola. Ve yâhûd esbâb-ı sülûka mu'în ve bâ'is-i vusûl-i makâm-ı 'illiyîn ola. Anlarun dahi her birinün menâzil ü merâtibi vardur ki maksada kurb u bu'd cihetinden mütefâvitdür. Anlarun dahi her birinün merâtibi vardur ki tertîb-i zarûrî ile müterettib ve mütefâvitdür ki her birisini mertebesine tenzîl vâcib ve tahsîlinde dahi vech-i mezbûr üzre ri'âyet-i tertîb lâzım u lâzıbdür [gereklidir]. İmdi evvelâ cümleden ehemm olan ile ibtidâf, ba'dehû tertîb-i mezkûr üzre tahsîlinde sa'y-i mevfûr eylemek gerekdür. Zîrâ ba'zî ba'zına mevzıl u tarîk olmağın takdîme hakîkdür. Her kes ki ol tertîb ü tadrîcün ri'âyetine dest-res bula, matlûbuna fevz-i 'azîm ile fâüz ve eqvâ'-ı sa'âdeti hâfîz olur. [...] Ve gerekdür ki her 'ilmi kesb ü telkînden maksûd anunla mâ-fevkına terakkî ola. Ve zinhâr bu kelâmumuzdan böyle zann eyleme ki böyle i'tikâd oluna ki her nesne ki ana ism-i 'ilm itlâk oluna, cümlesi 'ilm-i mahmûd ola. ... Belki 'ulûmdan her nesne ki muhâlif-i şer' ola, elbette mezmûmdur. Lâkin şol kimse ki kalbinde kavâ'id-i şer'at-i râsıhatüül-erkân ve kalbi 'azamet-i Nebiyy-i Kerîm ile mel'ân [dolu] olup hıfz-ı Kitâb u Sünnet ve zabt-ı fîrû'-ı ahkâm-ı şer'at ile 'akîde vü dînini takvîyet eyleye, ana 'ulûm-ı felsefeye nazar itmek helâldür. Lâkin iki şartile: Evvelâ, anlarun muhâlif-i şer'at olan mesâûiline tecâvüz eylemeye. Tecâvüz dahi iderse âharı redde kudret niyyetine mütâla'at itmek gerekdür. Sâniyen, anlarun kelâmını kelimât-ı 'ulemâ-i İslâm ile müzevvec ve ol cevâhir-i âb-dârı harf-pâre-i murdâr eylemeye. [...] Fîl-hakîka bu cihetden 'âmme-i Müslimîne zarar-ı 'azîm hâsıl olmuşdur. Hakkile bâtil ve sahîh ile fâsid-i 'âtil miyânını farka kudret hâsıl olmadığı sebebden. Belki gâhî vâki' olur ki ba'zı mesâûilün kütüb-i Kelâmîyyede îrâd olunduğuyla sıhhatine istişhâd iderler.¹⁰⁸

108 A.g.e., I, s. 57-58.

Son cümlelerine dikkat edildiğinde, Taşköprülü-zâde'nin de, diğer pek çok muâsırları veya aynı ilim zihniyeti geleneğine mensup kimseler gibi¹⁰⁹, *felsefe, mantık, nücûm* gibi ilimleri, ancak ve ancak bir dereceye ve bir noktaya kadar tahsîle ruhsat verdiği görülüyor. Kendilerine ruhsat verilen kimseler ise, sıradan veya tahsîl hayâtının başlangıcında olan insanlar değil, bu tür ilimlerde *iyi ile kötüyü birbirinden ayırabilecek kâbiliyyette* olan kimselerdir. Bu ilimlerle uğraşmak için verilen ruhsatın da belirli bir hedefi vardır. Bu hedef, Gazzâlî'nin *kelâm* öğrenmeğe kalkışırken göz önünde bulundurduğu hedeften başkası değildir:

"*Ammâ 'ulemâ-i selefden İmâm Gazzâlî ve İmâm Râzî ve anların emsâli ... gerçi kütüb-i Kelâmú hikmet ile mecz eylemişlerdür; lâkin redd tarîk-ı fesâdı sedd içündür. Nitekim her birinin musannefâtından ma'lûmdur. Anda ise beîs yokdur. Belki anda Müslimîne i'ânet ve 'akâfidi hıfz u sıyânet vardır.*"¹¹⁰ Binâenaleyh, talebe bütün bu husûsları göz önünde bulundurmalı ve eğitim hayâtına bu çizgide devâm etmelidir.

Kezâ, bir *ilmi* öğrenmek isteyen, öğrenmenin yaşı olmadığını da bilmelidir. Nitekim, "*hengâm-ı pîrîde yine eşkâl-i hendese ta'allümüne*" kalkışan birisi, niçin böyle bir işe kalkıştığı sorulduğunda şu karşılığı vermiştir: "*Çün gördüm ki bir 'ilm nâfi'dür ve eşkâli nice işkâli dâfi'dür, havf eyledüm ki cehâlet sebebiyle ana adâvet eyleyem.*"¹¹¹ Binâenaleyh, "*hengâm-ı pîrîde*" faydalı bir ilmi gördüğünde, onu öğrenmekten geri durmayan insanı kendimize örnek almalıyız. Ancak, öğrenilecek ilimler *hangi önceliğe* göre tahsîl edilecektir? Diğer bir deyişle, ilimleri nasıl bir *tertîb* üzere öğrenmek gerekiyor? Bu konuda belirleyici kim olacaktır? Talebe, eğitim hayâtının içinde henüz yer ve yol aldığına göre, tahsîle evvelâ hangi ilimlerden başlaması gerektiğini lâıykı veçhile belirleyebilir mi?

Taşköprülü-zâde'nin bu soruya cevâbı müsbet değildir. Talebe, bu husûsta da *üstâdının* çizdiği yoldan gitmelidir. Kendisinin ifâdesiyle, talebe "*tahsil-i 'ulûmda tertîb emrini üstâd-ı nâsıh-ı lebîb*

109 Meselâ bkz. Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 50-60; kezâ yukarıda dipnot 106; Unan, *Fâtih Külliyesi*, s. 294-297.

110 *A.g.e.*, I, s. 58-59.

111 *A.g.e.*, I, s. 56.

re'yine tefvîz eyleye.” O, “emr-i ta'lîmde ittîbâ'-ı üstâd itmekle vâsıl-ı merâm” olur. Talebe, eğer “kendüleri ihtiyâr itdükleri üzre 'amel” ederse “vâsıl-ı maksûd u emel olmaz.” Üstâdı, bu husûsta kendisinden daha kıdemlidir ve “tab'-ı tâlibe münâsib olanı” ondan daha iyi bilir; nâfi' olanı kendisine bildirir¹¹².

Peki, talebenin ilk önce öğrenmesi gereken ilimler (veya bilgiler) konusunda bizzat Taşkoprülü-zâde ne düşünmektedir? O, bu husûsta, deyim yerinde ise, bir çerçeve program sunar. Bu program, ders' veya bilgi dallarından ziyâde, doğrudan eğitimin hedefi ile ilgilidir. Onun ifâdesiyle, tahsilde “...evvel ehemm olan 'ilm fîl-hâl nefsihî lâzım olan fazîlet ü kemâl ve âhiretde sebeb-i kurb-ı Rabb-i Celâl ve ikâmet-i dîn ve ihlâs-ı 'amel ü yakîn ve mu'âşeret-i 'ibâd-ı sâlihinde mütâba'at-ı ahkâm-ı şer'-i mübîn ve mülâzemet ü vera' u takvâ vü dîn üzre olmakda muhtâcun-ileyh olan 'ulûmdur. Ve cümle'nün merci'i Hakk Te'âlâ'yı bilmekdür âyât-ı vâzıha ve şevâhid-i nâtuka ile. Ve kendi üzerine nefsinde ve mâlında ve leyl ü nehâr ve sâûir ahvâlinde vâcib olanı bilmekdür. Ve bunda dâhildür cemî' ahkâm-ı şer'iyeye, gerek cevâz u fesâd ve hull u hurmet, ve istihbâb u kerâhet. Ve Hakk Te'âlâ'nun ferâtızını a'del-i sübül ve akvem-i menâhic üzre ikâmet eylemek hakkında Hazret'den vârid olan sünneti bilmekdür. [...] Ve yine 'ulûm-ı nâfi'ada dâhildür cemî' ahlâk-ı enbiyâ vü mürselîn gerek ihlâs u yakîn, gerek zühd ü tevâzu' ve nasîhat-i müslimîn ve 'ilm-i âdâb-ı nefis ki 'iffet ü rıfk u vekâr u hayâ vü simâ' ve hüsn-i tedbîr-i her-kâr ve 'avâkıb-ı umûra nazar ve emr-i dînde hazm ve münkerâtdan hazer ve mudârât-ı a'dâ vü 'avâmm ve ihtimâl-i cefâ-yı enâm ve sıla-i erhâm ve mukâbele-i cefâda birr ü in'âm ve zâlimün günâhından tecâvüz ile mu'âmele ve isâ'et [kötülük] eyleyene ihsân ile mukâbeledür. [...] Ve biil-cümle asl-ı usûl ve müntehâ-yı mesûl ma'rifetu'llâhdur ki ol gâyet-i gâyât ve sebeb-i fevz ü necât ve reis-i cemî'-i sa'âdâtdur. Ve bu 'ilm hürrdür ki aslâ gayre hâdim olmaz. Lâkin cemî'-i 'ulûm ana hâdimdür. Ve bu 'ilmün mâ'adâsı 'ulûmdan dahi cümleden akdem ve matlûb u ehemm olan bu 'ilme vesîle olan 'ulûmdur.¹¹³” İşte, hedef budur ve işte bütün ilimlerin asıl gâyesi budur. İnsan, öncelikle fazîlet ve

¹¹² A.g.e., I, s. 59.

¹¹³ A.g.e., I, s. 59-60. Teferruât, I, s. 55-63. Aynı hususla ilgili uzunca bir iktibâs için bkz. yukarıda dipnot. 65.

kemâlini artıracak, âhirette Allâh'a yaklaştıracak, dîn konusunda en doğru yolda olmasını, "*ahkâm-ı şer'îyye*"ye uygun hareket etmesini, diğer insanlarla iyi ilişkiler kurmasını sağlayacak, kısaca dünyâda ne yaparsa yapsın, yaptıklarının Allâh'ın rızâsına uygun olmasını te'mîn edecek ilimleri öğrenmelidir.

Ancak, Taşköprülü-zâde'ye göre, şunu da bilmek durumundayız: İnsan, yukarıda çerçevesi çizilen gâyeyi tahakkuk ettirmek için ne kadar *ilim* tahsîl ederse etsin, bu gâyeye gerçek mânâ (=yakîn) ulaşamayacaktır. Çünkü, söz konusu gâyenin tahakkuku için, *ilmin* çerçevesine girmeyen bilgilere de ihtiyaç vardır. Bu bilgiler ise, sâdece *tasavvuf* erbâbına mahsûstur. Onun ifâdesiyle, "... *bu tahkîkten ma'lûm u zâhir olur ki, edille-i 'akliyye ve şevâhid-i nakliyye ile sâbit olan, 'ilm verâsında bir mertebe-i yakîn dahi vardır ki, ana erbâb-ı riyâzât u mücâhedât olan ashâb-ı kerâmât ve müşâhedât ya'nî tâtife-i sûfiyye mahsûslardur.*"¹¹⁴ Taşköprülü-zâde'nin *riyâzât, mücâhedât, kerâmât ve müşâhedât*, dolayısıyla *tâ'ife-i sûfiyye* üzerindeki bu vurgusunu anlayabilmemiz için, kendisinin *Halvetî tarîkatine* mensûb bir kimse olduğunu hatırlamamız yeterli olacaktır¹¹⁵.

8- Talebe, kendisini gerçek mânâda yetiştirebilmek için, kendisi gibi talebe olanlarla, "*akrânı ile müzâkere, mübâhase ve münâzara*" etmelidir. Zîrâ, konuların sık sık müzâkere edilmesi, tartışılması, kişinin bunları kalıcı bir şekilde öğrenmesini sağlayacaktır. Münâzaranın asıl gâyesi, *sevâb* arzûsu (=taleb-i *sevâb*) ve *doğrunun* ortaya çıkması (=izhâr-ı *savâb*)dır; gâyesi bu olmayan, bilgi gösterisine dönüşen, muhâtaba galebe çalmağı hedefleyen, soy-sopla övünme (=tefâhür-i *'asabiyye*) malzemesi olarak kullanılmak istenen münâzara, burada öngörülen münâzara değildir; münâzarada soy ve sopla övünen "*felâh u bereket*" bulamaz. Nitekim, fetvâ kitaplarında, "*bir kimse ki hasmına hacâlet ve şermendegî hâsıl olsun diyü münâzara eyleye, hâşâ, ol kimseye küfr-i hafî vardır.*" diye yazılıdır. Münâzara "*insâf u tahammül ü te'ennî ve te'emmül*" ile olmalıdır; Zîrâ, gerçekte "*münâzara müşâvere*"dir.

114 A. g. e., I, s. 61.

115 M. Aktepe, a. g. m., s. 43.

Kezâ, “*tâlib-i ‘ilm*”, bütün vaktini ilmin hakikatlerini ve inceliklerini (= *dekâ’ik-ı ‘ulûmu*) düşünmek, araştırmak, incelemek ve öğrenmek için harcamalı ve bu husûsta zahmete tahammül etmelidir. Nitekim, “*Te’emmül eyle ki maksûdunu idrâk idesin,*” denilmiştir. Bilhassa, konuşmağa başlamadan önce, söylenecek şeyin iyice tartışılıp düşünülmesi gerekir; çünkü “*kelâm mânend-i tîr rücû’-pezîr değüldür*”; yâni, söz oka benzer, ağızdan çıktıktan sonra, bir daha geri dönmesi ve hiç söylenmemiş gibi farz edilmesi mümkün değildir¹¹⁶.

9- Talebe, bu günün işini yarına bırakmamalıdır; zîrâ, her günün kendine has işi vardır. İşlerin hep geleceğe ertelenmesi, gün gelir onların hiç görülemez duruma gelmelerine yol açar. Talebe, “*tedbîr-i umûrda ‘âciz ü pür-kusûr olanların rûzu*”nun “*ferdâ*” olacağını ve o *ferdânın* (=yarının) hiç gelmeyeceğini bilmelidir.

Kezâ, talebe, ilme dâir öğrendiği veya duyduğu her bilgiyi, her sözü bir yere kaydetmelidir. Bir kenâra kaydedilmeyen bilginin muhafazası güçtür. “...*‘ilm bir sayd (=av), ve kitâbet ana dâm u kayddur.*”

Taşköprülü-zâde’nin, öğrenilen bilginin mutlakâ bir kenâra kaydedilmesini tavsiye edişi, bize büyük İslâm âlimi İmâm Gazzâlî’nin bizzat kendisinin naklettiği bir anekdotu hatırlatıyor. Anekdot mâlûmdur: Gazzâlî, gençliğinde ilim tahsîl etmek üzere gittiği Cürcan’dan Tûs’a dönerken, birlikte seyâhat ettiği kervânın haydutlar tarafından yolu kesilir; bu sırada haydutlar Gazzâlî’nin dersler esnâsında tuttuğu not defterlerini de alırlar. Gazzâlî, buna çok üzülür ve haydutların reîsinin huzûruna çıkarak, durumu izâh eder ve kendi ifâdesiyle, “*Yazılarımı bana verin, size yaramaz.*” der. Haydutların reîsi ise, gülerek şu karşılığı verir: “*Nasıl olur da onları öğrendiğini iddiâ edersin, çantan alınınca onlardan mahrum kaldın.*” Bu hâdise sonunda Gazzâlî notlarına kavuşursa da, haydutların reîsinin sözü kendisine fevkalâde te’sîr eder ve daha sonra tahsîl ettiklerini hâfızasından çıkmayacak şekilde öğrenmeğe, diğer bir deyişle aynı zamanda ezberlemeğe çalışır¹¹⁷.

¹¹⁶ *Mevzû’ât*, I, s. 63-64.

¹¹⁷ Bkz. *el-Munkuz*, s. 20.

Bu noktada, Taşköprülü-zâde'nin ilk bakışta Gazzâlî'den farklı düşündüğü ve bilginin mutlakâ yazıya geçirilmesini tavsiye ettiği zannedilebilir. Oysa, esâs olan *ilmin kaydedilmesi* değildir. Çünkü, tıpkı Gazzâlî gibi, Taşköprülü-zâde için de asıl "...*ilm sahâ'if-i hâtırda sâbit ü ber-karâr olandır. Sahâyif-i defâtirde olup ednâ bahâne ile firâr iden değül. Belki anı evrâk üzerinde isbâtdan mak-sad nisyân zamânında mürâca'atdur. Evrâka i'timâd değüldür.*" İhtiyaç duyulduğunda kullanılmayacak olduktan sonra, bütün bilgileri defterlere, kitaplara geçirip evimizde bir köşede tutmamızın ne mânâsı vardır? Binâenaleyh:

"*Hıfz idüp cümle 'ulûmı olmasan hâzır-cevâb
Nef'i yokdur her ne denlü eylesen cem'-i kitâb
Hoş mudur bir meclise cehlünle sen hâzır olup
Diyetin kim hânede kodum 'ulûm-ı bî-hisâb'*"¹¹⁸.

Talebe, ömür müddetinin kısa, tahsîl edilecek ilimlerin ise çok olduğunu bilmeli ve bu sebeple hiç bir vaktini boşa geçirmemeli, zevk ü safâya dalıp kalmamalı; bilakis, her an "*şüyûh u 'ulemâ*" ile bir arada bulunmalı, onlardan faydalanmağa çalışmalıdır¹¹⁹.

10- Talebe, ilmin şerefının mânâsını, her ilmin "*rütbesini*", istidlâl yoluyla bilgi üretmede kullanılacak "*delîl ü bürhân*"nın sağlamlığının nasıl, hangi kriterlere göre test edildiğini bilmelidir. Çünkü, "*ilmün şerefi ya semeresinün şerefi iledür ve yâhûd delâ'ilinün kuvvet ü istihkâmı iledür.*" Uğraşmakta, öğrenmeğe çalışmakta olduğumuz ilim, insana sağladığı fayda ile mi şerefli, yoksa şerefini dayandığı delillerin güçlü olmasından mı almaktadır? Talebe, böyle bir muhâkeme netîcesinde ortaya çıkacak tabloyu, dolayısıyla ilimlerin *şeref* sıralamasını, dayandıkları delillerin gücünü ve sağlamlığını öğrenmelidir.

¹¹⁸ Şu mısra'lar da aynı şeyi ifâde etmektedir:

"*Hırs ider cem'-i kütüb innege bir merd-i fakîh
Götürür döşüne alup bir iki esfârı
Göricek didüm ana 'sen şu humâr oldun kim
Sûre-i Cumu'a'da zikr eyledi anı Bârî'* (Mevzû'ât, I, s. 65).

Burada Cumu'a Sûresi'nin şu âyetine (=5) *telmîh* var: "*Kendilerine Tevrat öğretildiği hâlde, onun gereğini yapmayanların durumu, sırtına kitap yüklenmiş merkebin durumu gibidir. Allâh'ın âyetlerini yalanlayan kimselerin durumu ne kötüdür! Allâh zâlimleri doğru yola erdirmez.*"

¹¹⁹ Mevzû'ât, I, s. 64-66.

Taşköprülü-zâde, burada ilimlerin *şerefi* ve dayandıkları *delîllerle* ilgili umûmî bir tasnîf ve değerlendirme sunmaktadır. İlmün gâyesiyle ilgili düşüncelerde olduğu gibi, bu değerlendirmede de asıl ölçünün, ilmin dünyevî ve uhrevî saadeti ne ölçüde te'mîn edebildiği noktasında düğümlendiği görülmektedir. Konu üzerinde kısaca durmadan önce, bu husûstaki düşüncelerini kendi dilinden tâkip edelim:

“Evvelkisi *‘ilm-i dîn* gibi. Zîrâ anun semeresi *hayât-ı ebedîdür* ki âhiri yokdur. Ol cihetden cümleden eşref olur. İkincisi *‘ilm-i tıbb* gibi. Zîrâ anun semeresi *hayât-ı bedendür* zamân-ı mevte değin. Ol takdîrce *‘ilm-i dîn ‘ilm-i tıbbdan* dahi eşref olur. Ve *‘ilm-i tıbb* dahi *‘ilm-i hisâbdan* eşrefdür. Gâyet ü semeresi i'tibâriyle. Zîrâ sıhhat-i beden kemiyeten makâdir ma'rifetinden eşref idüğü ma'lûm-ı sagîr ü kebîrdür. Lâkin *‘ilm-i hisâb ‘ilm-i tıbbdan* eşref olur. Ahkâm-ı delâ'ili cihetinden. Zîrâ edille-i *hisâb* zarûriyyedür, muhtâc-ı tecrîbe değüldür. Ammâ *‘ilm-i tıbb* anun hilâfındadır. Andan sonra çün kim *şerefi*-i 'ilm gâh semere cihetinden ve gâh kuvvet-i delîl ü haysiyetinden oldıyisa, imdi ma'lûm ola ki *şerefi*-i semere *şerefi*-i kuvvet-i delâletden evlâdur. Pes semere cihetinden eşref-i 'ulûm Allâhu Ta'âlâ'yı ve melâ'ikesini ve kütüb ü rusûlünü 'ilmdür. Ve sâ'ir ana mu'in olan 'ulûmdur. Zîrâ anun semeresi *sa'âdet-i ebediyye ve devlet-i uhreviyyedür*. Ve bu dahi ma'lûm olmak gerekdür ki her 'ilmün delîl cihetinden bir haddi vardur ki andan tecâvüz eylemez. Meselâ *‘ilm-i nücûm*da ikâmet-i berâhîn ile isbât-ı yakîn itmek olmaz. Ve ol hadden noksân dahi olmaz. Meselâ edille-i *‘ilm-i hey'*etde mahz-ı *cedel* ile kanâ'at eyleyüp isbât-ı yakîn ile müdde'âyı ta'yîn olmaya. Kezâlik *‘ilm-i ma'ânî*de dahi melâk u asl-ı emr ancak zevkdur ve ikâmet-i bürhân eylemek hâric'ani't-tavk[tâkat, kudret]dur. Her kimse ki *‘ilm-i ma'ânî*de taleb-i delîl ü bürhân ve irâde-i tahsîl-i tahkîk u ikân eyleye, cümle sa'y u ciddi bilâ-tâ'il [faydasız] olup in'âb-ı nefsdan gayri nesne hâsıl olmaz. Hattâ İmâm Sekkâkî kısm-ı sâlis-i *Miftâh*'ın fâtîhasında dimişdür ki: “Biz sana bu fûnûnun ya'nî *fenn-i ma'ânî* ve *beyânun* ve *bedî'ün* hakkını i'tâ' ve her birinden keşf-i gutâ [örtü, perde] itmezden mukaddem sana bir *kâ'ide* ve asl-ı muhkem üzerine tenbîh idelüm, tâ ki her zamân hâtur-nişân ola. Ol *kâ'ide* budur ki hiç bir 'ilm ü sinâ'atda vâcib değüldür, eğer ol sinâ'atun usûl ü fûrû'unda rücû' mücerred 'akla

olursa dahi. Anda hâricden dahîl olan kimse, içinde neşv ü nemâ bulmuş nâşî gibi olup ol sînâ'atdan zevk tahsîlinde berâber ola. Husûsan ki ol sanâ'atun merci'i mücerred 'akl olmayup belki tahakkümât-ı vaz'ıyye ve i'tibârât-ı ülfıyyeye ola. Ya'nî elfâz u kelimâtun ma'ânî-i vaz'ıyyesini ve 'örf ü 'âdet-i me'lûfede keyfiyyet-i isti'mâlini bilmeğe mevkûf ola. İmdi ol makûle sînâ'atda bâ-husûs 'ilm-i ma'ânîde dahîl olan muhtâc-ı delîl olup nâşîye ba'zî fetâvâ ve mesâ'ilinde taklîd u kusûr zevkî olduğu cihetden ana mürâca'at ile kesb ü tahsîlini te'kîd eylese be's yokdur. Tâ ki tadrîc ile zevkî tekmîl ve 'ilmi ke-mâ hüve hakkîhî tahsîl idince.¹²⁰

Bu pasajdan çıkarılabilecek umûmî netîce nedir? Tahsîle değer görülen ilimlerin birbirlerine üstünlük(efdaliyyet)lerini tesbîtte kullanılan yegâne kıstas, sık sık vurgulandığı üzere ve Taşkoprülü-zâde'nin ifâdesiyle, onların "gâyet ü semeresi", diğeri bir deyişle gâyeleri ve insanlara sağladıkları faydalardır. Bir ilmi, diğeri şereflili kılan yegâne şey, gâye ve fayda olduğuna göre, bunun niteliği de belirleyici bir rol oynayacaktır. Binâenaleyh, uhrevî semere, dünyevî semereden daha efdaldır. Dolayısıyla, her ne kadar ikisi de insanlar için faydalı olsa dahi, meselâ "ilm-i dîn ilm-i tıbbdan" daha şereflidir. Kezâ, faydası ve semeresi cihetinden "ilm-i tıbb" da "ilm-i hisâbdan" şereflidir. Fakat, dayandıkları delîller itibariyle ele alındığında "ilm-i hisâb ilm-i tıbbdan" daha şereflidir. Zîrâ hesâb ilminin delîlleri güçlüdür, zarûrîdir, dolayısıyla tecrübeye muhtâç değildir; oysa tıbb ilmi böyle değildir, o gücünü ve güvenilirliğini tecrübe sâyesinde kazanır. Diğeri ilim dalları için de aynı şekilde muhâkeme yürütmek mümkündür. Bir tâlibin tahsîl esnâsındaki öncelikleri de ancak böyle bir üstünlük anlayışına göre belirlenecek ve bunlar tadrîci bir şekilde öğretilecektir. Bu durum, ister dînî nitelikli ilimler için olsun, isterse dîn-dışı konulara dâir ilimler için olsun, netîce değişmeyecek ve getireceği fayda her hâlükârda ön plâna çıkacaktır.

Peki, talebenin nitelikleri ve eğitim hayatı boyunca göz önünde tutması gereken düstûrlar bunlar olduğuna göre, onu eğiten, okutan, her konuda yol gösteren, diğeri bir deyişle, kendisini *istikbâlin âlimi* mevki'ine yükselten kişinin vasıfları ve göz önünde bulundurması

¹²⁰ A.g.e., I, s. 66-67.

gereken prensipler nelerdir? Bu soru, bizi “*âlim* kimdir, ideal bir *âlim* nasıl olmalıdır, vazîfeleri nelerdir” meselesine ve Taşköprülü-zâde'nin bu husûsu nasıl ele aldığı noktasına getirmektedir.

c) Âlim Kimdir, Nasıl Olmalıdır? Vazîfeleri Nelerdir?

Taşköprülü-zâde, ideal bir *talebenin* nasıl olması gerektiğini açıklarken, konuyu nasıl on ana madde hâlinde ele almış ise, ideal bir *âlimi* de yine aynı şekilde on madde ile açıklamıştır. Aşağıda, bu on maddeyi tek tek gözden geçireceğiz. Ancak, burada hemen belirtelim ki, Taşköprülü-zâde bir *âlim* târifi yapmak yerine, *âlimde* bulunması gereken nitelikleri saymak sûretiyle, bu konudaki *ideali* ortaya koyuyor. Onun kaleminden *âlimin* aynı zamanda *mu'allim* (öğreten, öğretici) olduğunu öğreniyoruz; bu da *tâlim* ve *tadrîs* faaliyetleri ile *ilim adamı* arasında doğrudan bir ilişki düşünüldüğünü göstermektedir. Esâsen *âlim*, *mu'allim* ve *müte'allim* kelimelelerinin aynı kökten (*'alime*) müştak kelimeler olduklarını unutmamalıyız. Onun ulemâda bulunmasını öngördüğü vasıfların, bir başka açıdan bakıldığında, pedagojik bir yaklaşımı veya düşünceyi de ortaya koyduğu ve dolayısıyla çağın *tadrîs anlayışına* dâir mühim ipuçları verdiği görülüyor. Taşköprülü-zâde'nin birer “*vazîfe*” olarak niteliği bu vasıflar nelerdir? Şimdi sırası ile bunları görelim:

1- Taşköprülü-zâde, *âlimin* (=veya *mu'allimin*) temel vasıflarını ve hedeflerini şu satırlarla ortaya koymaktadır: “...her gâh ta'lîmi li-vechi'llâh olup ta'lîmden merâmı sem'a ve riyâ ve resm ü 'âdet ve yâhûd ziyâde câh u hurmet ü haşmet olmaya. Belki ancak merâmı taleb-i rızâ-yı Hudâ-yı Rabbü'l-erbâb ve evâmirine imtisâl ve nevâhîsinden ictinâb ve neşr-i 'ilm ve teksîr-i fukahâ ve taklîl-i cehele-i süfehâ ve 'ibâdu'llâhi Hakka irşâd u hidâyet ve cümlesini neş'etinde nâfi' olana delâlet ve ızhâr-ı dîn-i mübîn-i Rabb-ı mu'in ve ikâmet-i sünnet-i Resûl-i Rabbü'l-'âlemîn ve teşyîd-i kavâ'id-i İslâm ve temyîz-i miyâne-i helâl u harâm olup ve bu a'mâlinde ihlâs-ı niyyet idüp kasdı ecr-i âhîret ola. Ve Hakk Ta'âlânun 'ibâdından 'ulemâ'-i muttakîn hakkında va'dinün husûlüne cezm ü yakîn ... olup recâ-yı sevâb ve havf-ı 'itâb eyleye. Ve dahi ma'lûm ola ki her hâlde 'ilm mânend-i mâldur. Evvelâ hâl-i iktisâbdur. Ba'dehû hâl-i iddihârdur ki anunla sâhibi su'âlden ganî olur.

*Ba'dehû nefsine ve gayre infâkdur. Anunla merd-i kâmil ve sahî-i mutafazzıl olur ki bu hâl eşref-i ahvâldür.*¹²¹

Bu paragrafta vurgulanan konuları maddeler hâlinde hulâsa edecek olursak, *mu'allim (âlim)*:

a) İlmi, mevki' elde etme hırsı ve cemiyetten saygı görme arzûsuyla değil, sırf Allâh için öğretmelidir; gâyesi Allâh'ın rızâsına nâil olmak, yapılmasını istediği şeyleri yapıp, yasaklamış olduğu şeylerden kaçınmak olmalıdır.

b) İlmi yaymağı, âlimleri (=fakihleri) çoğaltıp câhillerin sayılarını azaltmağı hedeflemelidir.

c) Maksudı Allâh'ın kullarına doğru yolu göstermek, onların dalâlete düşmelerine mâni' olmak olmalıdır.

d) Allâh'ın dînini, O'nun Peygamberinin sünnetini açıkça ortaya koymalı; İslâm'ın kâidelerini güçlendirmeli; harâmın ve helâlin neler olduğunu insanlara göstermelidir.

e) Bütün bunları yaparken, sâlih bir niyetle hareket etmeli; sâlih amellerinin karşılığı olarak *sevâb* ummalı ve günâh işlediği takdirde *'itâb* edileceğini bilmeli. yâni *havf* ve *recâ* arasında bulunmalıdır.

f) İlmin tıpkı *mâl* gibi olduğunu; önce kazanıldığını, sonra ihtiyaç durumunda kullanılmak üzere depolandığını; bilâhare hem bizzat kendi nefsinin ve hem de başkalarının faydalandırıldığını (=infâk) bilmelidir ki, ancak bu sûretle kâmil, fazîletli ve cömert bir insan olması mümkündür.

Şu hâlde, kendisini *ilmiye* zümresi içinde görmek isteyen birisinin yapacağı şey, önce öğrenmek, sonra başkalarına öğretebilecek bir duruma gelinceye kadar öğrendiklerini biriktirip değerlendirmek, daha sonra da bizzat başkalarına öğretmektir. *Öğretmek*, son derece ehemmiyetlidir; ancak, öğrendiklerinden bizzat faydalanmak da aynı derecede ehemmiyetlidir. Nitekim, "...*'ilmini gayre ifâde idüp lâkin kendüsi müntefi*" olmayan kimse, "*mânend-i kitâb ve defter-i hisâbdur ki gayre müfîd ü nâfi' ve kendüsi gayr-i müntefi'dür. ... Ve dahi fitîle-i çerâğ gibidür ki âhara zıyâ-bahş ve kendüsi tu'ma-i âteş olur.*" Kişi, faydası sâdece başkalarına dokunan kitap ve defter gibi

¹²¹ *Mevzâ'âtü'l-'Ulûm.*, I, s. 67-68.

veya etrâfını ıstıpt kendisi yanıp tükenen *çerâğ fitili* veya mum gibi olmak istemiyorsa, öğrendiklerinden bizzat kendisi de faydalanmalıdır. Buna *ilmiyle âmil olmak* denmektedir ki, eğitim ve öğretim sözü konusu olduğunda, klasik kaynaklarımızın hemen tamâmının aynı noktaya işâret ettiklerini görürüz¹²². Bu arada, Taşköprülü-zâde'nin üzerinde durduğu, *başkalarına ilim öğretme, doğru yolu gösterme* konusunun da, aynı kaynaklarımızın bilhassa vurguladıkları bir husûs olduğunu belirtmek durumundayız. Tıpkı Taşköprülü-zâde'nin dediği gibi, "...bir kimse ki Hakk Ta'âlâ anun elinden bir kimseye hidâyet eyleye, ol kimseye hayrdur mecmû'-ı rûy-ı zemîn ü âbdan ki üzerine âfitâb u mâhtâb tâli' ve her birinün pertev ü şu'â'ı anda lâmi' olur."¹²³

Aranan, arzûlanan ve öngörülen şu vasıflar, bize nasıl bir âlim tahayyül edildiğini açıkça ortaya koymaktadır.

2- Üstâd (=âlim, mu'allim, hoca), ilim öğrettiği talebeyi evlâdı mesâbesinde görmeli, ona merhamet etmelidir. Nitekim, Müslümanların üstâdı durumundaki Peygamber, "*Benüm size merhamet ü eşfâ-kum vâlidün veledine mahabbeti mertebesindedür.*" buyurmuştur. Bu, aynı zamanda karşılığını da gerektirir; talebe de üstâdının hakkına saygı göstermek durumundadır. Çünkü, "...hakk-ı üstâd cemî'-i hukûkdan ekser ü a'zam u ekberdür. ... ve dahi ... hakk-ı üstâd hakk-ı pederden ekser ü ekberdür. Zîrâ ki üstâd sebab-i hayât-ı bâkiyye ve peder sebab-i hayât-ı fâniyyedür." Kezâ, talebe, birbirinin kardeşi gibidir; nasıl ki kardeşler arasında "*mahabbet ü meveddet*" sözü konusu ise, talebe arasında da aynı şeyler gerekli ve geçerlidir. "*Zîrâ 'âmmе-i 'ulemâ'-i dîn müsâfirîn-i sâlikân-ı râh-ı Hudâ-yı Rabbü'l'âlemîndürler. İçlerinden mu'allim olan mürşid-i reh-nümâ ve müte'allim olan şürekâ'-i hem-râh u rufekâdurlar.*"¹²⁴

3- Üstâd, "*sâhib-i şerî'at*" olan Peygambere uymalı ve öğrettiği ilimden bir karşılık ve sevap beklememeli; talebeden ücret istememeli; onlara karşı yumuşak ve mütevâzı davranmalı, kendilerini sevmeli; onlara fazîleti ve kemâli öğretmeli; içlerinden fakîr ve garîb

¹²² Meselâ bkz. Şeyhoğlu, bu yazının birinci kısmı, dipnot 1; bu husûsta çeşitli örnekler için ayrıca bkz. F. Unan, *Fâtiḥ Külliyesi*, s. 299-300.

¹²³ *Mevzâ'ât*, I, s. 68.

¹²⁴ *A.g.e.*, I, s. 68-69.

olanlara karşı daha yakın bir alâka göstermeli ve kendilerine yardımcı olmalıdır. Üstâd bilmelidir ki, “*‘ilm ile tâlib-i mâl ve tahsîl-i câh u celâl eylemek hemân pâpûşının altını mehâsin ve rûyî ile silmek gibidür ki, ol takdîrce hâdim mahdûm ve mahdûm hâdim olmak lâzım gelür. İmdi sana lâzımdur ki hutâm-ı dünyâyâ meyl ve ikbâl u vilâyet-i manâsıb u iclâl tarafına tevcîh-i bâl itmeyesin.*”

Ancak, eğer âlim mevki’ ve makâmı sırf kendi arzularını tatmîn etmek için değil de, insanlara faydalı olmak, iyilikleri emredip kötülüklerden sakındırmak ve dîne hizmet etmek düşüncesiyle isterse, bunu tabîî görmek gerekir. Aynı gâyeyle, kifâyet mikdârı mâl (=servet) edinmek de câizdir. Binâenaleyh, “... *taleb-i câhdan merâm ü niyyet emr bi'l-ma'rûf ve nehy 'ani'l-münkere kudret ve tenfîz-i kelâm-ı hakk ve i'zâz-ı dîne meknet olup hevâ-yı nefis ü fesâd u şenâ'at için olmaya, ol takdîrce emr bi'l-ma'rûf ve nehy 'ani'l-münker ikâmet idicek mikdâr mâl u câhı iksâr câ'izdür. Ve lâ'ik olan oldur ki bu husûsda muhkem tefekkür ü mülâhaza ve tedebbür eyleye. Zîrâ ta'allüm-i 'ilm cehd-i kesîr itmeyince olmaz. Anı dünyâyı dîn u hakîr ü fânîye sarf etmek lââyık değildir.*¹²⁵”

4- Üstâd, talebesini kötü huylarından arındırmak için her fırsatı kullanmalı, bu husûsta ihmâlkâr davranmamalı; aksine, bâzan dokundurarak (=ta'riz), bâzan açıklamak (=tasrîh) sûretiyle, bâzan *telmîh* yoluyla nasîhat etmeli; lââyık olmadığı mevki'lere göz dikmekten alıkoymalıdır. Üstâd, talebesine, ilim öğrenmekten maksadın, dünyevî çıkarlar te'mîni ve makâmlar elde etmek olmadığını, aksine “*sa'âdet-i uhreviyye*” olduğunu anlatıp öğretmelidir; talebesinin, “*riyâset*” veya *ulemâ* ile “*mübâhât ve müfâheret*” için ilim öğrendiğini görse bile, onu tahsîlden bütünüyle men'etmemeli; bilakis böyle bir arzûyu iyiye yönlendirmeğe çalışmalıdır. Zîrâ, öyle bir zaman gelir ki, o kişi ilim öğrenmek sûretiyle olgunlaşır, işlerin hakikatlerine vâkıf olur ve böylece ilmi dünyevî maksatlarla talep ettiği için ne kadar yanıltmış olduğunu bizzat kendisi anlar. Nitekim, geçmiş ulemâdan bâzıları, “*biz 'ilmi Allâh'un gayri için ta'allüm eyledük, yine 'ilm ibâ' [imtinâ] eyledi, illâ Allâh için oldi*” demişlerdir. Binâenaleyh, eğer başlangıçta talebe ilim öğrenmek sûretiyle ‘bir yerlere gelebileceğini’ veya ‘bir şeyler elde edebileceğini’

125 A.g.e., I, s. 70.

düşünmezse; gayretinin fuzûlî ve netîcesiz olduğunu sanarak tahsîlden vazgeçebilir. Bu sebeple, "... üstâd şâkirdini evâ'ilde ba'zı 'ilme tergîb eyleye ki anunla riyâset tergîb olunur. Tâ ki riyâsete meyl ile sa'âdet-i tahsîl-i 'ilme neyl müyesser olup ba'dehû tadrîcile hakkı iz'ân ve 'ilmün hakikatde gâyet ü netîcesine ikân hâsıl ola. Anun içündür ki fıkhiyyâtda 'ilm-i münâzarayı i'mâl u icrâ itmeğe ruhsat virmişlerdür. Tâ ki evvelinde ilzâm-ı hasmile mübâhât u iftihâr için 'ilme muvâzabet ü tekrâr eyleye. Ba'dehû tadrîcile fesâd kasdına vâkıf ve ol niyyetün butlânunu 'ârif olup andan sâlik-i menhec-i kavîm ve reh-rev-i sırât-ı müstakîm ola. Belki Hakk Ta'âlâ sayt-ı cemîl-i câhı şer'-i şerîf ü 'ilmün hıfz [u] hurâseti için vaz' eylemişdür ki derûnı hubb-ı dünyâ vü câh ile pür olan merdân-ı bî-intibâh ol recâ ile cihet-i 'ilme ilticâ' eyleyeler. Nitekim etrâf-ı dâmda vaz' olunan dâne giriftarî-i sayd hîle vü bahâne olur. Ve dahi sebab-i tenâsül olan şehvet gibi ki o lezzet efrâd-ı nev'-i insâna bâ'is-i kesret olur. Anun için dimişlerdür ki 'eğer riyâset olmasa 'ilm bâtul olurdu'. Lâkin bu dahi ma'lûm ola ki eğer tab'-ı müte'allim mâ'il-i cânib-i şerr ü fesâd ve tâlib-i mâl u câh-ı bî-ımtidâd ise, ol ma'kûleye riyâset-i medh u tahsîn ile mahabbetini kalbinde temkîn itmek gerekdür. Zîrâ muhtemeldür ki medh ü tahsîni te'sîr eylemekle kalbinde câygîr olup sonra zevâli muhâl ve yâhûd izâlesinde işkâl ola.¹²⁶

5- Üstâd, mutlakâ engellenmesi gereken "emr"den talebeyi men'etmelidir. Ancak, bu husûsta "ta'rîz" ile yetinmeli; uzun uzun niçin engellediğini anlatmamalıdır; zîrâ, kişiyi bir şeyden men'etmede "ta'rîz" daha te'sîrlidir. Oysa, aksi bir durum, yâni, engellenen şeyin engelleme sebebini açıklamak (=tasrîh), yasaklanan söz konusu kötü fiilde ısrâra veya inâda sebep olabilir¹²⁷.

6- Hoca, "ta'lîmde müte'allime mühimm olan 'ilm ile ibtidâ" etmeli, yâni eğitim ve öğretime, talebe için en ehemmiyetli ilim hangisi veya neler ise onlarla başlamalıdır. Bu ilim ister "emr-i ma'âş"la, isterse "emr-i ma'âdin" ile ilgili olsun, fark etmez. Öğretilecek olan ilimlerin öğretiliş sırası çok dikkatli bir şekilde belirlenmeli, bir kere belirlenip sıraya konduktan sonra da bu sıraya

¹²⁶ A.g.e., I, s. 71-72.

¹²⁷ Teferruat, a.g.e., I, s. 72-73.

mutlakâ uyulmalı; öngörülen bütün ilimler tedricen işlenmeli ve böylece basamak basamak ileri safhalara doğru gidilmelidir. Hoca, bu husûsta talebenin istîfâdını ve tahammül sınırını da göz önünde bulundurmalı; taşıyamayacağı yükü yüklememelidir. Nitekim, Peygamberimiz bile bu konuda “*Biz ki ma’şer-i enbiyâ ve zümre-i asfiyâyuz, me’mûrlaruz ki efrâd-ı nâsdan her ferdi menzilesine inzâl ve her birine ‘ilmi mikdârı tekellüm ü bast-ı makâl eyleyevüz.*” buyurmuş¹²⁸ ve insanlara tâkatlarının üzerinde yük yüklenmemesi, anlayamayacakları sözlerin (=ilimlerin) kendilerine söylenmemesi gerektiğini belirtmiştir. Kezâ, hadîste “*Halka fehm ü iz’ânları mikdârı söyleyün ve inkâr itdükleri kelâmı terk idüp anlara ilkâ’ eylemeyün. İster misünüz ki Allâhu Ta’âlâ ve Resûl-i Hudâ tekzîb oluna.*” buyurulmuştur¹²⁹. Zîrâ, kişi aklının ermediği bir meseleyi, sırf bu sebeple reddedebilir; bu belirtildiği üzere, Allâh’ın ve Rasûlü’nün inkârı ve reddi dahi olabilir. Bu sebeple, “*nâ-ehle ta’lîm münker-i ‘azîm oldığı gibi tahsîl-i ‘ilme müsta’idd ve himmet-i ‘ulemâdan müstemedd olanlardan ‘ulûmı men’ ü iddihâr fâhişe-i ‘azîme ve kâr-ı düşvârdur.*” Binâenaleyh, ilim ne ehli olmayana açılıp aktarılmalı ve ne de ehli olandan saklanıp esirgenmelidir. Böyle bir davranış “*ulemâ-i kirâm üzerine harâm*”dır. Nitekim, Kur’ân’da (Âl-i İmrân, 187) dahi “*Allâh, kitap verilenlerden, onu insanlara açıklayacaksınız ve gizlemeyeceksiniz, diye ahid almıştır.*¹³⁰” buyurulur.

7- Mu’âllim (=âlim, üstâd), talebeyi küçük yaşta itibâren eğitmeğe başlamalıdır. Bilhassa *hıfza* (=hâfızlığa) küçük yaşta başlanması son derece mühimdir. “*Zîrâ hıfz-ı sığâr mânend-i nakş-ı eşcârdur*”; küçük yaşta ezbere girişme, ağaç üzerine yazı yazmağa, nakış işlemeğe benzer ve kalıcı olur; hâlbuki ilerlemiş bir yaşta *hâfızlığa* girişmek, su üzerine yazı yazmağa benzer: “*zamân-ı şebâbdan sonra sa’y u şitâb mânend-i nakş-ı âbdur.*”

Taşköprülü-zâde’nin, altıncı maddede ele aldığı tedricî eğitimin ehemmiyetine ve ehli olmayana gereksiz bilgilerin aktarılmaması konusuna tekrâr döndüğü görülüyor. Ulemâ (=mu’allim) için, “...

¹²⁸ A.g.e., I, s. 73.

¹²⁹ A.g.e., I, s. 74.

¹³⁰ Teferruat, a.g.e., I, s. 73-76.

lâyık olan oldur ki sığara fehmleri tahammül itdiği mikdâr zıkr ü ta'lîm eyleye. ... Ol mertebeyi tahsîl itdükden sonra anun fevkında olan 'ulûma terakkî ve her birini kemâl-i şevk ile telakkî eyleye." Aynı şekilde, "zümrre-i 'avâmm-ı müteşerri'inden kelimât-ı dakîka-i sûfiyyeyi men' eyleyeler. Zîrâ anlar kelimât-ı hikmet-simâtı zâhir-i şer'a tatbîkdan 'âciz ü kâsır olup bir mu'în ü nâsır olmayacak anlardan kayd-ı şer'un inhilâlîne ve tatbîk mümkün olmamak ile 'akîdelerinin fesâd u ihtilâlîne mü'eddâ olup ne'ûzu bi'llâh zındık u ilhâd üzerlerine meftûh ve cümle 'ilmleri zâyi' ve ber-bâd olup sûfi-i mürîd iken şeytân-ı mürîd olur." Öyleyse, ister şer'î sâhada ve isterse tasavvufu ilgili olsun, kişilere anlayamayacakları konular anlatılmamalı ve bu sebeple onların dalâlete düşmelerine yol açılmamalıdır. Bu husûsta, kendi zamânındaki davranışlara da dikkati çeken Taşköprülü-zâde, "bu hâlet-i bed zamânımızda ba'zı 'avâmmda müşâheddür ki *Fusûsu'l-Hikem*¹³¹ ve anun emsâli kitâbları ki tahkîk u itkânına ve ma'nâ-yı maksûdun fehm ü iz'ânına kâdir değül iken tettebbu' ve anunla ezvâk-ı meşâyih-i kibârdan behre-dâr olmağı tevakkî' iderler. Âkîbetü'l-emr vâdî-i dalâletde hayrân ... kalurlar." der ve bunun tehlikesini vurguladıktan sonra, "Ey tâlib-i hakk ve râgıb-ı sıdk olan birâder-i 'azîz, sana vâcib olan oldur ki evliyâ'ul-lâh-ı kibârı inkâr itmeyesin. Zîrâ anlar senünle Cenâb-ı Bârî ortasında vesîle ve Hazret-i Rasûl-i Hudâ'dan halîfedürler.¹³²" Ve, "Nihâyetü'l-emr anların makâlât-ı hafîyye ve ahvâl-i garîbelerinden fehm itmediğün kelimâtı yine ehline havâle eyle¹³³" tenbîninde bulunur¹³⁴.

Gerek *ulemâ* ve gerekse *sûfiyye* arasında yaygın bir şekilde görülen ve bugün de pekâlâ müşâhade olunan bu tavrı, *seçkin* bir *ilim anlayışı* olarak mütâlâa edebiliriz. Kezâ, *ulemânın* ve *tasavvuf erbâbının* nüfûzunun etkili bir şekilde İslâm cemiyeti arasında yayılmasında ve asırlar boyu gücünden fazla bir şey kaybetmeme-

131 *Fusûsu'l-Hikem*, ünlü mutasavvıf Muhyî'd-dîn-i Arabî'in tasavvufa dâir eseri. Eser, tercüme ve şerh olarak dört cild hâlinde Türkçeye de çevrilmiştir (bkz. Ahmet Awni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercümesi ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı - Selçuk Eraydın, 1. baskı, İstanbul 1989; 2. baskı İstanbul 1994).

132 A.g.e., I, s. 76-77. Yukarıda işaret olunduğu üzere, kendisinin *Halvetü Tarikati*'ne mensûbiyeti, bu tenbîhi anlaşılır kılmaktadır.

133 A.g.e., I, s. 78.

134 Teferruat, a.g.e., I, s. 76-82.

sinde bu anlayışın mühim bir payı bulunduğu düşünülebilir. Öte yandan, aynı tavrın güçlü bir savunma mekanizması te'mîn ettiği ve *hâl ehli olmayanın hâlden anlamayacağı* düşüncesinin, bir takım îtirâzlar karşısında, bilhassa tasavvuf erbâbı tarafından bir çeşit kalkan gibi kullanıldığı bilinmeyen bir husûs değildir.

8- İlim adamında aranan vasıflar cümlesinden olmak üzere, Taşköprülü-zâde'nin üzerinde durduğu bir diğer husûs da, ulemânın (=muallimin) *söyledikleri ile yaptıkları* arasında uyum olmasıdır: "*Mu'allime lâ'ik olan oldur ki kavli fi'line muvâfık olup tilmîze emr itdiği ef'âl ile evvelâ kendüsi 'âmil olmak gerekdür ki te'sîr hâsıl ola.*" Binâenaleyh, sigara içen bir doktorun, sigara içmenin zararlarına dâir söylediklerinin, sigara mübtelâsı üzerindeki etkisi ne ise, "*kavli ile fi'li*" arasında uyum bulunmayan bir âlimin, bir hocanın talebesi üzerindeki etkisi de aynı şekilde olacaktır. "*Zîrâ eğer akvâlini ef'âli tekzîb iderse tergîb ü terhîb mümkün olmayup halk andan ve kelâmından istimdâd eylemekden nefret ve anunla mu'âşeretden ızhâr-ı zacret iderler.*" Dolayısıyla, âlimin söylediği sözlerin dinleyenler üzerinde etkili olabilmesi, halkın kendisinden uzaklaşmaması ve ona rağbet etmesi için fiillerine dikkat etmesi lâzımdır; bu çerçevede *hocanın dediğini tut, gittiği yola gitme* sözü fazla mânâlı değildir. Çünkü, halk kendisinden daha bilgili olduğunu düşündüğü kimseleri taklîd eder: "... *ekser-i nâs ashâb-ı taklîd olup bir kelâmı kâ'il olanun zâhir hâline nâzır olurlar.*" Bu sebeple, "*mu'allimün 'ilmi neşr ü teksîrden a'mâlini tezkiye ve tathîre ihtimâm u i'tinâsı kesîr olmak gerekdür.*"¹³⁵

Bu arada, âlime lâzım olan bir diğer vasıf ve meziyet de *vera'*dır. *Vera'*, harâmlardan kaçınmak, zühd ve takvâ sâhibi olmaktır. Âlim *vera'* sâhibi olmalıdır ki "*'ilmi enfa' ve fevâ'idi ekser ü ecma'*" olabilsin. Binâenaleyh, âlim gösterişten kaçınmalı, faydasız ve boş sözler söylememeli, makâm ve mevki' tutkunu olmamalı, harâm yememeli ve günâhkârlarla bir arada bulunmamalı, gıybet etmemeli, küçük de olsa günâh işlememeli, Allâh'ın "*mahlûkâtı*" ile istihzâ etmemeli, ihânete kalkışmamalıdır¹³⁶.

¹³⁵ A.g.e., I, s. 82.

¹³⁶ A.g.e., I, s. 86-87.

9- Ulemâda aranan şartlar arasında, âlimin ders anlatırken takınacağı tavır üzerinde de bilhassa durulur. Hocanın ders esnâsındaki tavırlarının müsbet veya menfî oluşuna göre, talebe üzerindeki etkisini uzun uzun îzâha sanırsız gerek yoktur. Günümüzün modern eğitim sistemlerinde bile, talebenin, bir dersi benimseyip benimseme konusunda hoca ile ders arasında bir ilişki kurduğu ve bunun insanın fitratı gereği, kaçınılmaz olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, Taşköprülü-zâde'nin bu konu üzerindeki hassâsiyetini tabîî karşılamak gerekir¹³⁷.

Taşköprülü-zâde'ye göre, hoca “vakt-i ta'lîmde” öfkesine hâkim olmalı; “ta'lîmini hezl ile” karıştırmamalıdır; zirâ kalbi katılaştır, Allâh'ı unuttur. Kezâ, ders anlatırken gülüp eğlenmemeli (*dahk ü lu'b eylemeye*)dir; çünkü bunlar “mevt-i kalb belâsını celb iderler”; bilakis her zaman *hilmi*, *vakârı*, *sabrı*, *rıfkı* ve iyilikle muâmeleyi (=mudârâtı) kendisine şîâr edinmelidir. Zaman zaman sözüne îtibâr edilmediğini hissederse, buna aldırış etmemeli, vazîfesinin “teblîğ ü irşâd” olduğunu, “hidâyet ü tevfk”ın ancak Allah'tan olacağını bilmelidir. Mu'allim, okuttuğu talebenin durumunu sürekli göz altında bulundurmalı, zaman zaman imtihan etmeli ve böylece “ilme hırsını” yoklamalı, ona göre davranmalıdır. Derse başlamadan önce, kendi durumunu murâkaba etmeli, neyi bilip neyi bilmediğini kendi nefsinde gözlemeli, eksiklerini gidermeli ve kendisine muhtâç olanlara eksik bilgi aktarmamalı; hiç bilmediği bir mesele söz konusu olursa, öğrenmeden onunla ilgili bir şey söylememelidir. Eğer, ders verdiği kimseler *mübtedîler* ise, kendileri ile uzun uzun *mübâhase* etmemeli, onlara *müşkilât* çıkarmamalı; aksine, “*tedrîc ile el-ehvenü fe'l-ehven tarikiyle ta'lîm*” eylemeli; eğitimde yavaş yavaş ve kolaydan zora doğru giden bir yol tâkip etmelidir. Fakat, kendisini dinleyenler şâyet ileri seviyede olanlar (=müntehîler) ise, onlarla işlenen konuyu uzun uzun müzâkere etmeli, meseleleri en ince teferruâtına kadar işlemeli ve bilhassa ders *fıkıh* ise, “*fıkhun müşkilâtına duhûl*” etmeli, talebesini lâyıkı vechile bilgilendirmelidir. Kezâ hoca, ders anlatırken, talebenin eksiklerini bilmeli, gözetmeli ve ihtiyaç duydukları konular üzerinde daha fazla durmalı; “*her sınıfa*

¹³⁷ Dokuzuncu vazîfe olarak zikredilen hususlara, *Mevzâ'âr*'da yaklaşık 13 sayfa ayrılması (I, s. 87-100), bu bakımdan fevkalâde dikkat çekicidir.

aklı ve fehmi idrâk itdiği mikdârınca ilkâ-yı kelâm ve irşâd u i'lâm" etmelidir. Eğer talebe iyi bir seviyede, güç meseleleri kavrayacak durumda ise, böylelerinin "ta'lîmine ikdâm ve eşedd-i ihtimâm ile ihtimâm eyleye. Ve illâ hemân ferâ'iz ü sünen bilecek mikdâr üzre iktisâr eyleyüp ba'dehû iktisâba iştigâl ve nevâfil-i tâ'at u 'ibâdât-ı Melik-i müte'âl ile emr eyleye." Diğer taraftan, soru sorarken veya sorusu cevaplanırken, iyi niyetli olmayan, sırf inat ve aksilik olsun diye hareket eden talebe ile uğraşmamalı; böylelerini ciddîye alarak cevap vermeye kalkışmamalıdır.

Müderris için en kötü olan şey, "her sabâh dersden bir kaç satıra nazar idüp anı fehm eyleyüp sâ'irinden bî-haber iken varup ol ma'lûmı müte'allime ilkâ" eylemek; "lâkin zihni sâ'ir ebvâbun cümlesinden ve yâhûd ekserinden hâlî ve nice lâzım olan mukaddemâtdan 'ârî" olmaktır. Bu, ta'lîmde kolaycılıktır; fakat zararı büyüktür; zîrâ, işin bu kadar kolay olduğunu zannedenler çıkıp, gerekli müktesebâta sâhip olmadıkları hâlde, "mansıb-ı tedris talebine" kalkışır. Bu durumun vahâmetini vurgulayan Taşköprülü-zâde'nin, aynı konuda kendi zamânında cereyan eden hadiselerden son derece şikâyetçi olduğu görülüyor. Nitekim, şu satırlar bu açıdan dikkat çekicidir: "Bu beliyeye-i 'âmmeye zamânımızda şüyû' bulup ol sebebden nice erbâb-ı cehâlet mansıb-ı tederrüse duhûle cür'et idüp anunla rüsûm-ı 'ilm ve revnak-ı medâris harâb u dâris olmuşdur. Ve bu makûle tâ'ife-i bî-edeb indirâs-ı 'ilme sebep olmuşlar iken yine her biri zamâneye 'itâb ve ızhâr-ı şikâyet ü ıztırâb iderler. Hakk Ta'âlâ ol makûle süfehâya cezâ eyleye."

Taşköprülü-zâde'nin, gerek talebenin ve gerekse hocanın (=âlim, mu'allim, üstâd), ilim öğrenirken de öğretirken de göz önünde bulundurmasını öngördüğü bir hedef vardır ki, bu hedefi sık sık tekrâr ettiği dikkati çeker: Söz konusu hedef, öğrenilen ve öğretilen *ilmin gâyesi* ve insana faydası ile ilgilidir. Daha önce de bir kaç kez temâs edildiği üzere, bu hedef, insanın *ebedî saadeti* elde etmesi, bunun için dünyâ hayâtında *doğru yol* üzere olmasıdır. Dolayısıyla, bir *âlim*, ilim öğreneceği veya bir başkasına öğreteceği zaman, konuya bu açıdan bakmalı; "ta'lîminde 'ibâdu'llâhı hakka irşâd u hidâyet ve her birine sâlih ü nâfi' olana delâlet itmeğe niyyet" etmeli; yine söz konusu gâyenin tahakkuku için, talebeyi dünyevî menfaat peşinde koşmaktan, "tama' u recâ"dan uzak tutmalı; ona,

ilim öğrenmekten ve öğretmekten maksadın, “*hakka irşâd u hidâyet*” olduğunu öğretmeli; kendisine “*sâlih ve nâfi‘ olan*”ı göstermelidir. Kezâ, maksat bu, yâni insanları *hakka* yöneltmek ve *doğruya* ulaştırmak olduğuna göre, hoca, kendi gücüyle okuyamayacak durumda olanları gözetmeli, “*fakîr ü garîb olanları kendîye takrîb idüp tevâzu‘ u meskenet ve ızhâr-ı ‘atf u mahabbet*” etmeli, böylece bunlara fakirliklerini ve garipliklerini hissettirmemelidir.

Öte yandan, âlim, “*ilmde cidâl u hakk olan mahallde*” sözünü ok, dilini kılıç gibi kullanmamalı, yumuşak olmalıdır; zîrâ aksi bir durum, ancak dalâlet kapısını aralar¹³⁸.

Ulemânın sâdece eğitim faaliyetleri ile meşgûl olmadıkları, bunun dışında doğrudan devlet katında da vazîfe aldıkları bilinmektedir. Dolayısıyla, âlimin ders verirken takınacağı tavır ve benimseyeceği hareket tarzı ne kadar ehemmiyetli ise, devlet katında fiilen vazîfe aldığı zaman da nasıl davranacağı, halk ile nasıl bir ilişki içerisinde olacağı, aynı ölçüde ehemmiyetlidir. Âlim, *kadı* veya *müftî* olarak vazîfe göreceği gibi, vaaz ve irşâd kürsülerinde bulunmak sûretiyle de halka hitâb edebilir; diğer bir deyişle, hem dînî ve hem de kamu hizmeti niteliğinde vazîfeler deruhde edebilir. Dolayısıyla, *müftî* olarak *fetvâ* verirken, *kadı* olarak *hükmederken*, *vâiz* olarak *va‘z u irşâdda* bulunurken, belirli kâidelere göre hareket etmek mecbûriyetindedir. Bu sebeple, Taşköprülü-zâde’nin, bu kısımda konuyu üç alt başlık altında incelediği görülüyor: *Âdâb-ı Fetvâ*, *Âdâb-ı Kazâ* ve *Âdâb-ı Tezkîr*.

Şu hâlde, *âdâb-ı fetvâ* çerçevesinde, bir âlim nasıl hareket etmelidir?

Her şeyden önce, *fetvânın* ve *fetvâ makâmının* son derece ciddî, büyük mes’ûliyet gerektiren bir iş ve makâm olduğu bilinmelidir. Bu sebeple, “*ulemâ’-i selef*”, *fetvâ* verme veya *fetvâ makâmına* geçme husûsunda cür’etkâr olmağı “*tecvîz*” etmemişlerdir. Çünkü hadîste, “*Sizün duhûl-i nâra gâyet cür’et ü ikdâm idenlerünüz fetvâya gâyet ile cür’et eyleyendür. Ve tahkîk müftînün zahrı halkı cehenneme îsâl ider cisrdür. Halâl u harâm itdiği mâl u dem ü ferc de.*” Zîrâ, konuyu yeterince kavrayamamış ve yanlış karar vermiş

¹³⁸ A.g.e., I, s. 87-89.

olabilir ve bu sebeple “her birinün nicesine helâl iken harâmdur diyü ve yâhûd ‘aksi olarak fetvâ virüp müstefî olan câhil hakikat-i hâlde gâfil ü zâhil olup anun fetvâsına i’timâd ve kelâmına i’tikâd idüp ‘amel itmekle cehenneme dâhil olup gûyâ anun zahrından mürûr ve râh-ı dûzaha ‘ubûr itmiş olur.¹³⁹”

Binâenaleyh, hiç bir âlim fetvâyı (ve fetvâ makâmını) gönül huzûru içerisinde kabûl etmemelidir; ancak, şiddetli tazyik ve zorlama söz konusu ise, kabûl edilebilir. Aynı şekilde, “sultân-ı zamân dahi fetvâya tâlib olanı isti‘mâle râgıb” olmamalıdır; zîrâ, böyle birisi, konunun ehemmiyetini kavramamış demektir ki, her an hatâ yapabilir; hattâ bu makâmın gücünü kullanarak gayr-i meşrû yollara tevessül etmesi de imkân ve ihtimâl dâhilindedir. Hâlbuki, aynı vazîfeyi gönülsüz kabûl eden kişi, meselenin ehemmiyetine vâkıf olduğu için, karar verirken çok dikkatli davranır, hatâ etmekten sakınır. “‘Ulemâ-i selef”in, böyle tehlikeli bir vazîfeyi almaktansa, susmayı ve sâdece dinlemeyi konuşmaktan efdal, bir köşeye çekilip oturmayı “ta‘ayyun u zuhûrdan eşref ü ekmel” saydıkları bilinmelidir. Onlar, kendilerine böyle bir vazîfe teklîf edildiğinde, başka birisinin bu işe daha ehil olduğunu belirterek, kabûl etmek istemezlerdi.

Peki, fetvâ işi görüleceğine ve bu makâm mutlakâ doldurulacağına göre, ulemânın bundan kaçınması ne derece doğrudur? Veya, bu makâmdan nereye kadar kaçılabilir? Söz konusu vazîfeyi hiç mi kabûl etmemek gerekiyor? O takdîrde, fetvâ makâmına kim oturtulacak?

Yukarıda da işâret olunduğu üzere, ulemâyâ fetvâ makâmının kapısı bütünüyle kapatılmış değildir. Burada, ısrarla üzerinde durulan husûs, bu makâmın son derece mes’ûliyet gerektiren bir mevki’ olduğunun bilinmesi; *tevcîh* söz konusu olduğunda, durup düşünülmesi; üstlenilen vazîfenin lâyıkiyle îfâ edilip edilemeyeceğinin göz önünde bulundurulmasıdır. Kabûl edildiği takdîrde de, dikkatli davranılmalı, yöneltlen her soruya mutlakâ cevap verilmemelidir. Nitekim, şu satırlar bu noktayı vurgulamaktadır: “Lâkin eğer hiç bir tarîkile kabûlden imtinâ‘a mecâl olmayup ve reddi muhâl olsa meselâ kendiden efdal ve evra‘ u ekmel kimse bulunmasa ve yâhûd ikrâh olunsa ol zamânda kabûl farz olur. Ammâ vâcib olan oldur ki

¹³⁹ A.g.e., I, s. 89-90.

ancak vâki' olan mühimmât-ı dîniyyede fetvâ virüp gavâmuz-ı garîbede virmeye. Eğer yakîni olmayup şekk üzre oldığı mes'eleden su'âl olunsa 'lâ-edrî' diye. Ya'nî 'bilmezem' diyüp 'âr eylemeye. Zîrâ 'lâ-edrî' nısf-ı 'ilmdür.¹⁴⁰

Fetvâ makâmı kabûl edildiği takdîrde, makâmın imkânları şahsî çıkar için kullanılmamalı; bu yolla mâl ve mülk edinmeğe çalışılmamalıdır. Çünkü, bu makâm, çıkar mahalli değil, insanlara hizmet ve hakîkatin hâkim olması makâmıdır. Dolayısıyla, müftî olan birisi, "fetvâ ile taleb-i riyâset ve tama'-ı siyâdet ve rehâ'-ı ikbâl-i nâs ve celb-i kulûb u istînâs ve kesb-i câh u mâl ve teksîr-i mülk ü menâl" eylememelidir¹⁴¹. "Müftîye vâcib olan umûrdandur ki erbâb-ı zulme umûr-ı şer'îyyede ruhsat virmediği gibi tağlîzi dahi ol mertebe itmek gerekdür ki her birine imtisâl-i evâmirde fütûr ve şer'a inkıyâddan nüfûra mü'eddâ ola.¹⁴²" Bunun için de, müftînin herkesi dinlemesi, halkın kendisine ulaşmasını engelleyecek mâni'aları ortadan kaldırması, kapısını herkese açık tutması gerekir. Binâenaleyh, "müftînin ebvâbı küşâde ve cemî' levâzımı hâzır u âmâde olup müstefî olanlar merdûd u matrûd" olmamalıdır¹⁴³.

Bir âlimin kadı olması durumunda da aynısı, yâni müftî için tavsiye olunan husûslar geçerlidir. Çünkü, "ulemâ-i selef", fetvâ makâmına getirilmekten kaçındığı gibi kazâ makâmına yükseltilmekten de sakınmışlardır. Nitekim, hadîste "Bir kimse ki kâdî kılınup ol dahi râzî olsa ke-ennehû nefsinî bilâ-sikkîn zebh eylemişdür", yâni bıçak kullanmadan, kendi kendisini boğazlamış gibi olur buyurulmuştur. Kezâ "Kâdıyân fi'n-nâr kâdî fi'l-cenne" buyurulmuştur. Şu hâlde hangi kadılar cehennemde, hangi kadı cennettedir? Bu sorunun cevâbı, kişinin kadılığı kabûl etmesi durumunda, vazîfesinde nelere dikkat etmesi gerektiğini bilip bilmemesinde gizlidir. İmâm-ı A'zam da dâhil, büyük imâmların veya âlimlerin bir çoğu, kadı olmaktan kaçınmış ve hattâ bu uğurda hapse düşmeği göze almışlardır. Ancak, kadılığa kendisinden daha ehil bir kimse bulunmadığı takdîrde, "hukûk-ı 'ibâdî sıyânet ve 'âlemi fesâddan tahliye ve himâyet" için

140 A.g.e., I, s. 90.

141 A.g.e., I, s. 91.

142 A.g.e., I, s. 93.

143 Teferruât, a.g.e., I, s. 89-94.

kişiyi “kabûl-i kazâ farz olur.” Bu takdîrde de yapılacak şey, “miyân-ı halkda hakk u insâf ile kazâ vü hükûmet ve mazlûmı tahlîse sa’y u mu’âvenet” eylemek, “kendisi ve a’vânı hediye ve rişvet kabûl” etmemektir.¹⁴⁴ Bir vilâyete kadı tâyin edilen kişi nasıl olmalı, vazîfesinin başında iken nasıl davranmalı ve halk ile ilişkilerini neye göre belirlemelidir? Konu, daha geniş çerçevede ele alınmakla birlikte, kanaatimizce şu satırlar, meseleyi bütünüyle hulâsa eder niteliktedir: “Kâdî vilâyete ‘ilm ile siyâset ve hilm ile te’yîd ü takvîyet ve vera’ ile ziyânet eyleye. Ve dahi hüsnü’s-sîre ve marziyyü’s-serîre olup halka dest-i ma’rifet ü ihsânı güşâde ve emvâl-i müslimîni gâ’ib olduklarında hıfz u iddihâr idüp ashâbı için âmâde eyleye. Ve za’îf ü kavî beyninde ‘adl ü insâf idüp cevri ü i’tisâfdan ihtirâz eyleye. Ve dahi takîyyü’l-kalb ve kerîmü’l-hulk ola. Zîrâ kerem ü takvâ islâh-ı ra’iyyetde rükn-i akvâdur. Ve dahi re’âyâya nâsîh u rahîm ve müşfik ü kerîm olup rûz u şeb fukarâ ve erbâb-ı hâcâtı ihticâb ve mürâca’at idenlere sedd-i bâb eylemeye. Ve umûr-ı cumhûr-ı enâmıdâ dâ’imü’l-ihtimâm olup gerek zamân-ı bîdâr u hâb gerek sefer ü hazar cümle yanında berâber ola. Ve iki hasmun miyânında ta’dîl eyleyüp nazar u işâretde ve ku’ûd u tekellümde fark itdirmeye. Ve her biri ile isti’mâl-i hilm ü mücâmele ve tecâvüz ü lutfîle mu’âmele eyleye. Ve cinâyet idenlere ‘azâb u nekâl ikâ’ında isti’câl eylemeyüp belki cinâyetden hurûca bahâne taleb eyleye. Ve cânîden şübhe ile haddi der’ ü uskât itmeğe sa’y eyleye. Zîrâ ‘afv cânibinde hatâ ‘ukûbetde hatâdan efdaldür. Ve dahi hasmeyn beyninde kazâ eylemeye mâdâm ki gürsine vü teşne ola. Belki sîr-âb u şeb’ân ve şâd u gayr-i gazbân olduğu zamânda hükm eyleye. Ve dahi kâdîya evlâ oldur ki: Mesâlih-i müslimîne iştigâl eylediği sebebden rızkı Beytü’l-mâlden ta’yîn oluna. Ba’zı müctehidîn dimişlerdür ki: Beytü’l-mâlden dahi nikâhile bir zen ve bir hâdim ve dâbbe (hayvan) ve mesken alacak mikdâr mâl almak câ’izdür. Andan ziyâde ahz iderse hâ’in ü sârik olur. Ve ba’zı ‘ulemâ kitâbet-i sicillât için ücret almağı dahi tecvîz eylemişlerdür, sâ’ir nâs ol mikdâr kitâbet için aldıkları ücret mikdârı olucak. Zîrâ kâdînun zimmetine lâzım olan hükm eylemekdür. Kitâbet üzerine vâcib değıldür. Ve dahi dimişlerdür: Bir kâdî ki beytü’l-mâlden ecr ahz ide, ücret ile ‘âmil olmuş olmaz. Belki li’llâh ‘âmil olup nihâyet mertebe beytü’l-mâlden nasîbini istîfâ itmîş

¹⁴⁴ Teferruât, a.g.e., I, s. 94-96.

olur. *Kezâlik sâ'ir 'ulemâ ve fukahâ ve erbâb-ı iftâ li'llâh 'amel iderler. Nihâyet beytü'l-mâldan hisselerini ahz iderler. Mu'allim-i Kur'an dahi böyledür.*¹⁴⁵

Âlimin bir *vâiz* olması durumunda da aranan vasıfların ve öngörülen şartların pek değişmediğini görüyoruz. Âlim, *kadı* veya *müftî* iken nasıl ki hareketlerine dikkat etmek mecbûriyetinde ise, *vâiz* iken de aynı şekilde davranmalıdır. *Vâizlik* de tıpkı *kadılık* ve *müftîlik* gibi, mes'ûliyeti ağır olan bir meslektir. Çünkü, insanlara nasihat edilmekte, onların hangi yolda yürümelerinin kendilerine daha faydalı olacağı öğretilmektedir. Dolayısıyla, her zaman hatâ yapılması mümkündür. Esâsen, sırf bu sebeple "*ulemâ-yı selef va'z u ta'lîm emrine kıyâm itmezler*"; susup dinlemeği konuşmağa, herkes tarafından tanınıp şöhret olmağı unutulup bir köşede kalmağa tercîh ederlerdi. Binâenaleyh, *vâiz* olmak için ileri atılmağa hiç gerek yoktur; ancak, bu vazîfeyi mutlakâ kabûl etme durumu ile karşı karşıya kalırsa, insanlar sâdece şu beş şeye dâvet olunmalıdırlar: "*Şekkten yakîne ve riyâdan ihlâsa ve rağbetden zühde ve kibrden tevâzu'a ve 'adâvetden nasîhate.*" Bu arada, *vâiz* olan âlimin söyledikleri ile bizzat yaptıkları arasında uyum bulunmalı, diğer bir deyişle, "*kavli fi'line muhâlif olmayup belki emr itdiği a'mâl u evsâf ile evvelâ kendisi 'âmil u muttasıf*" olmalıdır¹⁴⁶. Ulemânın *kavlinin fiiline uyması*, yâni söyledikleri ile yaptıkları arasında tezât bulunmaması; *kezâ* bildiklerini tatbîk edip yaşaması (=ilmi ile âmil olması), İslâm dünyâsında eli kalem tutan hemen her insanın ısrarla üzerinde durdukları bir husûs olması bakımından son derece mühimdir. Bu anlayış, öğrenilen veya öğrenilmesi gereken ilimlerin *niçin öğrenileceği* veya *niçin öğrenilmesi gerektiği* sorularına verilecek cevapları da daha mânâlı bir zemîne oturtacaktır. *Zîrâ*, ilim, sırf *âlim* desinler diye öğrenilmez; ondan fiilen ve etkili bir şekilde faydalanmak lâzımdır; bu da, yukarıda çeşitli vesîlelerle temâs olduğu üzere, karşımıza *ulûm-ı nâfi'ayı* (=faydalı ilimleri) çıkaracaktır.

Taşköprülü-zâde, *vâiz* olan âlimin, halka hitâb ederken kullanacağı kaynaklar konusunda da dikkatli olmasını tavsiye eder. Öncelikle *vâiz*, konuşmasında hadîs kullanacak ise, bunun sıhhatine

¹⁴⁵ A.g.e., I, s. 97-98.

¹⁴⁶ A.g.e., I, s. 98.

bakmalı, güvenilirmez kimselerden hadîs rivâyet etmemelidir. Kezâ, “*kısas u hikâyât-ı ümem-i sâlife*” zikredeceği zaman da, bunun “*sihhat u sübûtüne i’timâd*” etmeyince kullanmamalıdır. Vâiz, vaazına, “*hamd ü tasliye ve izti’âze ve tesmiye*” ile başlamalı; konuşması esnâsında sesini fazla yükseltmemelidir; herkesin kendisini duyabileceği kadar sesini yükseltmesi kâfîdir; zîrâ sesin en kötüsü en yüksek olanıdır; vaaz esnâsında ağzını doldurarak konuşmamalı; harflerin ve kelimelerin çıkış durumlarına (=mehârice) riâyet edeceğim diye, ağzını eğip büzmemeli; konuşurken *tekellüft*ten kaçınmalı, cümlelerinin arasına “*nazm u secî*” sokuşturmamalı; en güzel ve en belîğ bir şekilde konuşmağa îtinâ etmeli; herkesin anlamasını sağlamak için, anlattıklarını tekrarlamaktan üşenmemelidir.

Bütün bunlar, vâizin konuşma esnâsında riâyet edeceği husûslarla ilgilidir. Taşkoprülü-zâde, vâizlere, bir takım kitaplar da tavsiye etmektedir; onun açısından, bu son derece mühimdir. Çünkü, halk üzerinde büyük te’sîrleri olan vâizlerin, onları yanlış bilgilendirmemesi, çıkmaz sokaklara sokmaması, dolayısıyla günâh işlemeğe yönelmemesi lâzımdır; bunun için ise güvenilirliği ve sıhhati herkesçe teslîm edilmiş kitaplara dayanmak gerekir. Bu cümleden olmak üzere, tavsiye edilen kitaplar, “*İmâm Gazzâlî’nün İhyâ’u ‘Ulûm’ı ve İmâm Nevevî’nün Riyâzu’s-Salihîn ve Ezkâr nâm kitâbları ve İbnü’l-Hümâm’un ed’ıyyede Silâhu’l-Mü’mîn nâm kitâbı ve İmâm Sübkî’nün Şifâ’u’l-Eskâm fî Ziyâreti’l-Enâm nâm kitâbı gibi. İbn Cevzî’nün mevâ’ızda olan kütübü dahi lâ-be’s fihâdur.*” Bu arada, vâizin, yaptığı işin karşılığı olarak halktan ücret istememesi de gerekir; eğer maîşet te’mîni söz konusu ise, bunun için *beytü’l-mâle* başvurulmalıdır: “*Ve dahi mukâbile-i va’zda halkdan ecr almaya. Eğer emr-i ma’âş için muhtâc olursa beytü’l-mâlden ahz eylemek gerekdür.*¹⁴⁷”

Taşkoprülü-zâde’nin *ulemâ* için gerekli gördüğü şartlardan ve vasıflardan birisi de, *madde* ile ilişkilerinde îtidâl üzere olunmasıdır. Onuncu *vazîfe* başlığı altında ele alınan konular, giyim-kuşamdan yeme-içmeğe, mal-mülk edinmeden ev-bark sâhibi olmağa kadar oldukça geniş bir sâhaya yayılıyor ise de, netîce îtibâriyle bunların hepsini tek bir kelime (=madde) etrâfında ele almak ve

¹⁴⁷ Teferruat, *Mevzû’ât*, I, s. 98-100.

değerlendirmek mümkündür. Diğer bir deyişle, *âlimin madde* karşısındaki tavrı ne olmalı; bu tavrı *ne* veya *neler* belirlemelidir; *madde* kullanılırken hangi kıstaslara göre hareket edilmelidir?

Taşköprülü-zâde, bütün bu konuları beş alt başlık (=hâl) altında inceler:

Birinci Hâl : Âlim, giyim-kuşamda, yeme-içmede, râhat bir vasat aramada, kadınlarla ilişkisinde îtidâli terciîh etmelidir. Gerçi güzel giyinmek, güzel ve temiz yemek, huzûr verici bir çevrede yaşamak “*harâm*” değilse de, her şeyin “*kesret*”i kötüdür; *kesretin* bir süre sonra, insanı nüfûzu altına alması; açgözlü, dünyâ malından başka bir şey düşünemez hâle getirmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla orijinal ifâdesiyle, “*Belki cümlesinde iktisâd u i’tidâl suhûletini ihtiyâr ve selef-i sâliha teşebbüh ile iftihâr eyleye. Her bâr ki ‘âlimün cânib-i killete meyli ziyâde ola, Hakk Ta’âlâ’ya kurbı ziyâde olur.*”¹⁴⁸ Bütün bunlarla paranın (=dirhem ü dînâr) doğrudan ilişkisi bulunduğuna göre, âlimin *para kazanmaktan maksadın ne olduğunu* bilmesi gerekir. Taşköprülü-zâde’ye göre, “*dirhem ü dînâr*” “*kuvvet-i beden tahsîline sebeb olan*” yiyecek ve giyeceği sağlamak; “*bakâ’-i nesl*”i te’minat altına almak için evlenmek gâyesiyle talep olunur. Ancak, bütün mesele bu şekilde bitmemektedir. İnsan güçlü bir bünyeye sâhip olursa, *ilim tahsîline de tâkat bulur*: “*...kuvvet-i bedeni dahi asıl maksad-ı aksâ ve matlab-ı a’lâ olan ‘ulûm u ma’ârif kesbine dirğa olmak için taleb*” etmelidir.¹⁴⁹

İkinci Hâl : Peki mal (=para, servet) nasıl kazanılır, bunun meşrû’ yolu nedir? Taşköprülü-zâde’ye göre, “*mâlün dühûlü ya iktisâb iledür ve yâhûd baht u tâli’ iledür.*” Kişi, ya çalışıp çabalar ve kazanır, veya tâlihi vardır, bir *defîne* bulur ve zengin olur, yâhut da bir *mîrâsa* konar. Kişinin *baht u tâli’* ile kavuştuğu serveti elde etmede fiilî hiç bir katkısı yoktur; esâsen böyle durumlar da nâdirdir. Aslolan, insanın kendi emeğinin ürünüdür. Bu durumda, *âlim* neye dikkat etmelidir? “*Kesb ile olan mâlda*” göz önünde bulundurulması gereken husûs, onun “*tarik-i meşrû’ ile tahsîl*” edilip edilmediğidir; kazanç kapısı hiç bir tereddüde mahal bırakmayacak kadar açık ve *helâl* ise, ortada bir problem yok demektir. Fakat aksi bir

¹⁴⁸ A.g.e., I, s. 100-101.

¹⁴⁹ A.g.e., I, s. 103.

durum söz konusu ise, üç ihtimâlden söz edilebilir: Başvurulan yol “*harâm*” (=gayr-i meşrû) ise, o maldan her hâlükârda sakınmak *farz*dır; fakat, durum şüpheli ve *harâm* olma ihtimâli daha fazla ise, böyle bir mala da tevessül etmemek gerekir; şâyet durum tersi ise, yâni *helâl* olma ihtimâli, *harâm* olma ihtimâlinden fazla ise iş değişir; o takdîrde, bütünüyle *helâl* yoldan mal kazanılıp kazanılmayacağına bakılır, eğer böyle bir ihtimâl yoksa “*mâl-ı mahlûtdan ihtiyâcı mikdârı*” almak söz konusu olabilir; böyle bir durumda ise aşırıya kaçınılması doğru değildir¹⁵⁰.

Üçüncü Hâl : Peki, “*mâldan ahz olunan mikdâr*” ne olmalıdır? Diğer bir deyişle, “*kadar-ı hâcet*”in (=ihtiyâç mikdârının) ölçüsü nedir? Âlim, ne kadar mala-mülke (=veya servete, paraya) sâhip olmalı; *ihtiyâcının* sınırını ne belirlemelidir?

Taşköprülü-zâde’ye göre, “*envâ’-ı mâl*” dördtür: *Mesken*, *met’am*, *melbes* ve *menkah*. Bunların da *ednâ*, *evsat* ve *a’lâ* mertebeleri vardır.

Meskenin ednâsı, insanı en azından soğuktan, sıcaktan, yağmurdan ve yırtıcı hayvanlardan koruyabilecek nitelikte bir yerdir; böyle bir yer, *ribât*, *mescid* veya benzeri olabilir; deyim yerinde ise, insanın başını sokabileceği kadar korunaklı bir mekândır. Bu tür evler, “*mütevekkilîn ve ehl-i kanâ’at ve sâlikân-ı ehl-i âhiret olanlarındur.*” *Evsatı* ise, insanın bizzat kendisine mahsûs olan bir mülktür; kemiyet ve keyfiyet bakımından yeterli mikdârda olmalı, insanı ömrünün sonuna kadar koruyup barındırabilmelidir. Bunlar, “*hadd-i kifâyetdür ki tevekküle muhıldür. Lâkin şer’a ihlâl eylemez.*” *A’lâsına* gelince, lüks bir mekândır; bu nitelikli bir ev, “*ehl-i dünyâdan safâ ve refâhiyyet ile ma’îşet idenleründür.*” Bu tür evler “*vera’a*” aykırı ise de, “*şer’an mübâh*”tır; fakat böyle bir meskene sâhip olan kişi, bunu dünyevî tutkuya dönüştürmez, ilimden ve îmândan uzaklaşmaz ise, *vera’* bakımından da bir sakınca yoktur; ancak, bu tür bir mesken *ehl-i dîn* ve *ehl-i hâle* “*harâm*”dır.

Tıpkı *mesken* gibi, *ta’âmın* da *ednâ*, *evsat* ve *a’lâ* olmak üzere üç derecesi vardır: *Ednâsı*, yaşamak için yeterli olacak mikdârdır; *sâlikînin riyâzet* dolayısıyla iktifâ ettikleri yiyecek böyledir; ancak,

150 A.g.e., I, s. 103-104.

bunun ölçüsü kişiye göre de değişebilir; nitekim bâzı kimseler (=murtazîn) “günde bir nohud mikdârına” dahi kanaat ederler; lâkin böyleleri çok azdır. Yiyeceğin *evsatı*, mîdenin üçte birini (=sülüs-i batn) dolduracak kadar olanıdır; bu, en ideal olanıdır; hadîste de bu mikdâr tavsiye olunmuştur; fazlası zararlıdır. Yiyeceğin *a'lâsı*, kemiyet ve mikdâr cihetinden iştâh açıcı olanıdır; insanı aşırı yemeğe yöneltir; dolayısıyla *sâlih* insan için tercih ve tavsiye edilemez. Fakat, her hâlükârda, yiyeceği *depolamak* (=iddihâr) doğru değildir; en mâzur görülebilecek *iddihâr* dahi bir günlük (=ferdâ için) olanıdır. Ancak, bu durum daha ziyâde *takvâ* cihetiyledir; nitekim, *şer'î* bakımdan bir yıllık *iddihâra* cevâz verilmiştir; daha fazlası câiz değildir.

Giyim-kuşam konusuna gelince; bunun da *ednâ*, *evsat* ve *a'lâ* olmak üzere üç nev'i vardır: *Ednâsı*, *setr-i 'avret* mikdârı, yâni açıkta bırakılması doğru olmayan, dînen, ahlâken ve örfen ayıp sayılan yerlerin örtülmesidir; böylece ibâdet etmek mümkün olur. *Evsatı* ise, kişinin durumuna uygun olanı giymesidir; ancak, bu kat'iyen *harâm* yoldan sağ'ınmamalı; altın ve sâir ziynet eşyâsı gibi helâl veya mübâh olmayan şeyler olmamalıdır. Giyeceğin *a'lâsı* ise aşırı derecede süslü ve gösterişe yönelik olanıdır; süslü giyinmenin dünyâyâ meyille yakından alâkası vardır; bu ise dînen doğru olmayan bir davranıştır.

Taşköprülü-zâde'nin *evlilik* konusunu, *mesken*, *giyim-kuşam* ve *yeme-içmeden* daha farklı bir değerlendirmeye tâbi tuttuğu görülüyor. Mesele, *tâlib-i ilm* veya bir bütün olarak *ulemâ* açısından ele alınca, bu konuda *evlâ* olanı *tecerrüddür*; yâni gâyesi *ilim tahsîl etmek* olan kişi, eğitim hayâtını tamamlayıncaya kadar evlenmemelidir. Çünkü, fiilî tahsîl hayâtını tamamlamadan evlenen kişi, bir süre sonra çoluk-çocuğa karışır ve bilâhare geçim derdine düşer; bu ise, ilim tahsiline engel olur. Nitekim, İmâm-ı A'zam, talebesinden Ebû Yûsuf'a şöyle vasiyyet etmiştir: “*Evvelâ taleb-i 'ilme iştigâl ba'dehû tarîk-i helâlden cem'-i mâl eyle, ba'dehû tezevvüc eyle. Zîrâ ekser-i zamân-ı ta'allümde taleb-i mâl idersen tahsîl-i 'ilmde ihmâl idersin. Az olur ki kesret-i mâl seni şîrâ'-i cevârî vü gilmân ve meyl-i dünyâ vü nisvân itmeğe dâ'î olup tahsîl-i 'ilmde mukaddem anların tahsiline sâ'î olursın. Bu makûle meyl senün evkâtünü izâ'a idüp*

*zuhûr-ı evlâd ve kesret-i 'iyâl ile anların levâzımına kıyâm u iştigâl itmeğe muhtâc olup 'ilmden mahrûm olursın.*¹⁵¹”

Bütün bu değerlendirmelerden sonra, *âlim* veya geleceğini *ilmiye* zümresi içerisinde gören kişiye düşen şey, gerek mesken ve yeme-içmede ve gerekse giyim-kuşam ve evlenme husûsunda kendine en uygun olan yeri ve zamânı çok iyi belirlemek, ayarlamak, seçmek ve ona göre hareket etmektir; bu konuda göz önünde bulundurulacak tek husûs ise, yukarıda işâret olunduğu gibi *îtidâldir*; *âlimin asıl gâyesi* mal-mülk edinmek, çoluk-çocuğa karışmak değil, *ilim* tahsil edip onunla Hakkın rızâsını kazanmaktır.

Dördüncü Hâl : Âlimin, kazandığı malı (=parayı, serveti) nasıl ve hangi ölçüleri dikkate alarak harcaması gerektiğini de bilmesi lâzımdır. Kazanılan malı istif etmek de, saçıp savurmak da doğru değildir. Kişi, servetini harcarken, bir taraftan kendi *evlâd u ayâlini* göz önünde bulundurmalı; onların en tabîf ve meşrû ihtiyaçlarını karşılamağa çalışmalı; diğer taraftan ise, çevresindeki ihtiyaç sâhiplerini düşünerek, onlara yardım etmeli, başka bir ifâde ile *infâka* yönelmelidir. Âlimin ölçüsü bu olmalıdır¹⁵².

Beşinci Hâl : Âlimin göz önünde bulundurması gereken bir diğer husûs ise, kazanırken de, kazandığını harcarken de hâlis bir niyetle hareket etmektir. Kendi ifâdesiyle, âlimin “*ahz u infâkda niyyeti sâliha ve 'azîmeti hâlis ola.*” Kezâ, kazanırken veya harcarken *ibâdet* kasdını göz ardı etmemelidir¹⁵³.

Taşköprülü-zâde'nin ideal bir *âlimin* nasıl olması gerektiğine dâir düşüncelerini değerlendirirken, son olarak bir noktanın daha altının çizilmesinde fayda vardır. O da, âlimin zamânını nasıl kullanacağı meselesi ile ilgilidir.

İslâm'ın emir ve nehiyelerini gözetme ve bu konudaki sorumluluk açısından ulemâ ile diğer insanlar arasında bir fark bulunmamakla birlikte, bir *âlimin âlim* olmaktan ileri gelen, dolayısıyla onu diğer insanlardan ayıran, bu sebeple kendisinin çok daha dikkatli ve titiz olmasını gerektiren husûslar da vardır. Esâsen, *gerçek âlim* kendisinin

151 Teferruat, a.g.e., I, s. 105-107.

152 Teferruat, a.g.e., I, s. 107-109.

153 Teferruât, a.g.e., I, s. 109-110.

mevki'ini bilen ve bunun gereklerini yerine getiren insandır. Taşköprülü-zâde'ye göre, *gerçek âlim*, ilminden insanların faydalandıkları âlimdir; bu fayda ya *fetvâ* veya *tedrîs* yâhut da *tasnîf* sûretiyle gerçekleşir. Bu itibarla âlim, ya bir *fevtâ* makâmında bulunarak insanların problemlerine çözüm üretecektir veya eğitim ve öğretim yoluyla onların yetişmelerini sağlayacak (*tedrîs*), yâhut da herkesin istifâde edebileceği nitelikte eserler yazacaktır (*tasnîf*). Dikkat edileceği üzere, bu çerçeve, âlimin çalışma alanlarını da sınırlandırılmaktadır. Dolayısıyla, *âlim* bir misyonun adamıdır ve onu ifâ etmekle mükelleftir; kendisine “*şey*’-i ‘*azîm*” olan *ilim* verilmiştir; bunun gereklerini yerine getirebilmek için her vaktini, her ânını ölçüp biçerek yaşamak mecbûriyetindedir. Bu bakımdan, âlimin günlük hayâtı ile âlim olmayan birisinin günlük hayâtı, yâni yaşantısı ve zamâna tasarrufu aynı olmayacaktır. O, bir günün yirmi dört saatini bir program çerçevesinde yaşamak mecbûriyetindedir. Binâenaleyh, “...*anun evrâdınun tertîbi tertîb-i evrâd-ı ‘âbide muhâlifdür; zîrâ ‘ilm bir şey*’-i ‘*azîm ve hayr-ı celîsdür ki salavât-i mektûbeden sonra iştigâl olunan umûrun efdalidür, ve anda cemî’-i halka îsâl-i menfa’at ve tarîk-i âhirete hidâyet vardır; belki gâh olur ki mes’ele-i vâhîde ile müte’allim müddet-i ‘ömrinün ‘ibâdetini îslâh ve anunla tahsîl-i fevz ü felâh ider; ammâ ‘ilmden maksad müzekkir-i âhîret olan ‘ilmdür; ne anunla vesîle-i câh u mâl ve bâ’is-i teveccüh-i halk u ikbâl olan ‘ilm ola.*” Bu sebeple, “‘*âlime lâ’ık olan oldur ki evkâtini tevzî’ eyleye, ve illâ ana kelâl lâhık olur.*”¹⁵⁴

Şu hâlde, kendisine yorgunluk, bıkkınlık, usanç dolayısıyla tembellik (*kelâl*) musallat olmaması için, *âlim* zamânı nasıl değerlendirmeli, meselâ bir gününü nasıl yaşamalıdır? Taşköprülü-zâde’nin bu husûsa dâir sunduğu programın *gündüzle* ilgili kısmı şöyledir: *Âlim*, tan yerinin ağarmasından güneşin doğuşuna ve güneşin doğuşundan kuşluk vaktine kadar ilimle uğraşmalı; yanında âhîret saadetini tahsîl için ilim öğrenmek isteyenler bulunuyorsa, onlara ders vermeli, ilmin çoğalması için çalışmalı; bu zamânı mutlakâ ilimler üzerinde tefekkürle geçirmeli, dînî ilimlerle ilgili müşkülleri çözmenin yollarını aramalıdır; bu zaman zarfında ilimle uğraşmak son derece faydalıdır; zîrâ, henüz sabâhın erken vaktidir,

¹⁵⁴ A.g.e., II, s. 430.

dolayısıyla insanın zihni dünyevî meşgalelerle dolmamış ve bu sûretle yorulmamıştır; dikkat melekesi açık ve aktiftir. Âlimin kuşluk vaktinden ikinci vaktine kadar olan zaman içerisinde yapması gereken şey ise, eser yazmak ve ilmî konularda mütâlaalarda bulunmaktır; bu arada yemek yeme veya bir takım mecbûrî ibâdetler için çalışmalarına ara vermesi ve yâhut gündüzler çok uzun olursa, muayyen bir süre uyuması câizdir. İkinci vaktinden güneşin batmasına yakın bir zamana kadar ise, meclisinde ve huzûrunda okunan tefsîr, hadîs veya benzeri faydalı ilimleri dinlemekle vakit geçirmeli; bundan sonra güneşin batımına kadar istiğfâr ve tesbîh ile meşgûl olmalıdır¹⁵⁵.

Bu taksîm sâdece *gündüze* mahsûstur; dolayısıyla bunun bir de *gecesi* vardır. Bu husûsta Taşköprülü-zâde'nin tercih ve tavsiye ettiği usûl, İmâm Şâfi'î'den nakledilmiştir: "*Ammâ taksîm-i evrâd-ı leyl, anda evlâ İmâm Şâfi'î hazretlerinin taksimidür ki leylün sülüs-i evvelini mütâla'a ve tertîb-i 'ilm için ve sâlisini salât için ve sâlisini nevm için ta'yîn eylemişdür.*" Ancak, gündüzlerin uzun gecelerin kısa olduğu aylarda bu programı uygulamak husûsunda güçlkle karşılaşılabılır; bu takdîrde *mütâla'a* ve namaz (*salât*) için öngörülen zamanın bir kısmını uyku (*nevm*) zamanına eklemelidir; zîrâ az uyku ile bedeninin zayıf düşmesi ve bu sûretle diğer bütün işlerin yapılamaz olması ihtimâli vardır¹⁵⁶.

Buraya kadar gözden geçirilen husûsların *ulemâ* açısından değerlendirilmesi durumunda, kestirmeden söylenebilecek olan şey, âlimin daha işin başlangıcında iken nasıl bir yola girdiğini düşünmesi ve sonraki hareketlerini ona göre belirlemesi gerekir. Kişi, niçin *ilim*

155 Burada k<saca hulâsa olunan bir günlük program<n orijinal metni öyledir: ""%mdi mâ-beyn-i fecrden tulû'-< _emse var<nca ve andan vakt-i duhâya var<nca evkâtini ifâde-i 'ulûm ve ta'lîm-i ders ve teksîr-i ma'lûm itme>e tahsîs eyleye. E>er h<dmetinde tahsîl-i sa'âdet-i âhiret için istifâde-i 'ilme 'azîmet ider kimse var ise ve illâ hemân evkât-i mezkûreyi 'ulûmda tefekküre ve mü_kilât-< 'ulûm-< d#niyyeyi hall için mülâhaza ve tedebbüre sarf eyleye. Z#râ zikrden ferâ>dan sonra ve i_tigâl-i hümmüm-< dünyâdan evvel mâ-beyninde olan vaktde safâ'-i kalb ekser ü evferdür. Ve dahi vakt-i duhâdan 'asra var<nca olan evkâtini tasnîf ü mütâla'aya sarf eyleye; illâ me>er ekl-i ta'âm u tahâret ve yâhûd salavât-i mektûbeye mübâ_eret zamân< ola, ve yâhûd nehâr tav#l olursa kaylûle-i hafîfe eyleye. Ve dahi 'asrdan <sf<râr-< _emse var<nca meclisinde ve huzûrunda k<râ'at olunan tefsîr ü hadîs veya 'ilm-i nâfi'ün semâ'<na i_tigâl eyleye. Ve dahi <sf<rârdan gurûb-< _emse ve ink<tâ'-< nehâr zamân<na var<nca isti>fâr u tesbîhe i_tigâl eyleye. Pes vird-i evvel 'amel-i lisân, vird-i sâñ# 'amel-i kalb ü cenân olur; vird-i sâlisî 'amel-i 'ayn u yedd ve vird-i râbi'i 'amel-i sem' olur, tâ ki ol zamânda bir mikdâr 'ayn<na ve yeddine râhat hâs<l ola. Z#râ ba'de'l-'asr mütâla'a ve kitâbet gâh olur ki basara #sâl-i mazarrat ider, <sf<râr vaktinde 'amel-i lisâna 'avdet ider." (bkz. Mevzû'ât., II, s. 430).

156 A.g.e., II, s. 431.

öğrenmeğe tevessül eder? Diğer insanların olduğu kadar, *ulemânın* da asıl hedefi *ebedî saadete* ulaşmaktır. Fakat, bu gâyeyi tahakkuk ettirebilmek için, gereğini yerine getirmek lâzımdır. Taşköprülüzâde'nin ifâdesiyle, “‘*âmmе-i halk bunun üzerine mütteliklerdür ki sa'âdet-i ebediyye ve siyâdet-i sermediyye tamâm olmaz, illâ 'ilm ü 'amel ile olur.*” Dolayısıyla, *ilim* ve *amel* arasında doğrudan bir ilişki vardır. Kişi bilmelidir ki, “...*bî-'amel olan 'ilm vebâl ve bilâ-'ilm olan 'amel dalâldür.*” Şu hâlde, kişi “...*'amelde taksîr ü ihmâl iderse 'ilminde kemâl olmaz.*”¹⁵⁷ Binâenaleyh, Taşköprülüzâde'nin düşündüğü âlim tipi, hem *âlim* ve hem de *âmil*dir; diğer bir deyişle o, bildikleriyle *amel* etmek durumundadır; bu *amel* ise her şeyden önce uhrevîdir.

d) İlimlerin Tasnîfi

Buraya kadar Taşköprülüzâde'nin *ilim* anlayışını; talebe denince aklına kimlerin, hangi vasıfları hâiz insanların geldiğini, *âlim* (=hoca, *üstâz / üstâd, mu'allim, müderris*) kelimesinin şemsiyesi altına topladığı insanlarda olmasını arzûladığı ilmî veya ahlâkî niteliklerin neler olduğunu gözden geçirdik. Burada, karşımıza başka bir soru çıkmaktadır: Peki, Taşköprülüzâde'nin bakış açısıyla, kendisine *ilim* sıfatı verilen konular veya çalışma alanları nelerdir? Diğer bir deyişle, Taşköprülüzâde ilimleri nasıl tasnîf etmektedir?

Bu sorunun cevâbını, yine kendisinden almak mümkündür. Hatırlanacağı üzere, yukarıda, kendisi de bir âlim olan ve yıllarca Osmanlı medreselerinde talebe okutmuş bulunan Taşköprülüzâde'nin, *Miftâhu's-Sa'âde* ve *Misbâhu's-Siyâde* adlı eserini İslâm dünyasında üzerinde çalışılan ilimlerin tertîb ve tasnîfine tahsîs ettiğini ve Arapça yazılan bu eserin, bizzat yazarın oğlu Kemâlü'd-dîn Mehmed tarafından *Mevzû'âtü'l-'Ulûm* adıyla Türkçe'ye çevrilmiş olduğunu belirtmiştik¹⁵⁸.

¹⁵⁷ A.g.e., I, s. 110-111.

¹⁵⁸ Bkz. bu yazının birinci kısmı, dipnot 42.

Yukarıdaki sorunun cevâbını ararken, biz esâs olarak, *Miftâhu's-Sa'âde*'nin tercümesini, *Mevzû'âtü'l-'Ulûm*'u, kullanacağız¹⁵⁹.

Taşköprülü-zâde'nin, bütün ilimleri esâs olarak yedi ana başlık altında tasnif ettiği görülür. Bu ana başlıklar, *devha* kelimesi ile tavsîf edilmiştir. *Devha*, "ulu ağaç" mânâsına gelir. H. Atay'ın da belirttiği gibi¹⁶⁰, bu ulu ağacın sayısız dalları ve budakları bulunduğu göre, her bir ilim *devhasının* da çok sayıda alt bölümleri, alt bölümlerin alt bölümleri bulunacak demektir. Esâsen, her *devha* altında sıralanan ilim dalları da bunu göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında, söz konusu ilimlerin önce *devhalara* ayrıldığı, sonra *şu'belere* ve bilâhare *'ilmere* yer verildiği görülür.

Bu *devhalar* şunlardır:

- I- Hatt ilimleri (= 'ulûm-ı hattıyye),
- II- Söz / lafız ilimleri (= 'ulûm-ı lafzıyye),
- III- Mefhûm ve mantık (=ma'kûlât-ı sâniye) ilimleri,
- IV- Felsefe ve mevcûdât (= 'ulûm-ı hikemiyye; *ahvâl-i mevcûdât-ı hâriciyye*) ilimleri,
- V- Amelî hikmet (= *hikmet-i 'ameliyye*),
- VI- Şer'î (=dînî) ilimler (= 'ulûm-ı şer'iyye)
- VII- Bâtınî-mânevî ilimler (= 'ulûm-ı bâtınıyye).

Taşköprülü-zâde, yukarıda belirtildiği ve aşağıda da ayrıntılı olarak görüleceği üzere, bu asıl *devhaları*, ihtivâ ettikleri ilim dallarının çokluğuna göre ayrıca alt gruplara (= *şu'be*) ayırır. Söz konusu tasnife geçmeden önce, üzerinde durulması gereken husûslardan birisi de, her ilim dalı ile ilgili olarak yazılmış bulunan en müteber eserlerin -yazarlarıyla birlikte- isimlerinin verilmesidir. Ayrıca yazar, ihtiyaç duyulması durumunda, her ilim dalı ile ilgili hükümleri verir; hangi ilimlerin daha değerli, hangilerinin mutlakâ tahsîl olunması gereken ilimler olduğu belirtilir; bu arada, zaman zaman tahsîlinde mahzûr bulunan konulara da temâs edilir. Bütün bunlar, bize,

159 Taşköprülü-zâde'nin *ilimleri* tasnifi, daha önce Hüseyin Atay tarafından (*Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 60-71) *Miftâh*'tan hareketle, fakat sâdece ilim konularının sâdeleştirilmiş isimlerinin alt alta sıralanmasından ibâret olmak üzere çıkarılmıştı. Biz burada, söz konusu ilim dallarının isimleri olan orijinal terminolojiyi de göz önüne almak ve gerekli bâzı açıklamalarda bulunmak sûretiyle, konuyu biraz daha geniş bir çerçevede ele alacağız.

160 A.g.e., s. 60.

Taşköprülü-zâde'nin ve dolayısıyla yaşadığı asrın ilim anlayışı hakkında oldukça teferruâtli bilgiler verirler. Bu bakımdan, *Mevzû'âtü'l-'Ulûm*'da sunulan ilim tasnîfinin, bir yönü geçmişe, Osmanlı öncesi ilim geleneğine uzanmakta, diğer yönü ise bizzât XVI. asrın zihniyet dünyâsına ışık tutmaktadır.

Bu kısa değerlendirmeden sonra, *Mevzû'âtü'l-'Ulûm*'da sunulan ilim tasnîfini daha yakından inceleyebiliriz:

I- Hatt ilimleri (= 'ulûm-ı hattıyye):

Hatt ilimleri, esâs olarak yazı âletlerine, kâidelerine, nasıl güzel yazı yazılacağına, bizâtihi harf bilgisine ve bilhassa Arap harflerinin yazılış usûlleri ile mushafaların nasıl yazılacağına tahsîs edilmiş; hattın fazîletinden söz eden bir *mukaddime* (s. 119-127) ile, yazı sanatının keyfiyetini ve harflerin tek tek yazılışlarını konu edinen iki *şu'beye* ayrılmıştır.

A) *Birinci Şûbe*: Hat(=yazı)la ilgili ilimler (=Sanâ'at-i hattıyyenin keyfiyyetine müte'allık olan 'ulûm):

- 1- 'İlmü edevâti'l-hatt,¹⁶¹
- 2- 'İlmü kavânîni'l-kitâbe,¹⁶²
- 3- 'İlmü tahsîni'l-hurûf,¹⁶³
- 4- 'İlmü keyfiyeti tevellüdi'l-hutût 'an-usûlihâ,¹⁶⁴
- 5- 'İlmü tertîbi'l-hurûfi't-teheccî,¹⁶⁵

B) *İkinci Şûbe*: Harflerin tek tek yazılışı ile ilgili ilimler (=İmlâ'-i hurûf-ı müfredeye müte'allık olan 'ulûm):

- 1- 'İlmü terkîbi eşkâli besâ'iti'l-hurûf,¹⁶⁶
- 2- 'İlmü imlâ'i'l-hattî'l-'Arabî,¹⁶⁷
- 3- 'İlmü hattî'l-Mushaf,¹⁶⁸
- 4- 'İlmü hattî'l-'arûz,¹⁶⁹

161 Kalem, divit ve benzeri yazı âlet ve edevâtını konu edinen ilim (I, s. 127-130).

162 Yazı yazma kâideleri ilmi (I, s. 130).

163 Harfleri güzel yazma ilmi (I, s. 130-131).

164 Çizgilerin doğruş şekil ve usûllerinin keyfiyeti ilmi (I, s. 131).

165 Harflerin sıralanış biçimlerine mahsûs ilim (I, s. 131-134).

166 Harflerin basit şekillerini birleştirme ilmi (I, s. 134-136).

167 Arap yazısını yazma ilmi (I, s.136).

168 Mushaf (=Kur'ân)'ın yazılışı ilmi (I, s. 136-137)

169 Aruz (=şiir) hattı (yazıst) ilmi (I, s. 137-138).

II. Lafızlarla ilgili ilimler (=Elfâza müte'allık olan 'ulûm):

Taşköprülü-zâde, sözlerle (=elfâz ile) ilgili ilimleri esâs olarak bir *mukaddimeden* sonra, üç *şu'be*ye ayırarak incelemektedir. Tabiatıyla, söz konusu şûbelerin alt birimleri de bulunmaktadır. Aşağıda görüleceği üzere, bu başlık altında, haklarında bilgi verilen ilim dallarının hemen hepsi, dilbilgisinin muhtelif konuları ve çeşitli edebî san'at şekilleri ile ilgilidir:

A) *Birinci Şûbe*: Müfred(tek)lere dâir ilimler (=Müfrefrâta müte'allık olan 'ulûm):

- 1- 'İlmü mahârici'l-hurûf,¹⁷⁰
- 2- 'İlmü'l-lüga,¹⁷¹
- 3- 'İlmü'l-vaz',¹⁷²
- 4- 'İlmü'l-iştikâk,¹⁷³
- 5- 'İlmü's-sarf,¹⁷⁴

B) *İkinci Şûbe*: Bitişik sözlerle ilgili ilimler (=mürekkebâta müte'allık olan 'ulûm):

- 1- 'İlmü'n-nahv,¹⁷⁵
- 2- 'İlmü'l-ma'ânî,¹⁷⁶
- 3- 'İlmü'l-beyân,¹⁷⁷
- 4- 'İlmü'l-bedî',¹⁷⁸
- 5- 'İlmü'l-'arûz,¹⁷⁹
- 6- 'İlmü'l-kavâfi,¹⁸⁰
- 7- 'İlmü karzı'ş-şi'r,¹⁸¹

170 Harflerin çıkış yerleri (=mahreçleri) ilmi (I, s. 141-42).

171 Söz, kelime (=lügat) ilmi (I, s. 142-169).

172 Söz vaz'etme ilmi. Taşköprülü-zâde, bu ilmi çok ehemmiyetli görmekte birlikte, bu ilimle ilgili olarak kadîm ulemânın da daha sonra gelen âlimlerin de konuya yeterli ilgili göstermediklerini, dolayısıyla "bu 'ilme kitâb-ı müstakill tedvîn" etmediklerini belirtiyor (I, s. 169).

173 Kelime türetme ilmi (I, s.169-171).

174 Fiillerin tasrîfi(=çekimi)ne dâir ilim (I, s. 171-181).

175 Nahiv (=sentaks, sözdizimi) ilmi (I, s. 171-228)

176 Mânâlar ilmi; nahvin ince meselelerinden bahseden ve ekseriyetle *bedî'* ve *beyân* ile birlikte tedris olunan bir ilim; duruma göre söz söyleme sanatı (I, s. 228-229).

177 Beyân ilmi; *belâgatin* teşbîh, isti'âre ve kinâye gibi çeşitli kısımlarından bahseden ciheti; muhtelif sûrette söz anlatma ilmi (I, s. 229-231).

178 Güzel, süslü, akıcı ve edebî söz söyleme ilmi (I, s. 231-242).

179 Arûz ilmi; şiirde kullanılan ve müteber olan vezinlerin durumlarını bilme ilmi (I, s. 242-248).

180 Kâfiye (şiirde) ilmi (I, s.248-249).

181 Şiirde kullanılan kelimelerin ahvâlinde söz eden ilim (I, s. 249).

- 8- 'İlmü mebdâdiyi'ş-şi'r,¹⁸²
- 9- 'İlmü'l-inşâ',¹⁸³
- 10- 'İlmü'l-mebâdiyi'l-inşâ ve edevâtihî,¹⁸⁴
- 11- 'İlmü'l-muhâdara,¹⁸⁵
- 12- 'İlmü'd-devâvîn,¹⁸⁶
- 13- 'İlmü't-tevârîh,¹⁸⁷

C) Üçüncü Şûbe: Arapça ilimlerin fûrû'una dâir olanlar:

- 1- 'İlmü'l-emsâl,¹⁸⁸
- 2- 'İlmü vekâyi'i'l-ümem ve rûsûmühüm,¹⁸⁹
- 3- 'İlmü isti'mâlâtî'-l-elfâz,¹⁹⁰
- 4- 'İlmü't-teressül,¹⁹¹
- 5- 'İlmü'ş-şurût ve's-sicillât,¹⁹²
- 6- 'İlmü'l-ahâcî ve'l-uğlâtât,¹⁹³
- 7- 'İlmü'l-elgâz,¹⁹⁴
- 8- 'İlmü'l-mu'ammâ,¹⁹⁵
- 9- 'İlmü't-tashîf,¹⁹⁶

- 182 Şiirin esaslarıyla ilgili ilim; tahayyülün mukaddemâtından, ilk öğrenilmesi lazım gelen husûslardan bahseden ilim (I, s. 250).
- 183 Yazıyı güzel yazma, kompozisyon ilmi (I, s. 250-254).
- 184 Yazıyı güzel yazma(=inşâ)nın esasları ve inşâ edevâtı ile ilgili ilim (I, s. 254-255).
- 185 *Muhâdara*, başkasının sözlerinden terkîb ve mânâ itibâriyle güzel olanlarını, uygun bir durumda nakletme ilmi (I, s. 255-263).
- 186 Şiirde divânların düzenlenmesi, güzel şiir okuyup nakletme ilmi (I, s. 263-281).
- 187 Târîh ilmi (I, s. 281-295).
- 188 Atasözleri ilmi; lügat ilminin fûrû'undandır (I, s. 295-296).
- 189 Milletlerin vekâyii, örf ve âdetleri ilmi; *muhâdarât* ve *târîhin* fûrû'undandır (I, s. 296).
- 190 Kinâye, mecâz, isti'âre türü sözlerin kullanılması ilmi (I, s. 296-297).
- 191 Yazışma ilmi; kâtib, mektûb ve bunların ahvâline dâir bilgi veren ilim; *inşâ'nın* fûrû'undandır (I, s. 297).
- 192 Şartları ve sicilleri tutma ilmi; lafzî bakımdan *inşâ* ilminin, *medlûlü* itibâriyle *fıkıh* ilminin fûrû'undandır. Fıkıhî bakımdan şer'î ahkâm ile ilgili *kelimâtî inşâdan* söz eder; *mebdâisi*, ilm-i inşâ ve ilm-i fıkıhdır (I, s. 297).
- 193 Zâhiren Arapça kâidele,e aykırı görünen sözlerden ve bu sözleri kâidelere tatbikten söz eden ilim; *lügat*, *sarf* ve *nahv*in fûrû'undandır (I, s. 297).
- 194 Lügaz (bilmece) ilmi; ilm-i *beyân*ın fûrû'undandır (I, s. 298-301).
- 195 Muammâ ilmi (I, s. 301-303),
- 196 Kelimeleri yanlış yazma ilmi; ilm-i *bedî'*in fûrû'undandır; Taşköprülü-zâde'nin ifâdesiyle, "*bunun mevzû'u bülegâdan vârid ü sâdir olan kelimât-ı musahhafadır.*" (I, s. 303-305). *Tashîf* kelimesi lügatte yanlış yazma, ibâresini yaniltma, tahrîf gibi mânâlara gelmektedir. Fakat Şemseddin Sâmî merhûma göre (*Kâmûs-i Türkî*, İstanbul 1317, I, s. 409), "*tashîf ile tahrîf arasında fark vardır. Tashîf hem ma'nâyı hem de lafzı tağyîr etmektir. Tahrîf ise lafzı tağyîr edip ma'nâyı dokunmamaktır.*"

- 10- 'İlmü'l-maklûb,¹⁹⁷
- 11- 'İlmü'l-cinâs,¹⁹⁸
- 12- 'İlmü müsâmereti'l-mülûk,¹⁹⁹
- 13- 'İlmü hikâyâti's-sâlihîn,²⁰⁰
- 14- 'İlmü ahbâri'l-enbiyâ,²⁰¹
- 15- 'İlmü'l-megâzî ve's-siyer,²⁰²
- 16- 'İlmü târihi'l-hulefâ,²⁰³
- 17- 'İlmü tabakâti'l-kurrâ,²⁰⁴
- 18- 'İlmü tabakâti'l-müfessirîn,²⁰⁵
- 19- 'İlmü tabakâti'l-muhaddisîn,²⁰⁶
- 20- 'İlmü siyeri's-sahâbe ve't-tâbi'în,²⁰⁷
- 21- ['İlmü tabakâti's-Şâfi'iyye]²⁰⁸
- 22- 'İlmü tabakâti'l-Hanefiyye,²⁰⁹
- 23- 'İlmü tabakâti'l-Mâlikiyye,²¹⁰
- 24- 'İlmü tabakâti'l-Hanâbile,²¹¹
- 25- 'İlmü tabakâti'n-nuhât,²¹²
- 26- 'İlmü tabakâti'l-hükemâ,²¹³
- 27- 'İlmü tabakâti'l-etibbâ,²¹⁴

-
- 197 Kelimeleri ve cümleleri tersten okuma (kalbetme) ilmi; ilm-i *bedî'* veya *muhâdarânın* fûrû'undandır (I, s. 305-306).
 - 198 Cinâs, aynı şekilde yazıldıkları hâlde, mânâları farklı olan kelimeleri bilme ilmi; *bedî'*in fûrû'undandır (I, s. 306-309).
 - 199 Kral ve hükümdârların gece sohbetleri ilmi; *muhâdarâtın* fûrû'undandır (I, s. 309).
 - 200 Sâlih (=iyi) insanların hikâyeleri ilmi; *tevârih* ve *muhâdarâtın* fûrû'undandır (I, s. 309-310).
 - 201 Peygamberler târihi ilmi; *târîhin* fûrû'undandır (I, s. 310).
 - 202 Hz. Muhammed'in savaşları ve yaşayışı ile ilgili ilim; *târîhin* fûrû'undandır (I, s. 310).
 - 203 Hâlifeler târihi; *târîhin* fûrû'undandır (I, s. 310).
 - 204 Kur'ân'ı hıfzedeler, hâfızlar târihi; bu ilim çerçevesinde Kur'ân'ı kırâ'at türleri de öğrenilir (I, s. 310).
 - 205 Tefsirciler târihi; *târîhin* fûrû'undandır (I, s. 310).
 - 206 Hadîşçiler târihi, *târîhin* fûrû'undandır (I, s. 311).
 - 207 Sahâbenin ve *tâbi'în*in târihi; *muhâdarâtın* fûrû'undandır (I, s. 311).
 - 208 *Mevzû'âr*'da Şâfi'i ulemâsı atlanmıştır; oysa *Miftâh*'ta zikredilmektedir.
 - 209 Hanefî ulemâsının târihi (I, s. 311).
 - 210 Mâlikî ulemâsının târihi (I, s. 311).
 - 211 Hanbelî ulemâsı târihi (I, s. 311).
 - 212 Nahiv(=gramer)ciler târihi (I, s. 311).
 - 213 Filozoflar târihi (I, s. 311-312).
 - 214 Tabibler târihi (I, s. 312).

III. Mefhûm ve mantık (=ma'kûlât-ı sâniye) ilimleri:

Mevzû'âtü'l-'Ulûm' da mefhûm ve mantık ilimleri, esâs olarak bir *mukaddime* ile, iki *şu'be*ye ayrılmıştır. Mukaddimedede belirtildiği üzere, bu kategoriye dâhil ilimler arasında en önde geleni ilm-i mantıktır; hattâ bâzı “hükemâ” bu ilmi “‘ulûm-ı ‘akliyyeye re’is” olarak görmüştür; zîrâ mantık ilmi “Vâcib-i Ta’âlâ’nun ma’rifetine mevkûfun ‘aleyhdür.”²¹⁵

A) *Birinci Şûbe*: Bu başlık altın yer alan ilimler, insanı düşünmede hatâdan koruyan, Taşköprülü-zâde’nin ifâdesiyle “kesbde hatâdan ‘ismet” eden ilimlerdir; bunlara ‘ulum-ı âliye [=âlet ilimleri] de denir. Ancak, burada tek ilim incelenir:

1- ‘İlmü mantık,²¹⁶

B) *İkinci Şûbe*: Bu başlık altında incelenen ilimler ise, insanı konuşurken (=münâzara ve dersde) hatâdan koruyan ilimlerdir:

1- ‘İlmü âdâbi’ d-ders,²¹⁷

2- ‘İlmü’n-nazar,²¹⁸

3- ‘İlmü’l-cedel,²¹⁹

4- ‘İlmü’l-hulâf,²²⁰

IV. Felsefe ve mevcûdât (=‘ulûm-ı hikemiyye; ahvâl-i mevcûdât-ı hâriciyye) ilimleri:

Bu bölüm on *şu’be* hâlinde tasnif edilmiş; her bir *şu’be* ise kendi içerisinde alt birimlere ayrılmıştır. Bu şûbeleri ve alt başlıklarını ana hatlarıyla şu şekilde hulâsa edebiliriz:

²¹⁵ *Mevzû’ât*, I, s. 312; teferruât, I, s. 312-321.

²¹⁶ Mantık ilmi; bu ilme *ilm-i mîzân* (ölçü, tartı ilmi) da denir; bu ilim esas olarak mechûlün tasavvuruna dayanır; hareket noktası dâimâ *akıldır*. (I, s. 321-330).

²¹⁷ Ders âdâbi ilmi; talebe ile hoca arasında câri olan görgü kâidelerini ihtivâ eder (I, s. 331).

²¹⁸ Münâzara ilmi; münâzara esnâsında konuşmacılar arasında uyulması gereken kâideleri muhtevîdir (I, s. 331-332).

²¹⁹ Cedel, mücâdele ilmi; konuşmada hasmı susturmanın yolları ile ilgili ilim; *ilm-i nazarın* fûrû’undandır (I, s. 332-333).

²²⁰ *Hilâf* ilmi; muhtelif fikirlerin muhtelif delillerle ifâde edilip ortaya konması ilmi (I, s. 334-335).

A) Birinci Şûbe:

1- 'İlmü ilâhî,²²¹B) İkinci Şûbe: Bu şûbeye giren ilimler, bir önceki şûbede yer alan *ilm-i ilâhî*nin fûrû'unu teşkîl ederler:1- 'İlmü ma'rifeti nüfûsi'l-insâniyye,²²²2- 'İlmü ma'rifeti'l-melâ'ike,²²³3- 'İlmü ma'rifeti'l-me'âd,²²⁴4- 'İlmü emâreti'n-nübüvve,²²⁵5- 'İlmü makâlâti'l-fırak,²²⁶6- 'İlmü takâsimi'l-'ulûm,²²⁷

C) Üçüncü Şûbe: Bu şûbede de tek ilim yer almaktadır:

1- 'İlmü tabî'î,²²⁸D) Dördüncü Şûbe: Bu grupta yer alan ilimler, *ilm-i tabî'î*nin fûrû'unu oluştururlar:1- 'İlmü tıbb,²²⁹2- 'İlmü'l-baytara,²³⁰3- 'İlmü'l-beyzere,²³¹4- 'İlmü'n-nebât,²³²5- 'İlmü'l-hayvânât,²³³

221 İlahiyat ilmi; metafizik. Taşköprülü-zâde, bu ilmin en yüksek ilim olduğunu; bu ilim vâsıtasıyla *Hakka* ulaşıldığını ve böylece "tahsîl-i sa'âdet-i ebediyye ve tekmil-i siyâdet-i sermediyye"nin imkân dâhiline girdiğini söyler (I, s. 336-346).

222 İnsânî nefislerin bilinmesi ilmi; rûhun davranış ve tepkilerini bilme ilmi; psikoloji. Bu ilim vâsıtasıyla insanın psikolojik davranışları anlaşılır; bunların yaratılıştan (=kadîm) mı geldiği, yoksa sonradan (=hâdis) mi ortaya çıktığı incelenir (I, s. 346).

223 Melekleri bilme ilmi (I, s. 346).

224 Nefsin (=rûhun) bedenden ayrılmasından sonraki ahvâli bilme ilmi; âhiret ilmi (I, s. 346).

225 Peygamberliğin emâreleri, alâmetleri ilmi (I, s. 346-347).

226 Fırkaların sözlerini (=fikirlerini) bilme ilmi (I, s. 347-348).

227 İlimleri taksîm (=tasnîf, bölümlere ayırma) ilmi (I, s. 348-349).

228 Tabiat ilmi; fizik ilmi. Bu ilimde tabiat cisimleri ve onların çeşitleri incelenir (I, s. 349-350).

229 Tıp ilmi; mühim bir ilim dalıdır; nitekim Hz. Ali, "Ulûm beşdür. fıkh ki edyân içündür ve tıbb ki ebdân için ve hendese ki bünyân için ve nahv ki lisân için ve nücum ki zamân içündür" demiştir (I, s. 350-354).

230 Baytarlık (=veterinerlik) ilmi (I, s. 354-355).

231 Avcılık ilmi (I, s. 355).

232 Bitkiler ilmi (I, s. 356).

233 Hayvanlar ilmi (I, s. 356).

- 6- 'İlmü'l-falâha,²³⁴
- 7- 'İlmü'l-ma'adîn,²³⁵
- 8- 'İlmü'l-cevâhir,²³⁶
- 9- 'İlmü'l-kevn ve'l-fesâd,²³⁷
- 10- 'İlmü'l-kavsı kuzah,²³⁸
- 11- 'İlmü'l-firâse,²³⁹
- 12- 'İlmü't-ta'bîri'r-rü'yâ,²⁴⁰
- 13- 'İlmü' ahkâmi'n-nücûm,²⁴¹
- 14- 'İlmü's-sihr,²⁴²
- 15- 'İlmü't-tulsımât,²⁴³
- 16- 'İlmü's-sımyâ,²⁴⁴
- 17- 'İlmü'l-kımyâ,²⁴⁵

E) *Beşinci Şûbe*: Bu şûbede tabiat ilimlerinin alt bölümleri (= 'anâkîd: salkımlar) tafsîl edilmektedir. Esâs olarak dört bölüm (= 'unkûd: salkım) ve bu bölümlerin alt birimleri mevcûttur:

a. Birinci kısım (= 'unkûd). Bu kısımda tıp ilminin alt birimleri (=fûrû'u) tafsîl edilmektedir:

- 1- 'İlmü't-teşrîh,²⁴⁶
- 2- 'İlmü'l-kihâle,²⁴⁷
- 3- 'İlmü'l-et'ıme ve'l-mezverât (?),²⁴⁸
- 4- 'İlmü's-saydele,²⁴⁹

234 Çiftçilik ilmi (I, s. 356-357).

235 Madenler ilmi (I, s. 357).

236 Cevherler ilmi (I, s. 357).

237 Oluşma (=kevn) ve bozulma (=fesâd) ilmi (I, s. 357).

238 Ebem kuşağı ilmi (I, s. 358).

239 Dış görünüşten hareketle ahlâkî davranışı tesbit ilmi (I, s. 358-360).

240 Rüyâ tâbiri ilmi (I, s. 360-362).

241 Astroloji: yıldızlardan hareketle hâdiseleri keşfetme, değerlendirme ilmi (I, s. 363).

242 Sihir, büyücülük ilmi (I, s. 363-364)

243 Tılsımlar ilmi (I, s. 365).

244 Sımyâ ilmi (I, s. 365-366).

245 Kımyâ ilmi (I, s. 366-373).

246 Teşrîh ilmi; bedenî cüz'lerinin keyfiyeti ve tertîbi incelenir (I, s. 373-374).

247 Göz doktorluğu ilmi (I, s. 374).

248 Aşçılık ve ilmi (I, s. 374).

249 Eczâcılık ilmi (I, s. 374).

- 5- 'İlmü tabhı'l-eşribe ve'l-ma'acîn,²⁵⁰
- 6- 'İlmü kal'ı'l-âsâr mine's-siyâb,²⁵¹
- 7- 'İlmü terkîbi'l-midâd,²⁵²
- 8- 'İlmü'l-cerrâhiyye,²⁵³
- 9- 'İlmü'l-fasd,²⁵⁴
- 10- 'İlmü'l-hacâma,²⁵⁵
- 11- 'İlmü'l-makâdîr ve'l-evzâni'l-müsta'mele fi 'ilmi't-tıbb,²⁵⁶
- 12- 'İlmü'l-bâh,²⁵⁷

b. İkinci kısım (= 'unkûd): Bu kısımda ise, *ilm-i firâset*, yâni uzuvların dış görünüşünden hareketle ahlâkî davranışları tesbît ilminin dalları (= *fürû'u*) tafsîl olunmaktadır:

- 1- 'İlmü's-şâmât ve'l-hîlân,²⁵⁸
- 2- 'İlmü'l-esârîr,²⁵⁹
- 3- 'İlmü'l-ektâf,²⁶⁰
- 4- 'İlmü'l-kıyâfeti'l-eser,²⁶¹
- 5- 'İlmü kıyâfeti'l-beşer,²⁶²
- 6- 'İlmü'l-ihtidâ bi'l-berârî ve'l-ekfâr,²⁶³
- 7- 'İlmü'r-riyâka,²⁶⁴
- 8- 'İlmü istinbâtı'l-ma'âdîn,²⁶⁵

250 Mâcun (hap) ve şerbet (şurup) yapma ilmi; bir çeşit eczacılık (I, s. 374-375).

251 Elbisede bulunan lekeleri çıkarma ilmi (I, s. 375).

252 Mürekkep yapma ilmi (I, s. 375).

253 Cerrâhlik ilmi (I, s. 375-376).

254 Kan alma âletleri ilmi (I, s. 376).

255 Kan alma ilmi (I, s. 376).

256 Tıpta kullanılan ölçüler ve tartılar ilmi (I, s. 376).

257 İktidârsızlığı tedâvî ilmi (I, s. 376-377).

258 Benlerin ve uzuvların ilmi (I, s. 377).

259 İnsanın elindeki ve alnındaki çizgilerden hareketle ahvâli bilme ilmi (I, s. 377-378).

260 Koyun veya keçi gibi hayvanların kürek kemiklerinin şeklinden kâinatta olup biten veya olup bitecek olan hâdiseleri bilme ilmi (I, s. 378).

261 *İlm-i kıyâfet* de denir; ayak izlerinden ahvâli bilme ilmi (I, s. 378-379).

262 Beşer kıyâfeti ilmi; insanların uzuvlarından hareketle aralarında bir ilişki (neseb, vs. gibi) olup olmadığını bilme ilmi (I, s. 379-380).

263 Çöllerde ve ıssız yerlerde yol ve yön bulma ilmi (I, s. 381).

264 Arâzide su bulma ve çıkarma ilmi (I, s. 382).

265 Mâdencilik, mâden bulup çıkarma ilmi (I, s. 382).

- 9- 'İlmü nüüzûli'l-gays,²⁶⁶
- 10- 'İlmü'l-'ırâfe,²⁶⁷
- 11- 'İlmü'l-ihtilâc,²⁶⁸

c. Üçüncü kısım (= 'unkûd): Bu kısımda ise, *ilm-i nücûmun* (=astrolojinin) dalları (=firû'u) incelenmektedir. Bunlar:

- 1- 'İlmü ihtiyârât,²⁶⁹
- 2- 'İlmü'r-reml,²⁷⁰
- 3- 'İlmü'l-fâl,²⁷¹
- 4- 'İlmü'l-kur'a,²⁷²
- 5- 'İlmü't-tayra ve'z-zecr,²⁷³

d. Dördüncü kısım (= 'unkûd): Bu kısımda büyücülük (=sihr) ilminin dalları anlatılmaktadır:

- 1- 'İlmü'l-kehânet,²⁷⁴
- 2- 'İlmü'n-nîrencât,²⁷⁵
- 3- 'İlmü'l-havâss,²⁷⁶
- 4- 'İlmü'r-rukâ,²⁷⁷
- 5- 'İlmü'l-'azâ'im,²⁷⁸
- 6- 'İlmü'l-istihzâr,²⁷⁹

-
- 266 Şimşek, bulut ve rüzgârın durumundan hareketle yağmurun yağıp yağmayacağını bilme ilmi (I, s. 382-384).
- 267 Bugünün hâdiselerinden hareketle gelecek hâdiseleri bilme ilmi (I, s. 384-388).
- 268 İnsanın uzuvlarının seğirmesinden hareketle vukû'bulacak bâzı ahvâli bilme ilmi (I, s. 389).
- 269 Hayır ve şer vakitleri bilme ilmi (I, s. 389).
- 270 Reml ilmi (I, s. 389-390).
- 271 Fal ilmi; câiz değildir (I, s. 390-392).
- 272 Kur'a ilmi (I, s. 392).
- 273 Uğursuzluğu kovmak için kuş uçurtma ilmi; falın zıddıdır, fakat câiz değildir (I, s. 392-394).
- 274 Kehânet ilmi; rûhlardan ve cinlerden kaybı, mevcûd olmayanı (=gayb) öğrenme ilmi (I, s.395-396)
- 275 Nîrencât; bir tür tılsım ilmi (I, s. 396).
- 276 Havâss ilmi; Zebûr, İncil ve Kur'an gibi mukaddes kitaplardan okuyarak bir şeyler öğrenme ilmi (I, s. 396-97).
- 277 Efsûnculuk; Taşköprülü-zâde'ye göre, "vukiyyenün ekser vukû'u emrâzdadur ... ve dahi isâbet-i 'ayn [göz değmesi] ve anun emsâlinde olur." (I, s. 397-398).
- 278 Ruhlari kontrol ve idâre ilmi ["anunla ervâhî teshîr ve makâsîdında istihdâm keyfiyyeti ta'arruf ve isti'lâm olunur."] (I, s. 398-399).
- 279 Ruhlari çağırma ilmi; ["istihzârdan murâd ervâhî kavâlib-ı eşbâhda istinzâl ve da'vet kuvveti ile mütecessid olup sâhib-i da'vete mülâkât ve emrine imtisâldür."] (I, s. 399).

- 7- 'İlmü da'veti'l-kevâkib,²⁸⁰
- 8- 'İlmü'l-felaktîrât (?),²⁸¹
- 9- 'İlmü'l-ihfâ,²⁸²
- 10- 'İlmü'l-hiyeli's-Sâsâniyye,²⁸³
- 11- 'İlmü'l-keşfi'd-dekk ve îzâhı'ş-şekk,²⁸⁴
- 12- 'İlmü'ş-ş'a'bezât ve't-tahayyülât ve'l-ahz bi'l-'uyûn,²⁸⁵
- 13- 'İlmü ta'alluku'l-kalb,²⁸⁶
- 14- 'İlmü'l-isti'âne bi-havâssi'l-edviye ve'l-müfredât,²⁸⁷

F- *Altıncı Şûbe*.²⁸⁸ Bu başlık altında ele alınan konular ise, *riyâzî ilimler* (= 'ulûm-ı riyâziyye)dir:

- 1- 'İlmü'l-hendese,²⁸⁹
- 2- 'İlmü'l-hey'e,²⁹⁰
- 3- 'İlmü'l-'aded,²⁹¹
- 4- 'İlmü'l-mûsîkî,²⁹²

-
- 280 Yıldızları çağırma ilmi; Taşköprülü-zâde'ye göre "mukaddemâ beyân olundu ki cinni ve ba'zı melâ'ikeyi ihzâr mümkündür. Kezâlik rûhâniyyet-i kevâkibi, husûsan seb'u-i seyyâreyi dahi mümkündür." (I, s. 399-400).
- 281 Şekiller ve harfler ilmi ["felaktîrât (?), hutût-ı tavîledür ki üzerine hurûf u eskâl ya'nî halkalar ve dâ'ireler 'akd olunmuşdur. Ve böyle zu'm iderler ki ol hutût u hurûfun bi'l-hâssiye te'sîrâtı ola. Ba'zı kırâ'at dahi olunur."] (I, s. 400).
- 282 İnsanın kendisini, huzûrunda bulduklarından gizlemesi ilmi; o insanları görür, insanlar onu görmezler. Taşköprülü-zâde, bunun kolay olmadığını, belki *kerâmet* yoluyla olabileceğini söyler (I, s. 400).
- 283 Sâsâni hileleri ilmi ["... anunla celb-i menâfi' ve tahsîl-i emvâlde tarîk-i ihtiyâl bilinür."] (I, s. 400-401).
- 284 Sanat hilelerini bilme ilmi; halkın kandırılması söz konusu olduğu için haramdır (I, s. 401).
- 285 Göz bağcılık ilmi ve sanatı (=..dâde-i nazara ba'zı tahayyülât ile ef'âl-i garîbe ve a'mâl-i 'acîbe gösterme.) (I, s. 401).
- 286 Kalbin alâkasını bilme ilmi ["Bu bir 'ilmdür ki ba'zı ezkiyâ hafîfü'l-'akl olan ağbiyâyâ izhâr ider. Hattâ şöyle zann iderler ki eğer şahs-ı mezkûr ism-i a'zama 'ârif ve yâhûd da'vet-i cinne mâlik ola. Gâh olur ki hâletden havf u infi'âl ol ahmakun bir maraza ibtilâsma bâ'is ü bâdî ve yâhûd havfından ol şahsun ba'zı makâsîd u murâdâtına mutâva'at itmeğe sebeb-i kavî olur."] (I, s. 402).
- 287 İlaçların ve cisimlerin husûsiyetleri ilmi (I, s. 402).
- 288 Burada yanlışlıkla "şu'be-i hâmise" başlığı verilmiştir; hâlbuki "hâmise" daha önce geçmiştir. Bundan sonraki şübeler, buna göre düzeltilerek aktarılmıştır.
- 289 Hendese (=geometri) ilmi (I, s. 402-403).
- 290 Hey'et (=astronomi) ilmi (I, s. 403-404).
- 291 Sayı ilmi (I, s. 404-405)
- 292 Mûsîkî ilmi (I, s. 405-406).

G- *Yedinci Şûbe*: Hendese (=geometri) ilminin dalları (=fürû'u):

- 1- 'İlmü'l-'ukûdi'l-ebniye,²⁹³
- 2- 'İlmü'l-menâzır,²⁹⁴
- 3- 'İlmü'l-merâyâ'l-muharrıka,²⁹⁵
- 4- 'İlmü'l-merâkizi'l-eskâl,²⁹⁶
- 5- 'İlmü'l-cerri'l-eskâl,²⁹⁷
- 6- 'İlmü'l-mesâha,²⁹⁸
- 7- 'İlmü inbâtu'l-miyâh,²⁹⁹
- 8- 'İlmü'l-âlâti'l-harbiyye,³⁰⁰
- 9- 'İlmü'r-remiy,³⁰¹
- 10- 'İlmü't-ta'dîl,³⁰²
- 11- 'İlmü'l-bengâmât,³⁰³
- 12- 'İlmü'l-melâha,³⁰⁴
- 13- 'İlmü's-sebâha,³⁰⁵
- 14- 'İlmü'l-evzân ve'l-mevâzîn,³⁰⁶
- 15- 'İlmü'l-âlâti'l-mebniye 'alâ zarûreti 'ademi'l-halâ',³⁰⁷

H- *Sekizinci Şûbe*: Heyet (=astronomi) ilminin dalları. Bu başlık altında zikredilen ilim dalı 26 tânedir:

- 1- 'İlmü'z-zîcât ve't-takâvîm,³⁰⁸

293 Binâ yapımı ilmi; inşaat mühendisliği (I, s. 406).

294 Menâzır, yâni optik ilmi (I, s. 406-407).

295 Yakıcı aynalar ilmi (I, s. 407).

296 Cisimlerin ağırlık merkezleri ilmi (I, s. 407).

297 Ağırlıkları çekme, nakletme ilmi; mekanik (I, s.407-408).

298 Mesâha, yüzölçümü ilmi (I, s. 408).

299 Su çıkarma ilmi (I, s. 408).

300 Harp âletleri ilmi (I, s. 408).

301 Atıcılık ilmi (I, s. 408-409)

302 Tâdil ilmi; gece ile gündüzün arasındaki farkı ve saat durumunu bilme ilmi ["...*anunla keyfiyyet-i tefâvüt-i leyl ü nehâr bilinür. Ve leyl ü nehârda tedâhul-i sâ'at bilinür sayf u şitâda tefâvüti vaktinde.*"] (I, s. 409).

303 Zaman ölçüsü âletlerini yapma ilmi (I, s. 409).

304 Denizcilik (kaptanlık) ilmi (I, s. 409).

305 Yüzme, yüzücülük ilmi (I, s. 410).

306 Ölçü ve tartılar ilmi (I, s. 410)

307 Boşluk olmaması zarûretine binâen âletler yapma ilmi (I, s. 410-411).

308 Zîc ve takvîmler ilmi [Taşköprülü-zâde, astronomi ve bu cümleden olmak üzere zîc ve takvîm bilgisinin ehemmiyeti üzerinde dururken, bu ilmin insana ve bilhassa Müslümana niçin lâzım olduğunu da anlatmaktadır. Burada dikkati çeken husûs, netîce itibâriyle, asıl

- 2- 'İlmü kitâbeti'-t-takâvîm,³⁰⁹
- 3- 'İlmü hisâbi'n-nücûm,³¹⁰
- 4- 'İlmü keyfiyyeti'l-irsâd,³¹¹
- 5- 'İlmü âlâti'r-rasadiyye,³¹²
- 6- 'İlmü'l-mevâkîl,³¹³
- 7- 'İlmü'l-âlâti'z-zılliyye,³¹⁴
- 8- 'İlmü'l-üker,³¹⁵
- 9- 'İlmü'l-ükeri'l-müteharrike,³¹⁶
- 10- 'İlmü tastîhi'l-kürre,³¹⁷
- 11- 'İlmü suveri'l-kevâkib,³¹⁸
- 12- 'İlmü makâdiri'l-'ulviyyât,³¹⁹
- 13- 'İlmü menâzili'l-kamer,³²⁰
- 14- 'İlmü coğrafya,³²¹
- 15- 'İlmü mesâliki'l-büldân ve'l-emsâr,³²²

gâyenin yine dîni olmasıdır. Şu cümleler bu husûsu açık bir şekilde ortaya koymaktadır: "... anunla hareket-i kevâkibün, husûsan seb'a-i seyyârenün makâdiri ve her birinün hareketünü takvîm ü tavâlî'i ihrâc ta'arruf olunur. ... Menfa'ati, kevâkibden husûsan seb'a-i seyyâreden her birinün felekine ve felekü'l-bürûca nisbet-i mevzî'ını bilmekdür. Ve inkılâlatını ve rücû'î istikâmâtını ve teşrîk u tağrîbini ve zuhûr u hafâsını her zamân u mekânda bilüp ta'yîn eylemekdür. Tâ ki umûr-ı mezkûreyi ma'rîfet ile kevâkib beyninde olan ittisâlât dahi ta'arruf oluna, ki mukârene vü mukâbele ve terbî' ü teslîs ü tesdîsdür, küsûf-i şems ve husûf-i kamer ve bu mecrâyâ câri olur hâlât dahi muktezâ-yı hisâb u delâlat ile bi-emri'l-Vâhidi'l-Kahhâr ta'yîn ü izhâr oluna. Ve bu umûr-ı mezbûrenün ma'rîfetinden dahi garaz-ı ahîr iki emrün ma'rîfetidür: Ya ma'rîfet-i sâ'at u evkât ve fusûl-i sene ve semt-i Kible ve evkât-i salâtdur ve yâhûd 'âlem-i 'anâsırda ol evzâ' sebebi ile câriye olan ahkâmı ma'rîfetidür. Lâkin garaz-ı aslî ve maksad-ı küllî emr-i evvel olmak lâzımdur. Zirâ ta'bda ve 'âdet-i şer'de mühim olan budur." (I, s. 411-412).

- 309 Vakitlerin yazılışı, diğer bir deyişle, takvîm hazırlama ilmi (I, s. 412).
- 310 Yıldızların hesabı ilmi; takvîm hazırlanmasında gereklidir; gerçekte bu ilim sayı (=aded) ilminin fûrû'undandır; ama takvîm münâsebetiyle zîcın de fûrû' u durumundadır (I, s. 412).
- 311 Gök cisimlerini gözetleme ilmi (I, s. 413).
- 312 Rasat (gözleme) âletleri ilmi (I, s. 413).
- 313 Muvakkitlik ilmi; zamanları bilme (I, s. 413).
- 314 Gölge âletleri ilmi ["... anunla mikyâsların zılâlinün makâdiri ve sâ'ir ahvâli ve etrâfında resm olunan hutâtun ve zılâl-ı müsteviyye ve menkûsenün ahvâli ta'arruf olunur. ... Menfa'ati, ma'rîfet-i sâ'at-i nehârdur âlât-ı mezbûre ile." (I, s. 413).
- 315 Küreler ilmi (I, s. 414).
- 316 Hareketli küreler (=gezegenler) ilmi (I, s. 414).
- 317 Kûreyi düz satıh hâline getirme ilmi (I, s. 414).
- 318 Yıldızların sûretleri, şekilleri ilmi (I, s. 414).
- 319 Gök cisimlerinin ölçüleri ilmi (I, s. 414-415).
- 320 Ayın menzilleri (=yörüngesi) ilmi (I, s. 415).
- 321 Coğrafya ["... ma'nâsı sûretü'l-arz dimekdür." (I, s. 414).
- 322 Şehir ve kasabalar arasındaki yolları ve geçitleri bilme ilmi [... bâhisdür miyân-ı bilâdda vâki' olan turuk-ı mürtefi'a ve vihâddan ve bilâd-ı mezkûre berrîyye midür yâhûd bahriyye

- 16- 'İlmü ma'rifeti'l-bürüd ve mesâfâtihâ,³²³
- 17- 'İlmü havâssı'l-ekâlîm,³²⁴
- 18- 'İlmü'l-edvâr ve'l-ekvâr,³²⁵
- 19- 'İlmü'l-kırânât,³²⁶
- 20- 'İlmü'l-melâhim,³²⁷
- 21- 'İlmü mevâsimi's-sene,³²⁸
- 22- 'İlmü mevâkîti's-salât,³²⁹
- 23- 'İlmü 'ameli'l-usturlâb,³³⁰
- 24- 'İlmü vaz'ı Rub'ı'd-dâ'ireti'l-müceyyeb ve'l-mukantarât,³³¹
- 25- 'İlmü rub'ı'd-dâ'ire,³³²
- 26- 'İlmü âlâti's-sâ'a,³³³

I- Dokuzuncu Şûbe: Sayı ilminin dalları: Bu başlık altında on bir ilim zikredilmiştir:

- 1- 'İlmü hisâbi't-teht ve'l-meyl,³³⁴
- 2- 'İlmü'l-cebr ve'l-mukâbile,³³⁵
- 3- 'İlmü hisâbi'l-hatâ'eyn,³³⁶
- 4- 'İlmü hisâbi'd-devr ve'l-vesâyâ,³³⁷
- 5- 'İlmü hisâbi'd-dirhem ve'd-dînâr,³³⁸

midür ve yâhûd gâmile midür sehliyye midür cebeliyye midür münharife midür ..."] (I, s. 415).

- 323 Postacılık ["... anunla mesâlik ü emsârın ferâsîh ü emyâl cihetinden kemmiyyet ü mikdârı ve mesâfe-i şehriyye midür ve yâhûd ekall veya ekser midür ta'arruf olunur."] (I, s. 415-416).
- 324 İklimlerin husûsiyetleri ilmi (I, s. 416-417).
- 325 Devirler ve kûrlar ilmi; "ilm-i nücâm ahkâmının fîrû'undan 'ır." (I, s. 417).
- 326 Kırânlar (gezegenlerin birbirine yaklaşması ve bu yaklaşmanın mânâlarını bilme) ilmi (I, s. 417-418).
- 327 Büyük savaşlar ilmi (I, s. 418).
- 328 Senenin mevsimleri ilmi (I, s. 418-420).
- 329 Namaz vakitleri ilmi (I, s. 420).
- 330 Usturlâb kurma ve kullanma ilmi (I, s. 421).
- 331 Müceyyeb rub' dâireyi ve mukantara[=güneşin gölgesiyle saatleri gösteren bir âlet]ları kurma ilmi (I, s. 421).
- 332 Rub' dâire [bir dâirenin dörtte biri olan müselles kâ'imü'z-zâviye ki 90 dereceden ibâret olup hey'ette mikyâs yerini tutar] ilmi (I, s. 421)
- 333 Saat âletleri ilmi (I, s. 421).
- 334 Teht ve meyl hesabı ilmi (I, s. 422-423)
- 335 Cebir ve denklem ilmi (I, s. 423).
- 336 İki hatâlı ihtimâlin hesabı; iki bilinmeyenli hesap ilmi (I, s. 423-424).
- 337 Devir ve vasiyet hesabı ilmi (I, s. 424).
- 338 Dirhem ve dînâr hesabı ilmi (I, s. 424-425).

- 6- 'İlmü'l-ferâ'iz,³³⁹
- 7- 'İlmü hisâbi'l-hevâ,³⁴⁰
- 8- 'İlmü hisâbi'l-'ukûd,³⁴¹
- 9- 'İlmü a'dâdi'l-vefk,³⁴²
- 10- 'İlmü havâssı'l-a'dâdi'l-mütehâbit ve'l-mütebâgazit,³⁴³
- 11- 'İlmü't-te'âbi'l-'adediyye fi'l-hurûb,³⁴⁴

J- *Onuncu Şûbe*: Mûsikî ilminin dalları. Mûsikînin dalı olarak 3 ilim zikredilmiştir:

- 1- 'İlmü'l-âlati'l-'acîbe,³⁴⁵
- 2- 'İlmü'r-raks,³⁴⁶
- 3- 'İlmü'l-gınc,³⁴⁷

V- *Amelî hikmet (=hikmet-i 'ameliyye)*:

Bu ana kategoride ele alınan ilimler, 'pratik felsefe' olarak da adlandırılabilir. Bir *mukaddimed* sonra dört *şu'beye* ayrılmış bulunan bu gruptaki ilimler *ahlâk*, *ev idâresi*, *siyâset/devlet idâresi* ve benzeri konulara tahsîs edilmiştir:

A- *Birinci Şûbe*: Bu başlık altında sâdece ahlâk ilmi (=ilm-i ahlâk) incelenmiştir. Taşköprülü-zâde'ye göre, ahlâk ilmi ile "... *envâ'-ı fezâ'il*" bilinir. Burada sözü edilen ahlâk ve fazîletlerde vurgunun dînî değil, pratik felsefe üzerine olduğu görülüyor. Nitekim, "*fezâ'ilden dahi maksad üç kuvvettür ki kuvvet-i nazariyye ve gazabiyye ve şehevîyyedür,*" ibâresinden sonra, bu üç *kuvvetin*

339 Ferâiz ilmi (I, s. 425).

340 Hayâlen (ezbere) büyük miktârlara ulaşan hesapları yapma ilmi ["... *anunla emvâl-i 'azimenün hayâlden hisâbi ta'arruf olunur.*"] (I, s. 425-426).

341 Dizi hesâbi ilmi, parmak boğumları ile hesap yapma ilmi (I, s. 426-427).

342 Cedvel hesâbi ilmi, cedvel ile yapılan hesap ilmi (I, s. 427-428).

343 Sevdiren ve buğuz ettiren sayılar ilmi (I, s. 429-430)

344 Savaşlarda ta'biye [tabya] hesâbi ilmi (I, s. 429-430).

345 Acâip mûsikî âletleri ["... *meselâ 'ûd u mezâmîr ü kânûn husûsan erganündür ki vâzı'ı anda envâ'-ı sunâyi-i 'acîbe ibdâ' ve umûr-ı garîbe ihtirâ' eylemişdür.*"] ilmi (I, s. 430)

346 Raks (oyun, dans) ilmi ["... *bu 'ilm bizüm şerf'atümüzde harâmdur.*"] (I, s. 430-431).

347 Oyunda kısıtma ilmi ["Bir 'ilmdür ki zarâfet ü kemâl ile ittisâf iden 'izârî ve nisvân-ı fâ'ikatü'l-cemâlden sudûr iden evzâ'-ı makbûle ve ef'âlün keyfiyyetinden bâhisdür."]; fakat bu konuda aşırı gidilmemelidir (I, s. 431-432).

değerlendirilişi, daha ziyâde mantikî ve felsefî bir temele oturtularak incelenmektedir.³⁴⁸

B- *İkinci Şûbe*: Bu başlık altında da, aynı şekilde, yalnız bir ilim dalı, *'ilmü tedbîri'l-menzîl*, diğer bir deyişle, *ev idâresi ilmi* zikredilmiş ve incelenmiştir. Taşköprülü-zâde'ye göre, bu öyle bir ilimdir ki, "... *anunla insânun nefsi ile zevcesi ve evlâdı ve huddâmı beyninde müşterek olan ahvâlde tahsîl-i i'tidâl bilinür.*"³⁴⁹

C- *Üçüncü Şûbe*: Burada kısaca sâdece *ilm-i siyâset* tedkîk edilmektedir. Yazara göre, bu ilimle "... *envâ'-ı riyâsât ve siyâsiyât ve temeddün cihetinden olan ictimâ'ât ve anların ahvâli ki ahvâl-i selâtîn ü mülûk ve ümerâ vü ehl-i ihtisâb ve kuzât u 'ulemâ ve zu'amâ'u'l-envâl u vükelâ'ü'l-beyti'l-mâl ve bunların mecrâsına cârî olan mübâşirîn-i a'mâl ahvâli*" bilinir. Bu konulara geniş bir şekilde girilmemiştir. Ancak, konuyla ilgili bir kaç kitap adının zikredildiği görülüyor. Bunlar, Aristo'nun "*İskender'e irsâl itdüği Kitâbu Siyâset*", Fârâbî tarafından yazılan *râ'u'l-Medîneti'l-Fâzıla*, Hâce Nasîrü'd-dîn-i Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'si ve Celâlî'd-dîn-i Devvânî'nin *Ahlâk-ı Celâlî*'sidir.³⁵⁰

D- *Dördüncü Şûbe*: Bu başlık altında zikredilen ilimler ise *amelî hikmetin* dalları (=fûrû'u)dır. Burada 4 ilim dalı kısaca gözden geçirilmiştir:

- 1- *'ilmü âdâbi'l-mülûk*,³⁵¹
- 2- *'ilmü âdâbi'l-vezâret*,³⁵²
- 3- *'ilmü 'l-ihtisâb*,³⁵³
- 4- *'ilmü kûdi'l-'asâkir ve'l-cüyûş*,³⁵⁴

348 Teferruât için bkz. I, s. 435-436.

349 Teferruât, I, s. 436.

350 Bkz. I, s. 437.

351 Hükümdârların edepi, nasıl davranmaları gerektiği ile ilgili ilim (I, s. 438-440).

352 Vezirlik ve vezirlerin nasıl davranmaları gerektiği ile ilgili ilim (I, s. 440-441).

353 İhtisâb (belediyecilik) ilmi (I, s. 441).

354 Askerî kumandanlık ilmi (I, s. 441-442).

VI- Şer'î (=dînî) ilimler (=‘ulûm-ı şer’iyye):

Bu başlık altında ele alınan ilimler, *Mevzû‘âtü’l-‘Ulûm*’un en büyük kısmını oluşturmaktadır. Birer *ilim* olarak zikredilen konuların tedkîki, dînî çerçevede mütâlâa olunan teferruâta müteallik, başka *ilim* dalları altında da pekâlâ yer alabilecek mevzûların hemen tamâmının ayrı bir *ilim* olarak zikredildiğini gösteriyor. Diğer bölümler (=devhalar) için söz konusu olan şey, yâni konunun şûbelere ayrılarak incelenmesi, bu bölüm için de geçerlidir. Diğer bir deyişle, ‘*Ulûm-ı şer’iyye*, bir *mukaddime*, sekiz *şu‘be* ve bu şûbelere dahil alt ilim dallarına (=fürû’a) ayrılarak tasnîf edilmiştir.

Bu ilimlere niçin *şer’î* (=şerî‘at) ilimler denilmiştir? Taşköprülüzâde, bu soruya şöyle cevap verir: “‘*Ulûm-ı mezbûreye ‘ulûm-ı şerâyi’ tesmiye olunduğunun vechi, cemî‘-i nâs anlardan ahz eyledüklerindendir. Zîrâ lügatde şerî‘at mevrîd-i şâribedür, ya‘nî şûrb-i mâ’ isteyenler vürûd idüp ahz-ı mâ’ idecek mekândur ki Türkîde Pınarbaşı dirlir.*”³⁵⁵

Şu hâlde, şer’î ilimler bütün insanların faydalandıkları mevzûları ihtivâ etmekte; herkes sıkıntısını bu ilimler sâyesinde çözmektedir.

Taşköprülüzâde’ye göre, îtikâda dâir ilimler (=‘ulum-ı i‘tikâdiyye), “*ya nakle müte‘allik ola, yâhûd fehm-i menkûle. Ve yâhûd menkûlü edille ile takrîr ü teşyîde ve yâhûd ahkâm-ı müstenbatayı istihrâca müte‘allik ola.*” Binâenaleyh, buna göre, ortada vahiy kanalıyla gelen bir bilgi manzûmesi bulunmakta, bunun lâyıki veçhile anlaşılması, anlaşılmanın delillerle takviye edilmesi ve nihâyet buradan hareketle *ahkâm* üretilmesi gerekmektedir. Bütün bu faaliyetler, dînî (=şer’î) ilimler söz konusu olduğunda, ayrı ayrı isimlerle tavsîf olunmakta, dolayısıyla *ilim* grupları teşekkül etmektedir. Bu bakımdan, Taşköprülüzâde’nin izâhını tâkip edecek olursak:

“*İmdi nakle dahi müte‘allık olan eğer Rasûl’ün vâsita-i vahy ile getürdüğüne olursa ‘ilm-i kırâ’atdır. Ve yâhûd Rasûl’ün ‘ismet ile mü‘eyyed olan nefis-i enfesinden sâdır olana ise ‘ilm-i rivâyet-i hadîsdür. Fehm-i menkûl dahi eğer Kelâmu’llâh’dan fehm ise ‘ilm-i tefsîr-i Kur’ân’dur. Eğer kelâm-ı Rasûl’den fehm ise ‘ilm-i dirâyet-i*

³⁵⁵ *Mevzû‘ât, I, s. 422.*

hadîsdür. Takrîr-i menkûl dahi eğer ârâ' u mezâhibe müte'allık ise 'ilm-i usûl-i dîndür ki 'ilm-i kelâm ile dahi tesmiye olunur. Eğer ef'âle müte'allık ise 'ilm-i usûl-i fıkhdur. Eğer ahkâmı edillesinden istihrâca müte'allık ise 'ilm-i fıkhdur."

Bu cümleler, bir taraftan Taşköprülü-zâde'nin şer'î ilimlerin esâsını oluşturan çalışma alanlarını nasıl belirlediğini ortaya koyarken, diğer taraftan zikrolunun ilim dallarının aslî mevzû'larını ve sınırlarını çizmektedir³⁵⁶. Esâsen, "‘ulûm-ı mezbûre cümle-i usûl-i şer'î'atdür. Ve her birinin fûrû'-ı kesîresi vardır." Kezâ, "bu yedi 'ilmden her birini bir şû'bede ve şû'belerini bir şû'be-i uhrâda zikr" etmek gerekiyor. Bu temel tasnîfe dayalı olarak şer'î ilimlerin nelerden ibâret olduğunu aşağıda göreceğiz. Fakat, burada bir noktanın daha altını çizmekte ve en azından Taşköprülü-zâde'nin gözüyle söz konusu ilimlerin "menâfi'î"ni vurgulamakta fayda vardır. Diğer bir deyişle, bu ilimleri niçin öğrenmek gerekiyor, faydası nedir?

Mevzû'ât'ın muhtelif yerlerinde dînî çerçevede mütâlaa olunan konularla ilgili olarak, bunların faydasına dâir çeşitli açıklamalara sık sık rastlanmakta ise de, yukarıdaki sorunun daha kısa bir cevâbını, yukarıya aktarılan pasajın devâmında da bulmak mümkündür:

"Ve bu 'ulûmun menâfi'î bisyâr ve fevâ'idi bî-hadd ü şümârdur. Ammâ dünyâda hıfz-ı ... emvâl ve intizâm-ı sâ'ir- ahvâldür. Ve ammâ âhirîde 'azâb-ı elîmden necât ve na'îm-i mukîme fevz-ı ref' u derecâtdür."

Burada üzerinde durulan ilimlerin her birinin dünyevî menfaatleri varsa da, asıl olan, hayâtımızı bu ilimlere göre tanzîm etmek, böylece Allâh'ın rızâsınâ nâil olmak ve âhirette acıklı bir azâba dûçâr olmaktan kurtulmaktır³⁵⁷.

Bu kısa değerlendirmeden sonra, 'ulûm-ı şer'iiyenin tasnîfine geçebiliriz:

A- *Birinci Şûbe*: Doğrudan şeriatla ilgili ilimlere tahsîs edilmiş olmakla birlikte, burada sâdece 'ilm-i kırâ'at (=Kur'ân okuma ilmi)

³⁵⁶ Burada bilhassa belirtmekte fayda vardır ki, bu tasnîf münhasıran Taşköprülü-zâde'ye âid olmayıp, İslâm dünyasının hemen her tarafında şer'î ilimler ana hatlarıyla aynı şekilde anlaşılmaktadır.

³⁵⁷ Teferruât için bkz. I, s. 442-443.

zikrolunmuştur. Bu başlık altında *kırâ'at usûlleri* ve bu *usûlleri* temsîl eden *kırâ'at imâmları* hakkında teferruâtli olarak bilgi verilmektedir (s. 444-507).

B- *İkinci Şûbe*: Bu başlık altında da yine tek bir ilim zikredilmiştir (s. 507-508): '*İlm-i rivâyet-i hadîs* (=hadîs nakletme ilmi).

C- *Üçüncü Şûbe*: Bu şûbede ise, '*ilm-i tefsîrû'l-Kur'ân* (Kur'ân-ı Kerîm'i tefsîr etme, yorumlama ilmi) ele alınmış; esâs olarak *tefsîr, müfessirler* ve meşhûr *tefsîr kitaplarına* yer verilmiştir (s. 509-575).

D- *Dördüncü Şûbe*: *İlm-i dirâyetü'l-hadîse* tahsîs edilmiş olan bu bölümde, esâs olarak *hadîs usûlü* (metodolojisi) üzerinde durulmakta, bir hadîsin nasıl anlaşılması gerektiğine dâir kısaca mâlûmât ile, meşhûr muhaddisler ve eserleriyle ilgili bilgi verilmektedir (s. 575-594).

E- *Beşinci Şûbe*: Bu başlık altında ele alınan tek ilim, *kelâm*dır. Taşköprülü-zâde, *kelâm* üzerinde de oldukça geniş bir şekilde durmaktadır (s. 594-634). Bu ilim, aynı zamânda *usûlü'd-dîn* (=dîn usûlü, ilâhiyât ve metodolojisi) olarak da adlandırılır. *Kelâm* ne işe yarar? Taşköprülü-zâde'nin bu soruya verdiği tek kelimelik karşılık şudur: "... *anunla iktidâr olunur 'akâ'id-i dîniyye isbâtına îrâd-ı edille ve hücec ve ref'-i şübhe vü şükûk itmekle*"; yâni, *kelâm*, temel dînî inançlar konusunda ortaya çıkabilecek olan şüpheleri, güçlü aklî delîllerle ortadan kaldırmak ve dînî kâideleri isbât etmek için kullanılan bir ilimdir.

Kelâm ilminin bu şekilde tavsîfi, Taşköprülü-zâde'nin klâsik *sünnî kelâm anlayışını* benimsediğini göstermektedir. *Mu'tezile*'nin *kelâm* metodolojisi, *kelâm ilmi* çerçevesinde ele alınan konulardan bilhassa Allâh'ın *zâtını* ve *sıfatlarını* aklî metodlarla ve deyim yerinde ise kıyasıya sorgulamağa kalkışır, bizzat Kur'ân üzerinde spekülâtif yorumlara girişir, kâinâtın oluşumu ile ilgili yine spekülâtif değerlendirmelere giderken, *sünnî kelâmı* bütün bu husûslarda şer'î sınırları zorlamamağa, aklî değerlendirmelerinde *kitâb* (=Kur'ân) ve *sünnet*(=hadîs)i aşmamağa îtinâ etmiş ve zamânla bütün aklî delîlleri Allah'ın varlığını, birliğini, zât ve sıfatlarını Kur'ân'ın mantığına

uygun olarak *isbât* için kullanmağa yönelmiştir³⁵⁸. Bu husûsu, Taşköprülü-zâde'nin şu satırlarından kolayca anlamak mümkündür:

“Bunun mevzû'u Hakk Ta'âlâ'nun zât u sıfâtıdır mütekaddimîn katında. Ba'zıları dimişlerdür ki mevzû'u mevcûddur min haysi hüve mevcûd; ol takdîrce ilm-i ilâhîden ki mevcûd-ı mutlak ahvâlınden bahisdür; imtiyâzı gâyetleri i'tibârı iledür; zîrâ kelâmıda bahs kavâ'id-i şer' üzerinedür ve şer'-i ilâhîde muktezâ-yı 'ukûl üzerinedür, ve müte'ahhirîn katında kelâmın mevzû'u ma'lûmdur ki ana *isbât-ı 'akâ'id-i dîniyye* ta'alluk eylediği haysiyyetden; gerek ta'alluk karîb olsun, gerek ba'îd; ve dîniyyeden dahi maksad Nebiyy-i Kerîmimiz Muhammed Mustafa (s.a.v.) dînine mensûbe olandur ki asıl müdde'â Hazretün dîninden ahz olunup müslim olduktan sonra anun üzerine bürhân-ı aklî ikâmet oluna³⁵⁹.”

Nitekim, Ebû Mansûr bin Muhammed bin Mahmûd *el-Mâturîdî* [=Hanefî] ile Ebu'l-Hasan *el-Eş'arî* el-Basrî [=Şâfi'î]'nin “*Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâ'atün 'ilm-i kelâmıda re'îsi*” olarak zikredilmesi de bunu göstermektedir³⁶⁰.

F- *Altıncı Şûbe*: Sâdece ‘ilmü usûli'l-fıkh (=fıkıh usûlü, metodolojisi) incelenmiştir³⁶¹.

G- *Yedinci Şûbe*: Kezâ, yalnızca bir ilim, ‘ilmü'l-fıkh³⁶² zikrolunmuştur.

358 İmam Gazzâlî'nin, *kelâm*la ilgili şu cümlesi bu bakımdan mühimdir: “Onun maksadı, sünnet ehlinin akîdesini muhâfaza ve bunu bid'at ehlinin tehlikesinden korumaktır.” (*el-Munkızu mine'd-Dallâl* [=*Dalâletten Hidâyete*, çev. A. Subhi Furat], İstanbul 1978, s. 45); ayrıca bkz. Birgivi Mehmed Efendi, *Tekmile-i Terceme-i Tarikat-i Muhammediyye* (Vidâdî trc.) İstanbul 1256, s. 43; H. İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*, London 1973, s. 176; bu çerçevede ilk dönemlerde *kelâmcılarla* hadisçiler arasında cereyân eden münakaşalar için bkz. Talat Koçyiğit, *Hadiscilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV yay., 3. baskı, Ankara 1988.

359 *Mevzû'ât*, I, s. 594.

360 *A.g.e.*, I, s. 596.

361 *A.g.e.*, I, s. 634-642.

362 Fıkıh ilmi; bu ilim, esâs olarak fıkıhın uygulamaya yönelik (pratik) yönünü oluşturmaktadır ve Taşköprülü-zâde'nin ifâdesiyle “... *ahkâm-ı şer'iyye-i fer'iyye-i 'ameliyyeden bâhisdür.*” (I, s. 642-644).

H- *Sekizinci Şûbe*³⁶³: Bu bölüm ise *şer'î* (=dînî) ilimlerin dalları(=fürû'u)na tahsis edilmiştir. Fakat, yukarıdaki *şu'belerin* her birinin *fürû'unun* tek tek ele alındığı görülüyor:

a) *Kırâat* ilminin dalları:

- 1- 'İlmü ma'rifeti's-şevâzz ve't-teferrukatihâ mine'l-mütevâtir,³⁶⁴
- 2- 'İlmü mahârici'l-hurûf,³⁶⁵
- 3- 'İlmü mahârici'l-elfâz,³⁶⁶
- 4- 'İlmü'l-vukûf,³⁶⁷
- 5- 'İlmü 'ileli'l-kırâ'at,³⁶⁸
- 6- 'İlmü resmi kitâbeti'l-Kur'ân fi'l-Masâhif,³⁶⁹
- 7- 'İlmü ma'rifeti'l-Masâhif,³⁷⁰

b) *Hadîs* ilminin dalları:

- 1- 'İlmü şerhi'l-hadîs,³⁷¹
- 2- 'İlmü esbâbı vürûdi'l-ehâdis ve ezmine ve emkine,³⁷²
- 3- 'İlmü nâsıhı'l-hadîs ve mensûhihî,³⁷³
- 4- 'İlmü te'vîli akvâli'n-Nebî,³⁷⁴
- 5- 'İlmü rumûzı akvâli'n-Nebî ve işâretihî,³⁷⁵
- 6- 'İlmü garâ'ibi'l-lügâti'l-hadîs,³⁷⁶
- 7- 'İlmü def'i mattan 'ani'l-hadîs,³⁷⁷

363 *Mevzû'âr*'ın ikinci cildi bu bölümle başlamaktadır. Binâenaleyh, bundan sonraki ilimler ikinci cilde yer almaktadır.

364 *Kırâatin şâzz olan* (=umûmî kâ'ideye uymayan, istisnâ) kısımlarını bilme ve bunları *mütevâtir* olanlardan ayırabilme ilmi (*Mevzû'at*, cilt II, s. 3-4).

365 Harflerin mahreçlerini (=çıkış yerlerini) bilme ilmi (s. 4).

366 Lafız/kelimelerin çıkış yerlerini bilme ilmi (s. 4).

367 *Kırâat* esnâsında durulacak yerleri bilme ilmi (s. 4-6).

368 *Kırâatin* illetlerini, okunuş şekillerinin sebeplerini bilme ilmi (s. 6).

369 *Kur'ân*'ın Mushaflara yazılışı ilmi ["... bu 'ilmün mevzû'u resm-i hatt-ı Mushafdur." (s. 6-9).

370 *Kur'ân*'ın yazılışının kâidelerini bilme ilmi ["... anda Masâhifiün keyfiyyet-i kitâbeti bilinür." (s. 9-13).

371 *Hadîs şerhi* ilmi (s. 13).

372 *Hadîslerin* söyleniş sebepleri, zamanları ve mekânları (s. 13-14).

373 *Hadîsin* ibtâlî ilmi [=nâsıh ve mensûh bilgisi] (s. 14).

374 Hz. Muhammed'in sözlerini *te'vîl* ilmi (s. 14).

375 Hz. Muhammed'in sözlerinin remizlerini ve işâretlerini bilme ilmi (s. 14-15).

376 *Hadîsin* garîb (=nâdir) kelimelerini bilme ilmi (s. 15).

377 *Hadîse* dil uzatmayı red ilmi (s. 15).

- 8- 'İlmü telfîki'l-ehâdîs,³⁷⁸
 9- 'İlmü ahvâli rivâyeti'l-ehâdîs,³⁷⁹
 10- 'İlmü tıbbî'n-Nebî,³⁸⁰

c) Tefsir ilminin dalları:

- 1- 'İlmü ma'rifeti'l-Mekkî ve'l-Medenî,³⁸¹
 2- 'İlmü ma'rifeti'l-hadarî ve's-seferî,³⁸²
 3- 'İlmü ma'rifeti'n-nehârî ve'l-leylî,³⁸³
 4- 'İlmü ma'rifeti's-sayfî ve's-şitâ'î,³⁸⁴
 5- 'İlmü ma'rifeti'l-firâşî ve'n-nevmî,³⁸⁵
 6- 'İlmü ma'rifeti'l-'arzî ve's-semâ'î,³⁸⁶
 7- 'İlmü ma'rifeti evveli mâ-nüzile,³⁸⁷
 8- 'İlmü ma'rifeti sebebi'n-nüzûl,³⁸⁸
 9- 'İlmü ma'rifeti mâ-nüzile 'alâ lisâni ba'zî's-sahâbe,³⁸⁹
 10- 'İlmü ma'rifeti mâ-tekerrere nüzûluhû,³⁹⁰
 11- 'İlmü ma'rifeti mâ-te'ahhara hükmuhû 'an-nüzûlihî ve mâ-te'ahhara nüzûluhû 'an-hükmihî,³⁹¹
 12- 'İlmü ma'rifeti mâ-nüzile müferrikan ve mâ-nüzile cemî'an,³⁹²
 13- 'İlmü ma'rifeti mâ-nüzile meşî'an ve mâ-nüzile müfreden,³⁹³

378 Hadîsleri birleştirme ilmi (s. 15-16).

379 Hadîsleri rivâyet etme ahvâlini bilme ilmi (s. 16).

380 Tıbb-ı Nebevî ["... bir 'ilmdür ki tıbb-ı marazî hakkında vârid olan ehâdîs-i Nebeviyyeden bâhisdür."] (s. 16).

381 Mekke'de ve Medîne'de nâzil olan âyet ve sûreleri bilme ilmi (s. 16-17).

382 Hazerde ve seferde inen âyet ve sûreleri bilme ilmi (s. 18).

383 Gündüz ve gece inen âyet ve sûreleri bilme ilmi (s. 18).

384 Yazın ve kışın inen âyet ve sûreleri bilme ilmi (s. 18).

385 Otururken ve uykuda iken inen âyet ve sûreleri bilme ilmi (s. 18-20).

386 Yerde ve semâda inen âyet ve sûreleri bilme ilmi (s. 20).

387 İlk inen âyet ve sûreleri bilme ilmi (s. 20-23).

388 Âyetlerin nüzûl sebeplerini bilme ilmi (s. 23-26).

389 Bâzî sahâbenin lisâni üzere inen âyetleri bilme ilmi (s. 26-27).

390 Mükerrer inen âyetleri bilme ilmi (s. 27).

391 Hükmü nüzûlünden ve nüzûlü hükmünden sonra olan âyetleri bilme ilmi (s. 28).

392 Tek tek ve topluca inen sûreleri bilme ilmi (s. 28-29).

393 Cebrâ'il'in tek başına veya diğer meleklerle birlikte getirdiği âyet ve sûreleri bilme ilmi (s. 29).

- 14- 'İlmü ma'rifeti mâ-ünzile minhü 'alâ ba'zı'l-enbiyâ,³⁹⁴
 15- 'İlmü ma'rifeti keyfiyyeti inzâli'l-Kur'ân,³⁹⁵
 16- 'İlmü ma'rifeti esmâ'ihî ve esmâ'i süverihî,³⁹⁶
 17- 'İlmü ma'rifeti cem'ihî ve tertîbihî,³⁹⁷
 18- 'İlmü ma'rifeti 'adedi süverihî ve âyâtihî ve kelimâtihî
 ve hurûfihî,³⁹⁸
 19- 'İlmü ma'rifeti huffâzihî ve ruvâtihî,³⁹⁹
 20- 'İlmü ma'rifeti'l-'âlî ve'n-nâzil mine's-esânîdihî,⁴⁰⁰
 21- 'İlmü ma'rifeti'l-mütevâtir ve'l-meşhûr ve'l-âhâd ve'ş-
 şâz ve'l-mevzû' ve'l-münderic,⁴⁰¹
 22- 'İlmü ma'rifeti beyâni'l-mevsûli lafzan [ve]'l-mefsûli
 ma'nen⁴⁰²
 23- 'İlmü ma'rifeti'l-imâle ve'l-feth ve beynehâ [ve kezâ]
 'ilmü ma'rifeti'l-idgâm ve'l-inhâr ve'l-ızhâr ve'l-ıhfâ ve'l-ıklâb,⁴⁰³
 24- 'İlmü ma'rifeti'l-medd ve'l-kasr [ve kezâ] 'ilmü
 ma'rifeti tahkîkî'l-hemze,⁴⁰⁴
 25- 'İlmü ma'rifeti keyfiyyeti tahammüli'l-Kur'-ân,⁴⁰⁵
 26- 'İlmü ma'rifeti cevâzi'l-iktibâs ve mâ-cerâ mecrâhu,⁴⁰⁶
 27- 'İlmü ma'rifeti garîbi'l-Kur'ân,⁴⁰⁷
 28- 'İlmü ma-vaka'a fihî bi-gayri lügati'l-Hi-câz,⁴⁰⁸
 29- 'İlmü mâ-vaka'a fihî min gayri lügati'l-'Arab,⁴⁰⁹

394 Kur'ân'da yer alan Hz. Muhammed'den önce bâzı peygamberlere inen veya daha önce hiç kimseye inmemiş olan âyetleri bilme ilmi (s. 29-20).

395 Kur'ân'ın nâzil oluş keyfiyyetini bilme ilmi (s. 30-33).

396 Kur'ân'ın ve sûrelerin isimlerini bilme ilmi (s. 33-34).

397 Kur'ân'ın toplanmasını ve tertîbini bilme ilmi (s. 34-36).

398 Kur'ân'ın sûrelerinin, âyetlerinin, kelimelerinin ve harflerinin sayısını bilme ilmi (s. 37-39).

399 Kur'ân'ın hâfızlarını ve râvîlerini bilme ilmi (s. 39).

400 İsnâdların yüksek ve aşağı olarak anılan türlerini bilme ilmi (s. 39-41).

401 Mütevâtir, meşhûr, âhâd, şâz ve münderic rivâyetleri bilme ilmi (s. 41-44).

402 Mânâ bakımından ayrılanı ve lafız itibâriyle birleşeni bilme ilmi (s. 44-45).

403 İmâleyi, fethayı ve aralarını bilme ilmi; [kezâ] (tecvid kâidelerinden) idgâmı, inhârı, ızhârı, ıhfâyı ve ıklâbı bilme ilmi (s. 45).

404 Medd (=uzatma) ve kasrı (=kısaltma) bilme ilmi; [kezâ] hemzeyi okumayı bilme ilmi (s.45-46).

405 Kur'ân'ı ezberlemenin keyfiyyetini bilme ilmi (s. 46-54).

406 Kur'an'dan iktibâsın âdâb ve usûlünü bilme ilmi (s. 54-57).

407 Kur'ân'ın zor (=garîb) lügatlerini bilme ilmi (s. 57-58).

408 Kur'ân'da Hicaz dilinin dışındaki dillere âit kelimeleri bilme ilmi (s. 58).

409 Kur'ân'da Arap dilinin dışındaki dillere âit kelimeleri bilme ilmi (s. 58-60).

- 30- 'İlmü ma'rifeti'l-vücûhi ve'n-nezâ'ir,⁴¹⁰
 31- 'İlmü ma'rifeti ma'âni'l-edevât elletî yehtâcü ileyhâ'l-
 müfessir,⁴¹¹
 32- 'İlmü ma'rifeti i'râbihî,⁴¹²
 33- 'İlmü ma'rifeti kavâ'idi mühimme, yehtâcü ileyhâ'l-
 müfessir,⁴¹³
 34- 'İlmü ma'rifeti'l-muhkem ve'l-müteşâbih,⁴¹⁴
 35- 'İlmü ma'rifeti mukaddemi'l-Kur'ân ve mu'ahharihî,⁴¹⁵
 36- 'İlmü ma'rifeti 'âmmi'l-Kur'ân ve hâssihî ve mücmelihî
 ve beyyinihî,⁴¹⁶
 37- 'İlmü ma'rifeti nâsıhı'l-Kur'ân ve mensûhuhî,⁴¹⁷
 38- 'İlmü ma'rifeti müşkili'l-Kur'ân ve mevhumî'l-ihtilâfî
 ve't-tenâkuz,⁴¹⁸
 39- 'İlmü ma'rifeti mutlakı'l-Kur'ân ve mukayyedihî,⁴¹⁹
 40- 'İlmü ma'rifeti mantûkî'l-Kur'ân ve mefhûmihî,⁴²⁰
 41- 'İlmü ma'rifeti vücûhi muhâtabâtihî,⁴²¹
 42- 'İlmü ma'rifeti hakîkatî'l-elfâzi'l-Kur'ân ve mecâzihî,⁴²²
 43- 'İlmü ma'rifeti teşbîhî'l-Kur'ân ve isti'ârâtihî,⁴²³
 44- 'İlmü ma'rifeti kinâyeti'l-Kur'ân ve ta'rîzâtihî,⁴²⁴
 45- 'İlmü ma'rifeti'l-hasr ve'l-ihtisâs,⁴²⁵
 46- 'İlmü ma'rifeti'l-icâz ve'l-itnâb,⁴²⁶

410 Müşterek ve benzer lügatleri bilme ilmi (s. 61-62).

411 Müfessirin ihtiyaç duyduğu âlet ve edevâtın mânâlarını bilmesi ilmi (s. 62-63).

412 Kur'ân'ın i'râbını bilme ilmi (s. 63-71).

413 Müfessirin ihtiyaç duyduğu mühim kâideleri bilmesi ilmi (s. 71-91).

414 Muhkem ve müteşâbih âyetleri bilme ilmi (s. 91-94).

415 Kur'ân'ın mukaddem ve muahharını bilme ilmi (s. 94-96).

416 Kur'ân'ın umûmîsini, husûsîsini, hulâsa (=mücmel) ve açık olanını bilme ilmi (s. 96).

417 Kur'ân'ın nâsıh ve mensûhlarını bilme ilmi (s. 96-100).

418 Kur'ân'ın zor, ihtilâflı ve münenâkız olanını bilme ilmi (s. 100).

419 Kur'ân'ın mutlak ve mukayyedini (=şartlısını) bilme ilmi (s. 100-101).

420 Kur'ân'ın mantûkunu (lûgat mânâsını) ve mefhûmünü bilme ilmi (s. 101-102).

421 Kur'ân'ın üslûbunu ve hitâb şekillerini bilme ilmi (s. 102-104).

422 Kur'ân'ın lafızlarının hakîkatini ve mecâzlarını bilme ilmi (s. 104).

423 Kur'ân'ın teşbîhlerini ve isti'ârelerini bilme ilmi (s. 104-105).

424 Kur'ân'ın kinâyelerini ve ta'rîzlerini bilme ilmi (s. 105-107).

425 Kur'ân'ın hasrını (=kasrını, kısıtlamasını) ve ihtisâsını (bir cihete tahsisini) bilme ilmi (s. 107-113).

426 Kur'ân'ın icâz ve itnâbını (= kısa ve uzun anlatımını) bilme ilmi (s. 113-138).

- 47- 'İlmü ma'rifeti'l-haber ve'l-inşâ',⁴²⁷
 48- 'İlmü ma'rifeti bedâyi'i'l-Kur'ân',⁴²⁸
 49- 'İlmü ma'rifeti fevâsılı'l-ây',⁴²⁹
 50- 'İlmü ma'rifeti fevâtihi's-süver',⁴³⁰
 51- 'İlmü ma'rifeti havâtimi's-süver',⁴³¹
 52- 'İlmü ma'rifeti münâsebeti'l-âyât ve's-süver',⁴³²
 53- 'İlmü ma'rifeti'l-âyât ve'l-müteşâbihât',⁴³³
 54- 'İlmü ma'rifeti i'câzi'l-Kur'ân',⁴³⁴
 55- 'İlmü ma'rifeti'l-'ulûmi'l-müstenbita mine'l-Kur'ân',⁴³⁵
 56- 'İlmü ma'rifeti emsâli'l-Kur'ân',⁴³⁶
 57- 'İlmü ma'rifeti aksâmi'l-Kur'ân',⁴³⁷
 58- 'İlmü ma'rifeti cedeli'l-Kur'ân',⁴³⁸
 59- 'İlmü mâ-vaka'a fi'l-Kur'ân mine'l-esmâ' ve'l-künâ
 ve'l-elkâb',⁴³⁹
 60- 'İlmü ma'rifeti mübhemâti'l-Kur'ân',⁴⁴⁰
 61- 'İlmü ma'rifeti esmâ' men nüzile fihimi'l-Kur'ân',⁴⁴¹
 62- 'İlmü ma'rifeti fezâ'ili'l-Kur'ân',⁴⁴²
 63- 'İlmü ma'rifeti efdali'l-Kur'ân ve fâzûlihî',⁴⁴³
 64- 'İlmü ma'rifeti müfredâtı'l-Kur'ân',⁴⁴⁴
 65- 'İlmü ma'rifeti havâssı'l-Kur'ân',⁴⁴⁵

427 Haber ve inşâyı bilme ilmi (s. 138-144).
 428 Kur'ân'daki edebî sanatları bilme ilmi (s.144-157).
 429 Âyetlerin fâsıla(=son)larını bilme ilmi (s. 157-164).
 430 Sûrelerin başlangıçlarını bilme ilmi(s. 164-165).
 431 Sûrelerin sonlarını bilme ilmi (s. 166).
 432 Âyetlerin ve sûrelerin birbiriyle münâsebetini bilme ilmi (s. 166-168).
 433 Âyetleri ve müteşâbihleri bilme ilmi (s. 168).
 434 Kur'ân'ın i'câzını bilme ilmi (s. 168-174).
 435 Kur'ân'dan istihrâç olunan ilimleri bilme ilmi (s. 171-181).
 436 Kur'ân'ın mesel(=atasöz)lerini bilme ilmi (s. 181-183).
 437 Kur'ân'ın kısımlarını bilme ilmi (s. 184-185).
 438 Kur'ân'ın cedelini (=mücâdele, tartışma üslûbunu) bilme ilmi (s. 185-189).
 439 Kur'ân'da bulunan isimleri, künyeleri ve lakapları bilme ilmi (s. 189-205).
 440 Kur'ân'ın mübhemlerini (=kapalı sözlerini) bilme ilmi (s. 205-206).
 441 Kur'an'da haklarında âyet inen kimselerin adlarını bilme ilmi (s. 206).
 442 Kur'ân'ın fazîletlerini bilme ilmi (s. 206-208).
 443 Kur'ân'ın daha fazîletli ve fazîletli kısımlarını bilme ilmi (s. 208-215).
 444 Kur'an'ın müfredâtını (=“...her bir âyetün ahvâlini”) bilme ilmi (s. 215-220).
 445 Kur'ân'ın husûsiyetlerini bilme ilmi (s. 220-224).

- 66- 'İlmü ma'rifeti mersûmi'l-hatt ve âdâbihî,⁴⁴⁶
 67- 'İlmü ma'rifeti tefsîrihî ve te'vîlihî ve beyânı şerefihî
 ve'l-hâceti'l-ileyh,⁴⁴⁷
 68- 'İlmü ma'rifeti şurûti'l-müfessir ve âdâbihî,⁴⁴⁸
 69- 'İlmü ma'rifeti garâ'ibi't-tefsîr,⁴⁴⁹
 70- 'İlmü ma'rifeti tabakâti'l-müfessirîn,⁴⁵⁰
 71- 'İlmü havâssı'l-hurûf,⁴⁵¹
 72- 'İlmü havâssı'r-rûhâniyye mine'l-evfâkı'l-'adediyye
 ve'l-harfîyye ve't-teksîrâti'l-'adediyye ve'l-harfîyye,⁴⁵²
 73- 'İlmü't-tasarrufi'l-hurûf ve'l-esmâ',⁴⁵³
 74- 'İlmü'l-hurûfi'n-nûrâniyye ve'z-zulmâniyye,⁴⁵⁴
 75- 'İlmü't-tasrîf bi'l-İsmi'l-A'zam,⁴⁵⁵
 76- 'İlmü'l-kesr ve'l-bast,⁴⁵⁶
 77- 'İlmü ma'rifeti'z-zâ'irçe,⁴⁵⁷
 78- 'İlmü'l-cifr ve'l-câmi'ihî,⁴⁵⁸

446 Kur'ân'ın yazısını ve yazılışının edeplerini bilme ilmi (s. 224).

447 Kur'ân'ın tefsîrini, te'vîlini, şerefini beyânı ve tefsîre olan ihtiyacı bilme ilmi (s. 224-230).

448 Müfessirin şartlarını ve edeplerini bilme ilmi (s. 230-241).

449 Tefsîrin garîblerini (=zor taraflarını) bilme ilmi. Taşköprülü-zâde, bu husûsla ilgili olarak bâzı örnekler vermektedir ki, bu örnekler, Kur'ân'da muhtelif sûrelerin başında bulunan bir takım harflerin te'vîl sûretiyle nasıl kullanıldığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Meselâ, *Ha*, *Mim*, *'Ayn*, *Sin*, *Kaf* harflerini yorumlamağa kalkışan bâzı kimseler, "*Hu'dan maksad harb-i 'Ali ve Mu'aviyedür ve Mim vilâyet-i Mervâniyye ve 'Ayn 'Abbâsiyye ve Sin vilâyet-i Süfyâniyye ve Kaf kudret-i Mehdî'dür*" demişlerdir. Bu harflerin, bu şekilde yorumlanması, dönemin siyâsî irâdesinin cemiyetin gözünde meşrûiyet kazanabilmek için Kur'ân'ı nasıl kullanmağa kalkıştıklarını ve bu husûsta nasıl tuhafliklara başvurduklarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Taşköprülü-zâde, bu tür mânâsız tefsîrlerden haberdâr olunmasının, yanlış tefsîri önleyeceğini belirtir (s. 241-242).

450 Müfessirlerin hâl tercümelerini bilme ilmi (s. 242-243).

451 Harflerin husûsiyetlerini bilme ilmi (s. 243).

452 Sayıların ve harflerin rûhâniyyetini bilme ve bunu çeşitli gâyelerle kullanma ilmi ["*Bu bir 'İlmü'dür ki bâhisdür a'dâdun yâhûd hurûfun tenâsüb ve te'âl üzere keyfiyyet-i temzîcinden, bir haysiyyet ile ki bu ta'dil vâsıtasıyla ba'zı ervâh-ı mutasarrıfa ta'alluk idüp kavâbilde hasbe'l-maksad ve'l-maksûd a'dâd u hurûfun tertib ü keyfiyyâtında mavcûd olan havâss üzere te'sîr ide. Bu ilmün mevzû'u a'dâd ve yâhûd hurûfdur ve gâyeti matâlib-i dîniyye ya dünyeviyye ya uhreviyyeye vusûldür.*"] (s. 244).

453 Harfleri ve isimleri bir takım maksadların husûli için tasarruf ilmi (s. 244).

454 Nurlu ve karanlık harfleri bilme ilmi (s. 224-245).

455 İzm-i A'zam ile iş görme ilmi (s. 245).

456 Harflerin kesik yazılması ve karıştırılması yoluyla gâibden haber verilmesi ve matlûbun hâsil olması ilmi (s. 245).

457 Zâ'irçeyi (=harflerle falcılık) bilme ilmi ["... bu dahi kesr ü bastan bir kısımdur."] (s. 245).

458 Cifr ve onun ihtivâ ettiklerine dâir ilim (s. 246).

79- 'İlmü def'i mattan 'ani'l-Kur'ân,⁴⁵⁹

d) *Hadîs* ilminin dalları:

- 1- 'İlmü'l-mevâ'iz,⁴⁶⁰
- 2- 'İlmü'l-ed'îye ve'l-evrâd,⁴⁶¹
- 3- 'İlmü'l-âsâr,⁴⁶²
- 4- 'İlmü'l-zühhd ve'l-vera',⁴⁶³

e) *Kelâm* (=Usûl-i dîn) ilminin dalları:

Bu başlık altında, diğerlerinde olduğu gibi tek tek ilim zikredilmekte, sadece filozofların kullandıkları metodlardan haberdâr olacak kadar felsefe ilmine âşinâ olmanın gereği ve yeterliliği vurgulanmakta; Allâh'ın zâtını ve sıfatlarını, nübüvveti ve benzeri *akâid*le ilgili konuları bu yolla (mantıkî delîllerle) anlayacak ve anlatacak ölçüde bilgi sâhibi olunmasının ehemmiyeti üzerinde durulmakta, filozoflarının *ilm-i ilâhî*sinin karşısına şer'î çerçevede bir *ilm-i ilâhî* koymanın lüzûmuna işâret edilmektedir (s. 248-249).

f) *Fıkıh Usûlü* ilminin dalları:

- 1- 'İlmü'n-nazar,⁴⁶⁴
- 2- 'İlmü'l-münâzara,⁴⁶⁵
- 3- 'İlmü'l-cedel,⁴⁶⁶
- 4- 'İlmü'l-hulâf,⁴⁶⁷

g) *Fıkıh* ilminin dalları:

- 1- 'İlmü'l-ferâ'iz,⁴⁶⁸
- 2- 'İlmü'ş-şurût ve's-sicillât,⁴⁶⁹

459 Kur'ân'a yönelik itirazları def' ilmi (s. 246-247).

460 Mev'izeler (=vaazlar, hutbeler) ilmi (s. 247).

461 Duâlar ve virdler ilmi (s. 247)

462 Ulemânın (=sahâbe, tâbiîn ve sâir ulemâ) hâl tercümeleri ilmi (s. 248).

463 Zühhd ve vera' (=takvâ) ilmi (s. 248-249).

464 Mantık ilmi (s. 249-250).

465 Münâzara ilmi (s. 250).

466 Cedel ilmi (s. 250).

467 Bir tür cedel ilmi; mezhepler arasında teferruâta taalluk eden konulardaki ihtilâflar ilmi(s. 250).

468 Ferâ'iz ilmi (s. 251).

469 Sicil tutma ilmi (s. 251).

- 3- 'İlmü'l-kazâ',⁴⁷⁰
 4- 'İlmü ma'rifeti hikemi's-şerâyi',⁴⁷¹
 5- 'İlmü'l-fetâvâ',⁴⁷²

VII- Bâtın-mânevî ilimler (= 'ulûm-ı bâtuniyye):

Taşköprülü-zâde'nin *bâtın* ilimleri başlığı altında zikrettiği ilim dallarının niteliklerini tek cümle ile hulâsa etmek gerekirse, yukarıda kısaca gözden geçirilen *dînî* (=şer'î) ilimlerin iç yönünün, sırlarının ve faziletlerinin söz konusu edildiğini söylemek mümkündür. Diğer bir deyişle, yukarıda hulâsa olunan *dînî* (=şer'î) ilimler 'şekil bilgisi' ise, burada ele alınan *bâtınî* ilimler 'öz ve mânâ bilgisi'dir: Dolayısıyla, burada ele alınan *bâtın* ilimlerinin klâsik tasavvuf tefekkürü ile de yakından ilgili olduğu söylenebilir.

Gerçekten de, *bâtınî bilgi* târifine uygun olarak Taşköprülü-zâde'nin, bu ilmi tahsîl edebilmek için, *ferdî cehdin* fazla bir mânâ ifade etmediğini vurguladığı görülmektedir. Fakat, *Mevzû'ât*'ın klâsik bir tasavvuf kitâbı olmadığı göz önünde bulundurulmuş olmalı ki, söz konusu *bâtın* bilgisinin klâsik tasavvuf tefekkürü ile doğrudan ilişkilendirilmesi yoluna gidilmemiş, bilâkis insanın önüne *takvâya* giden bir yol açılmağa çalışılmıştır. Bu da, öncelikle yukarıda gözden geçirilen *dînî* ilimlerin tahsîlini gerektirmektedir. Zîrâ, *bâtın* bilgisini ancak bundan sonra kullanmak mümkün olabilecektir. Diğer bir deyişle, burada sıralanan ilimler, mü'min bir insanı aynı zamanda *muttakî* bir kimse durumuna getirecektir. Nitekim, "*et-tarafu's-sânî mine'r-risâle*" başlığı bile, burada sözünü ettiğimiz *dînî* (=şer'î) ilimlerin ikinci tarafının, *bâtınının* hedeflendiğini gösterdiği gibi, aynı başlık altındaki değerlendirmelerde dikkati çeken *ilim ve amel* vurgusu da aynı husûsu düşündürmektedir.

Taşköprülü-zâde, bu kategoride ele alınan ilimlerin "*tasfiyeye müte'allık*" olduğunu belirtir. Burada sözü edilen *tasfiye*, pek tabii ki, *kalbin tasfiyesi*, *temizlenmesidir*. Bu ise, "*ilm ile 'amelün semeresidür.*" Nitekim, hadîste "*Her kim Hakk Ta'âlâ rûzî itdiği 'ilm-i nâfi' ile 'âmil ola, Hakk Ta'âlâ ana bilmediği 'ulûm-ı kesîre*

470 Kadıhk (=karar ve hüküm verme, muhâkeme) ilmi (s. 251).

471 Şariatlerin hikmetlerini (felsefesini) bilme ilmi (s. 251-252).

472 Fetvâ (verme) ilmi (s. 252-253).

ve fevâ'id-i 'azîzeyi dahi tevrîs ü ta'lîm ider." buyurulur. Öte yandan bu "‘ilm-i mütevârisün dahi semeresi vardır ki ‘ulûm-ı mükâsefe ile tesmiye olunmuşdur. Anda cây-ı ‘ibâret yoktur, belki anı kâşif olan ancak işâretdür." Nitekim yine hadîste, "‘Ulûm-ı ilâhiyye ve ma‘ârif-i ledünniyyeden ba‘zı ‘ilm vardır ki meknûn u mestûr şeklinde olup zuhûr eylemez ve anı kimse bilmez; meğer ‘âlim-i Rabbânî ve mazhar-ı terbiyet-i Yezdânî olanlar ana ‘ârif ve dekâ'ıkına vâkıf olurlar." buyurulmuştur. Fakat, böyle bir ilme ve dolayısıyla iltifâta mazhar olanların, bunları anlayamayacak durumda olanlara anlatmamaları gerekir; zîrâ o "‘ilm-i kesîrü'l-hakâ'ıktan ba'zını nâtk olsalar ehl-i iğtirâr anı inkâr ider.⁴⁷³"

Bu bakış açısından hareketle, *bâtınî* ilimler bir *devha* ile dört *şu'beye* ayrılarak incelenmiştir. Bu dört şûbe, esâs olarak *'ibârât* (=ibâreler), *'âdât* (=âdetler), *mühlikât* (=helâk edici fiiller) ve *münciyâta* (=kurtarıcı fiiller) tahsîs edilmiştir. Tabiatıyla her şûbenin alt başlıkları, yâni *fürû'*u bulunmaktadır.

Bâtınî ilimlerin tasnîfine geçmeden önce, bir noktanın daha üzerinde durmak, altını çizmek ve şu soruya cevap bulmak gerekiyor: Niçin *bâtınî* ilimler? Veya, *bâtınî* ilimlere neden gerek vardır?

Bu sorunun cevâbı ile insanın bir *mahlûk* olarak mâhiyeti arasında doğrudan ilişki vardır. Taşköprülü-zâde'nin ifâdesiyle, "... *insân bir nüsha-i câmi'adur ki iki 'âlemden mürekkebe ve tertîb-i garîb üzre mürettebdür. Zîrâ beden-i kesîfi 'âlem-i ecsâm ve rûh-ı latîfi 'âlem-i melekûtdandır.*" Dolayısıyla, *iki âlemden* ibâret olan insanın, maddî yönünün (=bedenin) ihtiyaçlarını karşılamak nasıl gerekli ise, mânevî yönünün (=rûhun) ihtiyaçlarını gidermek de en azından diğeri kadar elzemdir, ki huzûrlu ve dengeli bir hayat yaşamak mümkün olabilsin. Rûhun ihtiyaçlarını karşılayacak olan ise *'ilm-i bâtındır*.

Bu kısa değerlendirmeden sonra, şimdi *bâtın* ilimlerinin dökümüne geçebiliriz:

⁴⁷³ *Mevzû'ât*, s. 253-254.

A- *Birinci Şûbe*: Esâs olarak 'ibâdâta tahsîs edilmiş olup, on alt bölüme (=asla) ve tâli bölümlere (=metâlib) ayrılmak sûretiyle incelenmektedir. Bunlar:

a) 'İlm:

1- *Ma'rifet-i fazl-ı 'ilm ve ta'allüm ü ta'lîm,*⁴⁷⁴

2- *Müslime vâcib olan 'ilmün ma'rifeti.*

Bu konu, yâni Müslümanın mutlakâ öğrenmesi gereken ilimler meselesi, sürekli zihinleri meşgûl etmiştir. Hakîkaten, Müslümanın öğrenmek zorunda olduğu ilimleri nasıl ve neye göre belirlemek gerekiyor? Mesele sadece vâciblerle de sınırlı değildir. Taşköprülü-zâde'nin de belirttiği gibi, ulemâ-i kadîm "farz-ı 'ayn olan 'ilmde" dahi ihtilâf etmiştir. Yine onun ifâdesiyle:

"Her tâ'ife kendi katında olan 'ilmi farzdur diye iddi'â eylemişdür." Nitekim,

"*Kelâmî dir ki [farz olan] 'ilm-i kelâmdur, ki anunla zâtu'llâh u sıfâtu'llâh ve nübüvvet ü me'âd ma'lûm olur.*" Aynı şekilde,

"*Fakîh dir ki 'ilm-i fikhdur, ki anunla helâl u harâm ma'lûm olur.*" Kezâ,

"*Müfessir ü muhaddis dir ki 'ilm-i kitâb u sünnetdür, ki anlar ile cemâ'-i 'ulûma tavassul olunur.*" Ve,

"*Ba'zılar eyitdi ki 'ilm-i bâtındur, lâkin vücûbu akvâm-ı mahsûsadur.*"

Peki hakikat nedir? Müslüman, hangi ilimleri mutlakâ öğrenmek zorundadır? Taşköprülü-zâde, yukarıdaki kabûl ve görüşleri gözden geçirdikten sonra, "lâkin böyle değüldür" der ve şöyle devam eder:

"*Sahîh budur ki 'ilm-i mevrûz ile maksad 'ulûm-ı mükâşefe değüldür, belki 'ulûm-ı mu'âmeledür, ki İslâm'un mebânî-i hamse-sini 'ilmdür. Nitekim hadîs-i Nebiyy-i Sâdık bunu nâtıkdur: 'Büniye'l-İslâmu 'alâ hamsin ..' [= "İslâm beş esâs üzerine binâ olunmuştur" ifâdesiyle başlayan meşhûr hadîs; İslâm'ın şartları]"*

⁴⁷⁴ İlmün, ilim öğrenmenin ve öğretmenin faziletini bilme (s. 256). Bu husûsun *Mevzâ'âr*'ın baş tarafında geniş bir şekilde ele alındığını ve bizim de yukarıda bu meseleyi gözden geçirdiğimizi hatırlatalım.

Öyleyse, "... âkıl ve baliğ evvel vâcib kelime-i şehâdeti ta'allümdür." Daha sonra, kişinin içinde bulunduğu duruma ve anlama kabiliyetine göre ["fehmi mikdârı"] çeşitli bilgiler öğrenmesi gerekir. Bu arada, her ilmin herkesi bağlayıcı olmadığını da belirtmek lâzımdır. Meselâ, "... bâliğ olana erkân-ı salâtu sahîh ü fâsid olacağ mikdâr ta'allüm vâcibdür, ammâ sabîye vâcib değüldür." Kezâ, "... ganîye zekât u hâccı ta'allüm vâcibdür, fakîre değüldür." Diğer husûslar da böyledir. Meselâ "... ebkem olana hurmet-i kelâmu ta'allüm ya'nî tekellümü harâm olanı ta'allüm vâcib değüldür. Ve dahi a'mâya nazar harâm olan eşyâyı ta'allüm vâcib değüldür."

Bu değerlendirme, karşımıza, temel ilm-i hâl bilgisini çıkarmaktadır. Diğer bir deyişle, her Müslümanın mutlakâ öğrenmesi gereken ilimler, temel ilm-i hâl bilgileri ile sınırlıdır⁴⁷⁵.

3- 'Ulûmdan mahmûd u mezmûm olanlar,⁴⁷⁶

4- Âdâb-ı mu'allim ve müte'allim,⁴⁷⁷

5- Âfât-ı 'ilm, 'ulemâ-i dünyâ ve 'ulemâ-i âhiretin 'alâmâtı,⁴⁷⁸

6- 'Akl, şerefi, hakîkati ve aksâmı,⁴⁷⁹

b) Kavâ'id-i 'akâ'idiyye:

Bu başlık altında ele alınan ilimler, yazarın ifâdesiyle "aslu'l-usûl ve mebnâ-yı İslâm ve mukaddime-i cem'î-i ahkâm"dır; diğer bir deyişle bu ilimler, dînin doğrudan doğruya inanç esâslarını oluşturmaktadır. Bu sebeple, aynı zamanın İslâm'ın temelini teşkil etmektedirler⁴⁸⁰.

⁴⁷⁵ Teferruât için bkz. *Mevzû'ât*, s. 256-257.

⁴⁷⁶ Övülmeğe ve yerilmeğe müstehak olan ilimler (s. 257-264). Bu başlık altında zikredilen ilimler, yukarıda, Taşköprülü-zâde'nin hangi ilimleri iyi, hangi ilimleri kötü gördüğü meselesi incelenirken ele alınmıştır.

⁴⁷⁷ Muallimin (=hoca, üstâd, âlim) ve talebenin edepleri, uymaları, hâiz olmaları ve göz önünde bulundurmaları gereken şartlar (s. 264). Bu hususun *Mevzû'ât*'ın baş tarafında ayrıca ele alındığını ve konunun yukarıda gözden geçirdiğini hatırlayalım.

⁴⁷⁸ *İlmin âfetleri* (=kötülükleri), *dünyâ ve âhiret ulemâsının alâmetleri* (s. 264-270). Konunun iyi ve kötü ilimlerle ilgisi bulunması dolayısıyla, Taşköprülü-zâde'nin bu mesele ile ilgili düşünceleri da daha önce kısaca gözden geçirilmiştir.

⁴⁷⁹ *Mevzû'ât*, s. 270-272.

⁴⁸⁰ Teferruât, s. 272-273.

- c) 'İlm-i esrâr-ı tahâret,⁴⁸¹
- d) 'İlm-i esrâr-ı salât:
- 1- Salâtın ba'zı merâtib ve tavırları,⁴⁸²
 - 2- A'mâl-i kalbde olan şurût-ı bâtına,⁴⁸³
 - 3- Her bir rüknde ve her bir şartda ihzâr-ı kalbün keyfiyeti,⁴⁸⁴
 - 4- 'İlm-i vezâ'if-i imâmet,⁴⁸⁵
 - 5- 'İlm-i fazl-ı Cum'a, Cum'anın âdâb u sünneti, [kezâ] âdâb-ı nehâr-ı Cum'a,⁴⁸⁶
 - 6- 'İlm-i nevâfil-i salât,⁴⁸⁷
- e) 'İlm-i esrâr-ı zekât:
- 1- Şurût-ı zâhiresi,⁴⁸⁸
 - 2- Âdâb-ı bâtınası,⁴⁸⁹
 - 3- Âdâb-ı kâbız-ı sadaka,⁴⁹⁰
 - 4- Sadak-i tatavvu', fazlı, âdâb-ı ahzı,⁴⁹¹
 - 5- Zekâtın alınıp alınmamasına dâir görüşler,⁴⁹²
- f) 'İlm-ı esrâr-ı savm:
- 1- Vâcibât-ı zâhiresi,⁴⁹³
 - 2- Levâzım-ı iftâr,⁴⁹⁴

481 Temizliğin sırlarını, hikmetini bilme ilmi (s. 273-282).

482 Namazın dereceleri; diğer bütün ibâdetlerin özü, en önde geleni ve temel direği oluşu (s. 282-283).

483 Kalbin amellerinin bâtinî şartları (s. 283-289).

484 Her işte ve şartta kalbi hazır bulundurmanın keyfiyeti (s. 289-293).

485 İmâmlığın vazîfelerini bilme ilmi (s. 293-295).

486 Cum'a'nın fazîletini, edeplerini ve sünnetini, [kezâ] Cum'a gecesinin edeplerini bilme ilmi (s. 285-304).

487 Namazın nâfilelerini bilme ilmi (s. 304-310).

488 Zekâtın zâhirî şartlarını bilme (s. 315-316).

489 Zekâtın bâtinî şartlarını bilme (s. 316-319).

490 Sadaka alanın şartları (s. 319-321).

491 Tatavvu' sadakası, fazîleti ve alınmasının edepleri (s. 321-322).

492 Burada, sadakayı kabûlün zekâtı kabûlden daha doğru olduğuna; sadakayı verenin gönülden, zekâtı verenin ise mecbûriyetten verdiğiine dâir bâzi görüşler zikredilmektedir (s. 322-323).

493 Zâhirî vâciplerini bilme (s. 323).

494 İftârda (=yeme-içmede) kâideler: Kaza, kefâret, fidyе, imsak (s. 323).

- 3- *Sünen*,⁴⁹⁵
- 4- *Esrâr-ı savm ve şurût-ı bâtnası*,⁴⁹⁶
- 5- *Sıyâmda tatavvu'*,⁴⁹⁷

g) *'İlm-i esrâr-ı hacc:*

- 1- *Fazîlet-i hacc ve fazîlet-i beyt ve Mekke*,⁴⁹⁸
- 2- *Mekke'de ikâmetin fazîlet ve keyfiyeti*,
- 3- *Medîne'de ikâmetin fazîleti*,
- 4- *Haccın vücûb u sıhhati, erkân ve vâcibâtı*,⁴⁹⁹
- 5- *A'mâl-i zâhiresinün tertîbi ['ilm-i âdâb-ı hâc]*⁵⁰⁰
- 6- *Hacca müte'allık âdâb-ı dakîka ve a'mâl-ı bâtına*,⁵⁰¹

h) *'İlm-i fazîlet-i ezkâr u tilâvet ü evrâd:*

- 1- *'İlm-i âdâb-ı tilâvet ve fazîleti*,⁵⁰²
- 2- *Âdâb-ı bâtına*,⁵⁰³
- 3- *'İlm-i fehm-i Kur'ân*,⁵⁰⁴
- 4- *'İlm-i ezkâr*,⁵⁰⁵
- 5-6-7-8- *'İlm-i ed'iyye-i me'sûre*,⁵⁰⁶
- 9- *Du'ânın fazîlet ve âdâbı*,⁵⁰⁷
- 10- *Fâ'ide-i du'â*,⁵⁰⁸

i) *Taksîm-i evrâd ve fazîlet ü ahkâmı:*

- 1- *Fazîlet-i evrâd*,⁵⁰⁹

495 Orucun sünnetlerini bilme (s. 323).

496 Orucun sırları ve bâtnî şartları (s.324-326)

497 Oruçlu iken tatavvu' (s. 326).

498 Haccın, Kâbe'nin ve Mekke'nin fazîletini bilme (s. 327).

499 Haccın mutlak gerekliliği, sıhhati, rûkûnleri ve vâcipleri (s. 327-328).

500 Haccın nasıl yapılacağı ve bunun için gerekli olan bilgiler ve ameller (s. 328-346).

501 Haccle ilgili ince edepler ve bâtnî ameller (s. 346-355).

502 Kur'ân okumanın edeplerini ve fazîletini bilme ilmi (s. 356-360)

503 Kur'ân okumanın, zikrin ve virdin bâtnî edepleri (s. 360-365).

504 Kur'ân'ı tek başına anlama ilmi (s. 365-467).

505 Zikirler ilmi [=tezkîr, temhîd, tehlîl, tekbîr, salât ve istigfâr] (s. 367-371).

506 Te'sîrlî duâları bilme ilmi (s. 371-408).

507 Duânın fazîleti ve edepleri (s. 408-412).

508 Duânın faydası (s. 412-413).

509 Virdlerin fazîletleri [günün ve gecenin belirli zamanlarında okunması öngörülen virdler (duâlar)] (s. 413-430).

- 2- Âlimin bir günlük hayâtı ve virdleri,⁵¹⁰
- 3- Hâl-i müte'allim,⁵¹¹
- 4- Hâl-i muhterif,⁵¹²
- 5- Vâlî olanların hâli,⁵¹³
- 6- Hâl-i muvahhid,⁵¹⁴
- 7- Kıyâm-ı leyl,⁵¹⁵

B- İkinci Şûbe: Bu kısımda âdetler (= 'âdât) ele alınmış ve zikre değer görülen bütün âdetler birer *ilim* dalı olarak değerlendirilmiştir. Burada da yine alt birimler (=asl) ve bunların alt birimleri (=matlab ve kısımlar) söz konusudur:

a) 'Âdâb-ı ekl (=yemek yeme edepleri]:

1- Ahvâl-i münferide:

- * Kable'l-ekl 'âdâbı,⁵¹⁶
- * Hâlet-i ekl 'âdâbı,⁵¹⁷
- * Ba'de't-ta'âm 'âdâbı,⁵¹⁸

2- 'Âdâb-ı cemâ'at,⁵¹⁹

3- İhvân-ı zâ'ire takdîm-i ta'âm 'âdâbı,⁵²⁰

4- 'Âdâb-ı ziyâfet,⁵²¹

b) 'Âdâb-ı nikâh:

1- Nikâhda tergîb, a'râz ve terhîb,⁵²²

2- Fevâ'id-i nikâh,⁵²³

510 Konu, yukarıda bir ilim adamında aranan şartlarla ilgili kısımda gözden geçirildi.
 511 Talebenin durumu (s. 431). Bu husûs da daha önce tedkik edildi.
 512 Meslek erbâbının durumu (s. 431).
 513 Bkz. s. 431-432.
 514 Muvahhid'in hâli (s. 432).
 515 İbâdet için geceleyin kalkma ve bu vesileyle yapılacak ibâdetler (s. 432-438).
 516 Yemek öncesi edepleri (s. 438-439).
 517 Yemek esnâsındaki edepler (s. 439-440).
 518 Yemek sonrası edepeleri (s. 440-442).
 519 Cemaatle yemek yenirken bilinmesi ve uyulması gereken edepler (s. 442-444).
 520 Ziyâretçi (ve misâfir)lere yemek takdîmi ile ilgili edepler (s. 444-446).
 521 Ziyâfet edepleri (s. 446-447).
 522 Nikahta râğbet edilmesi ve sakınılması gereken husûslar (s. 453-453).
 523 Nikâhın faydaları (s. 454-458).

- 3- *Âfât-ı nikâh*,⁵²⁴
 4- *'Akdin şerâ'iti*,⁵²⁵
 5- *Menkûhanın ahkâmı*,⁵²⁶
 6- *Âdâb-ı mu'âşeret*,⁵²⁷
- c) *Âdâb-ı kesb-i ma'âş*:
- 1- *Fazîlet-i kesb ve kesbe tahrîz*,⁵²⁸
 2- *'Ukûd-ı sittenin ahvâli*,⁵²⁹
 3- *Mu'âmelede 'adl*,⁵³⁰
- d) *Helâl ve harâm*:
- 1- *Fazîlet-i helâl*,⁵³¹
 2- *Derecât-ı helâl ve harâm*,⁵³²
 3- *Merâtib-i şübühât, onları helâl ve harâmdan temyîz*,⁵³³
 4- *Elde edilen keyfiyetinin araştırılması*,⁵³⁴
 5- *Elde edilen malın sarfının şartları*,⁵³⁵
 6- *Selâtinin idrârat ve 'atıyyâtı*,⁵³⁶
- e) *Âdâb-ı sohbet ve esnâf-ı halk ile mu'âşeret*:
- 1- *Uhuvvetin fazîleti, şurûtu, derecâtı ve fevâ'idi*,⁵³⁷
 2- *Ma'âsinin aksâmı ve ahkâmı*,⁵³⁸
 3- *Musâhib olunan kimsede meşrût olan sıfât ve şurût*,⁵³⁹

524 Nikâhın âfetleri (s. 458-460).

525 Nikâh akdinin şartları (s. 460-461).

526 Evlenilecek kadında aranması gereken vasıflar (s. 461-463).

527 Evlilikte uyulması gereken görgü kâideleri (s. 463-469).

528 Kazanmanın fazîleti ve kazanmağa teşvîk (s. 469-470).

529 Altı tür akidin durumu. Bunlar: *Bey'*, *rübû'* [ribâlar], *selem* [peşin para ile veresiye mal alma], *icâre*, *kirâz* [karzlar: borçlar], *şirket* [ortaklık] (s. 470-473).

530 Kazançla ilgili faaliyetlerde adâlet (s.474-479)

531 Helâlin fazîleti (s. 479-480)

532 Harâm ve helâlin dereceleri (s. 480).

533 Helâl ve harâmlıkları şüpheli olanların dereceleri, bunları helâl ve harâmdan ayırdedebilme (s. 480-492).

534 Bkz. s. 493-495.

535 Bz. 497-500.

536 Sultanların gelirleri ve ihsânlarının niteliği (s.500-501).

537 Kardeşliğin fazîleti, şartları, dereceleri ve faydaları (s. 501-506)

538 Kötülüklerin kısımları ve bunlarla ilgili hükümler (s. 507-508).

539 Sohbet edilecek kimsede aranması gereken vasıflar ve şartlar (s. 508-510).

- 4- *Hukûk-ı sohbet*,⁵⁴⁰
- 5- *Esnâf-ı halk ile mücâlese âdâbı*,⁵⁴¹
- 6- *Hakk-ı müslim ve rahm ve hakk-ı civâr u mülk*,⁵⁴²
- 7- *Hukûk-ı civâr*,⁵⁴³
- 8- *Hukûk-ı akârib*,⁵⁴⁴
- 9- *Hukûk-ı mülk*,⁵⁴⁵

f) *Âdâb-ı 'uzlet:*

- 1- *'Uzletin fazîlet ve kerâheti*,⁵⁴⁶
- 2- *Fevâ'id-i 'uzlet*,⁵⁴⁷
- 3- *Âfât-ı 'uzlet*,⁵⁴⁸

g) *Âdâb-ı sefer:*

- 1- *Evvel-i nühûzdan âhir-i rücû'a varınca olan âdâb*,⁵⁴⁹
- 2- *Seferin evvel-i hareket ü nühûzdan âhir-i rücû' zamânına değin olan âdâbı*,⁵⁵⁰
- 3- *Seferin âdâb-ı bâtnası*,⁵⁵¹
- 4- *Ruhas-ı müsâfirde ve edille-i Kible ve evkâta*,⁵⁵²

h) *Âdâb-ı Semâ' ve vecd:*

- 1- *Hill u hurmeti*,⁵⁵³
- 2- *Mevâzı'-ı hurmet-i semâ'*,⁵⁵⁴

540 Sohbet hukûku (s. 510-517).

541 Halktan çeşitli gruplarla bir araya gelip toplanma âdâbı (s. 517-520).

542 Müslümanın hakkı, memleketi ziyâret, konu-komşu ve köle hakkı (s. 525).

543 Çevre, konu-komşu hakları (s. 525-526)

544 Akribâ hakları (s. 526-528).

545 Kişinin bakımı altında bulunanların hakları (s. 528-529).

546 Uzletin fazîleti ve kerih olduğu durumlar (s. 529).

547 Uzletin faydaları (s. s. 529-532).

548 Uzletin âfetleri (s. 532-538).

549 Yolculuğun başından dönüşün sonuna kadar olan zaman zarfındaki yolculuk edepi [sefer "*taleb-i 'ilm*", "*dîni teşvîş ider bir sebebden firâr*", hastalık ve benzeri durumlar dolayısıyla gerekli görülmektedir] (s. 538-542).

550 Yolculuğa çıkış öncesinden dönüş sonu zamânına kadar olan süredeki edepi (s. 542-547).

551 Seferin bâtinî edepi (s. 547-548).

552 Yolculuk sırasında misâfir için tanınan ruhsatlar, Kible'yi ve vakitleri tâyinde bilinmesi gereken deliller (s. 548).

553 Helâl ve harâm olduğu durumlar (s. 548-558).

554 Semâ'ın harâm olduğu yerler (s. 558-559).

3- *Semâ'un âdâb ve semerâtı*,⁵⁵⁵

i) *Emr bi'l-ma'rûf ve nehy 'ani'l-münker*:⁵⁵⁶

1- *Fezâ'ili*,⁵⁵⁷

2- *Erkân ve şerâ'iti*,⁵⁵⁸

3- *Âdâb-ı muhtesib*,⁵⁵⁹

i) *Ahlâk-ı nübüvvet*,⁵⁶⁰

C- *Üçüncü Şûbe*: “Şu’be-i sâlise” yerine yanlışlıkla “devha-i sâlise” olarak zikredilen üçüncü grupta, insanı felâkete götüren, helâk eden ve kötülüğe sürükleyen (=mühlikât) veya bu kötülüklerden alıkoyan, insanı kurtuluşa erdiren (=münciyât) çeşitli husûslar gözden geçirilmekte ve bütün bunlar, bilinmesi, sakınılması veya ona göre hareket edilmesi gereken konular olmaları bakımından birer *ilim dalı* şeklinde sıralanmaktadır. Diğer şûbelerde olduğu gibi, burada da alt gruplar söz konusudur. Binâenaleyh, *mühlikât* ve *münciyât* esas olarak onbir alt başlık(=asl)ta hulâsa olunmaktadır. Tabiatıyla, bunların da teferruâta müteallık başka alt başlıkları vardır. Bunları şu şekilde hulâsa etmek mümkündür:

a) *Şerh-i ‘acâ’ib-i kalb*:

1- *Cünûd-ı kalb*,⁵⁶¹

2- *Kalbin hakîkati idrâk husûsundaki durumu*,⁵⁶²

3- *‘Akl ve kalb*,⁵⁶³

4- *Kalbin bâbları*,⁵⁶⁴

5- *Bu kapılara götüren “tarîkin vücûdu, imkânı ve maksûda îsâli” husûsu*,⁵⁶⁵

555 Semâ'in edepleri ve faydaları (s. 559-568).

556 İyiliği emir / tavsiye etmek ve kötülükten alıkoymak / sakındırmak.

557 İyiliği emredip kötülükten alıkoymanın fazileti (s. 568-569).

558 Erkânı ve şartları (s. 569-575).

559 Muhtesib(lik) edepleri (s. 575-578).

560 Peygamberlik ahlâkı (s. 578-589).

561 Kalbin *şehvet, gazab* ... gibi askerleri (s. 590-592).

562 Bkz. s. 592-593.

563 Bkz. s. 593-594.

564 Kalbin *melekût âlemine* ve beş duyu (=havâs-i hamse)ya açılan iki kabısı (s. 594-595).

565 Bz. s. 595-596.

- 6- Kalbe vârid olan sûretler,⁵⁶⁶
 7- Ahvâl-i şeytân,⁵⁶⁷
 8- Vesvese,⁵⁶⁸
 9- Vesveselerin zikir esnâsında ortadan kalkıp kalkmadığı meselesi,⁵⁶⁹
 10- Kalbin sür'at-i sıkleti,⁵⁷⁰
- b) Riyâzât-ı nefis ve tehzîb-i ahlâk:
- 1- Nefsin "hulk-ı hasen" ve "hulk-ı sey'î" cihetinden durumu,⁵⁷¹
 2- Ahlâkın riyâzât tarîki ile tağyîri,⁵⁷²
 3- İ'tidâl ve riyâzât ilişkisi,⁵⁷³
 4- Nefsin ve kalbin ma'rifeti,⁵⁷⁴
 5- Riyâzât-ı sıbyân,⁵⁷⁵
 6- Şerâ'it-i sülûk,⁵⁷⁶
- c) Kesr-i şehvet:
- 1- Fazîlet-i cû',⁵⁷⁷
 2- Kesr-i şehvet-i batn,⁵⁷⁸
 3- Şehvet-i ferc,⁵⁷⁹
- d) Âfât-ı lisân:
- 1- Mâlâ-ya'nîde kelâmın âfâtı,⁵⁸⁰

566 Kalbe ulaşan bir takım hisler ve bunların nitelikleri (s. 596-600).

567 Şeytânın kalbe tasallutu ile ilgili durumlar (s. 600-601).

568 Vesvese ve kalb (s. 601).

569 Bkz. s. 601-602.

570 Kalbin sıkletinin sür'ati (s. 602-604).

571 Nefsin güzel ve kötü ahlâk cihetinden durumu (s. 604-605).

572 Ahlâkın riyâzât yoluyla değiştirilmesi (s. 605-607).

573 Bkz. s. 607-608.

574 Kalbin ve nefsin asıl ma'rifeti [Allah'ı tanımak, tâbi' olmak ve O'na muhabbet ile bağlanmak] (s. 608-609)

575 Çocukların riyâzât ile ilgili durumu (s. 609-612).

576 Bir yola ve riyâzâta girişin şartları (s. 612-614).

577 Şehvet karşısında açlığın fazîleti (s. 614-615).

578 İçteki şehvet duygusunu alt etmenin yolu (s. 615-618).

579 Kadın-erkek ilişkisinde şehvetin yeri ve durumu (s. 618-619).

580 Mânâsız ve faydasız konuşmanın zararları (s. 619-627).

e) *Gazab u hukd ve hasedin zemmi:*

- 1- *Gazab*,⁵⁸¹
- 2- *'Ilâc-ı gazab*,⁵⁸²
- 3- *Esbâb-ı gazabın ma'rifeti*,⁵⁸³
- 4- *Hukd*, *'afv ve rıfk*,⁵⁸⁴
- 5- *Hased*,⁵⁸⁵

f) *Zemm-i dünyâ:*

- 1- *Dünyâya meylin kötülüğü ve bunun yerilmesi*,⁵⁸⁶
- 2- *Dünyâ malını elde etmek için gayr-i meşrû' yollara başvuranlar*,⁵⁸⁷

g) *Zemm-i mâl, mahabbetin kerâheti ve buhlun zemmi:*

- 1- *Mâlün zemm ve medh edildiği yerler*,⁵⁸⁸
- 2- *Sehâ*,⁵⁸⁹
- 3- *'Ilâc-ı buhl*,⁵⁹⁰
- 4- *'Abdin mâlı husûsunda vezâ'ifi*,⁵⁹¹
- 5- *Medh-i fakr ve zemm-i ginâ*,⁵⁹²
- 6- *Küçük günahları (sağâ'ir] büyük günâhlar ('azime) hâline getiren şeyler*,⁵⁹³
- 7- *Tevbenin tamâmı, şurût ve âdâbı*,⁵⁹⁴
- 8- *Tabakât-ı tâ'ibîn*,⁵⁹⁵

581 Bkz. 627-629).

582 Gazabın ilâcı (s. 629).

583 Gazaba sebep olan şeylerin bilinmesi (s. 629-631).

584 Kin, aff ve yumuşaklık (s. 631-632).

585 Kıskançlık (s. 632-633).

586 Bkz. s. 633-634.

587 Bkz. s. 634-635.

588 Bkz. s. 635-636.

589 Cömertlik (s. 636-637).

590 Cimriliğin ilâcı (s. 637-638).

591 Kufun malı ile ilgili vazifeleri (s. 638).

592 Fakirliğin medhi ve zenginliğin yerilmesi (s. 638-639).

593 Bkz. s. 639.

594 Tevbenin tamamı, şartları ve edepleri (s. 639-640).

595 Tevbe edenlerin tabakaları (s. 640-642)

h) *Sabr u şükr:*

- 1- *Sabrın fazîlet ve hakîkati,*⁵⁹⁶
- 2- *Sabrın kuvvet ve za'f hasebiyle aksâmı,*⁵⁹⁷
- 3- *'Abdin her hâlde sabrdan istiğnâsı olmadığı,*⁵⁹⁸
- 4- *Sabra mü'eddî olur mu'âlecât,*⁵⁹⁹
- 5- *Şükr ve fazîleti,*⁶⁰⁰
- 6- *Hakk Ta'ala'nın hakkında şükr,*⁶⁰¹
- 7- *"Tahsîl-i şükürde" her şeyin ne için yaratıldığıının bilinmesi,*⁶⁰²
- 8- *Hakikat-i ni'met ve ahkâmı,*⁶⁰³
- 9- *Halkı şükürden sârif olan sebep ve 'ilâcı,*⁶⁰⁴
- 10- *Sabr ile şükürün müşterek oldukları umûr,*⁶⁰⁵
- 11- *Sabır ve şükürün birbirine karşı efdaliyyet durumları,*⁶⁰⁶

ı) *Recâ ve havf:*

- 1- *Hakikat-i recâ,*⁶⁰⁷
- 2- *Fazîlet-i recâ,*⁶⁰⁸
- 3- *Havf,*⁶⁰⁹
- 4- *Fazîlet-i havfın akıl ve nakil karşısındaki durumu,*⁶¹⁰
- 5- *Havfi isticlâb eden husûslar,*⁶¹¹

596 Bkz. s. 642-643.

597 Sabrın kuvvet ve zayıflık bakımından kısımları (s. 643-644).

598 Kulun her hâlükârda sabırdan uzak kalamayacağı husûsu (s. 644-645).

599 Sabra sebep ve vesile olan husûslar (s. 645).

600 Bkz. s. 645-647.

601 Allah'a şükretmenin mâhiyeti (s. 647-651).

602 Bkz. s. 651-654.

603 Nîmetin hakîkati (mâhiyeti) ve bununla ilgili hükümler (s. 654-661).

604 Halkı şükretmekten alıkoyan şeyler ve bunun ilâcı (s. 661-663).

605 Sabrın ve şükürün ortak yönleri (s. 663-665).

606 Bkz. 665-667.

607 Ümidin hakîkati (mâhiyeti) (s. 667-668).

608 Ümidin fazîleti (s. 668-670).

609 Allâh korkusunun niteliği ve mâhiyeti (s. 670-672).

610 Bkz. s.673-674.

611 İnsanda Allâh korkusunu hâsil eden husûslar (s. 674-

i) *Fakr ü zühd:*

- 1- *Hakikat-i fakr*,⁶¹²
- 2- *Fakrın fazîleti*,⁶¹³
- 3- *Fakîrin fakrında olan âdâb*,⁶¹⁴
- 4- *Min gayr-i zarûretin su'âlin tahrîmi*,⁶¹⁵
- 5- *Hakikat-i zühd ve fazîleti*,⁶¹⁶
- 6- *Derecât-ı zühd ve aksâmı*,⁶¹⁷
- 7- *Kadar-ı hâceti fuzûldan temyîz*,⁶¹⁸

j) *Tevekkül:*

- 1- *Fazîlet-i tevekkül*,⁶¹⁹
- 2- *Devâhî-i mevt*,⁶²⁰
- 3- *Hakikat-i mevt ve ahvâli*,⁶²¹

612 Fakirliğin hakikati (mâhiyeti) (s. 679-681).

613 Bkz. s. 681-683.

614 Fakîrin fakirliğinde olan edepler (s. 683-685).

615 Zarûret hâstl olmadan soru sorulmasının harâmılığı (s. 685-688).

616 Dünyâyâ aldurmamanın hakikati (mahiyeti) ve fazîleti (s. 688-690).

617 Zühdün dereceleri ve kısımları (s. 690-692).

618 İhtiyaç mikdârını fazlasından ayırdedebilme (s. 692-695).

619 Tevekkülün fazîleti (s. 695-705).

620 Ölümün azameti ve şiddeti (s. 705-707).

621 Ölümün hakikati (mâhiyeti) ve ahvâli (s. 707-712).